

А. СОДИҚОВ, А. АБДУАЗИЗОВ, М. ИРИСҚУЛОВ

ТИЛШУНОСЛИККА КИРИШ

УНИВЕРСИТЕТЛАР ВА ПЕДАГОГИКА
ИНСТИТУТЛАРИНИНГ ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТЛАРИ
СТУДЕНТЛАРИ УЧУН ДАРСЛИК

Филология фанлари доктори,
профессор И. РАСУЛОВНИНГ умумий таҳрири остида

Тақризчилар:

Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси,
филология фанлари доктори, профессор
Ш. ШОАБДУРАҲМОНОВ
ва филология фанлари доктори А. ШЕРМАТОВ

На узбекском языке

Садыков Абдуазим,
Абдуазизов Абдузухур,
Ирискулов Махамадава

ВВЕДЕНИЕ В ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Учебник для студентов филологических факультетов
университетов и педагогических институтов

Ташкент — «Ўқитувчи» — 1981

Редактор *Х. Фулмова*
Бадний редактор *П. А. Бродский*
Техн. редактор *Т. Г. Золотилова*
Корректорлар *Р. Нурмуродов, Н. Шукуров*

ИБ № 1871

Теришга берилди 18.03. 1981 й. Босишга рухсат этилди 14. 03. 1981 й. Формати 60x90¹/₁₆.
Тип. қоғози № 1. Кегли 10 шпонсиз Гарнитурa «литературная». Юқори босма усулида босилди.
Шартли б. л. 14.0+0,125 тип. форзац. Нашр. л. 15,05 + 0.144 тип. форзац. Тиражи 13000.
Зак № 2373. Баҳоси 85 т.

«Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент, Навоий кўчаси, 30, Шартнома 242 — 80.

Ўзбекистон ССР нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети, Тошкент
«Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг полиграфия комбинати, Тошкент, Навоий
кўчаси, 30. 1981 й.

Полиграфкомбинат Ташкентского полиграфического производственного объединения «Матбуот»
Государственного комитета УзССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли.
Ташкент, ул. Навои, 30.

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1981.

С 70100—275
353 (04) — 81 129—81 4602000060

СЎЗ БОШИ

Филолог студентларни тил ҳақидаги фаннинг асослари билан таништириш, уларнинг лингвистик билимини кенгайтириш ва чуқурлаштириш, уларга асосий лингвистик терминлар ҳақида тушунча бериш «Тилшуносликка кириш» курсининг вазифасидир. Бу курс барча лингвистик фанларни ўрганиш учун кириш ҳисобланади.

Мазкур дарсликда ЎзССР Олий ва махсус ўрта таълим ҳамда Маориф министрликлари томонидан «Тилшуносликка кириш» курси бўйича тасдиқланган программа (Тошкент, 1976, 1980)нинг барча масалаларини ёритишга ҳаракат қилинди.

Дарсликни яратишда шу курсни ўқитиш давомида орттирилган кўп йиллик тажриба ва курс бўйича нашр қилинган барча қўлланма, совет ва чет эл тилшунослари томонидан яратилган асосий илмий адабиётлардан фойдаланилди. Кўп масалаларни ёритишда қуйидаги адабиётлар асосга олинди: Реформатский А. А. Введение в языковедение, М., 1967; Головин Б. Н. Введение в языкознание. Изд. 3-е, исправленное, М., 1977; Маслов Ю. С. Введение в языкознание. М., 1975; Кодухов В. Н. Введение в языкознание. М., 1979; Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.

«Тилшуносликка кириш» ва «Умумий тилшунослик» курсларининг бир-бири билан узвий боғлиқлигини ҳисобга олиб, тилдаги ҳар бир ҳодиса, тушунча ва терминларни изчил, системали изоҳлашга алоҳида аҳамият берилди.

Дарсликнинг ҳар бир боби охирида қўшимча адабиётлар рўйхати берилди. Бунга фақат йирик тилшуносларнинг муҳим асарларигина киритилди. Булар курснинг студентлар томонидан чуқурроқ ўзлаштирилишига ёрдам беради.

Дарсликнинг «Кириш», «Синтаксис», «Тилларнинг классификацияси» бўлимларини филология фанлари кандидати, доцент Содиқов А.; «Фонетика ва фонология», «Лексикология ва семанология» бўлимларини филология фанлари доктори, профессор Абдуазизов А. А.; «Ёзув», «Сўзнинг материал структураси ва сўз

ясаш», «Грамматика», «Морфология», «Тилнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши» бўлимларини филология фанлари кандидати, доцент **Ирисқулов М. Т.** ёзди.

Ушбу дарслик биринчи марта нашр этилаётганлиги сабабли унда айрим камчилик ва нуқсонларнинг бўлиши табиийдир. Авторлар коллективи ҳамкасб ўртоқларнинг дарслик бўйича фикр ва мулоҳазаларини мамнуният билан қабул қиладилар.

1- §. Тилшунослик фани ва унинг предмети

Тилшунослик ёки лингвистика инсон тилини ўрганадиган мустақил фандир. Тил кишилик жамиятида энг муҳим алоқа қуроли бўлиб, жамият томонидан яратилган ва унга хизмат қилади. Шунинг учун ҳам тилни ўрганадиган тилшунослик фани фалсафа, психология, тарих каби ижтимоий фанлар қаторига киради. Бошқа фанлардагидек, тилшунослик фанининг энг асосий масалаларидан бири унинг ўрганаётган предмети аниқлаб олишдир. Бунинг қайтарзда ҳал этилиши фаннинг тараққиёт даражасига боғлиқ.

Тилшунослик фанининг предмети аниқлаш, биринчидан, маълум даражада тилнинг моҳиятини қандай тушунишга боғлиқ бўлса, иккинчидан, тилни тадқиқ этадиган методларнинг хусусияти, тилшунослик фанининг бошқа фанлар орасида тутган ўрнига боғлиқдир.

Тилшунослик фанининг предмети, тилнинг табиатини ва моҳиятини ҳар хил тушуниш фан тараққиёти тарихида турли илмий мактаблар ва оқимларнинг вужудга келишига сабаб бўлган: натурализм, психологизм, логицизм, социологизм, структурализм ва ҳоказо. Шунга кўра, тилшунослик фанининг предмети тушунчаси тарихий ривожланиб турадиган категориядир. Масалан, Ф. де Соссюргача бўлган тилшуносликда (В. фон Гумбольдт, натурализм, психологизм, «Ёш грамматикачилар» мактаби) инсоннинг нутқ фаолияти ҳар томонлама ўрганилган: нутқ органларининг тузилиши, товушларнинг акустик хусусиятлари, тафаккур, киши психик ҳолатининг тилда ифодаланиши, тилнинг ривожланиши масалалари ва бошқалар.

Кейинчалик эса тилшуносликнинг нутқ фаолиятининг турли аспектларини ўрганадиган янги тармоқлари, жумладан, социоллингвистика, психоллингвистика, этнолингвистика ва бошқалар шаклланди.

Тилшунослик фанининг предмети масаласи ҳақида фикр юритганда тилнинг ниҳоят даражада мураккаб ва кўп аспектли ҳодиса эканлигини ҳар доим назарда тутиш зарур. Тилшунослик назарияси эса тилнинг турли аспектларини илмий ўрганишни ва инсон тилининг ижтимоий моҳиятини, унинг ички механизмини ўрганишни тақозо қилади.

Қадимги даврлардан бошлаб тил тилшунослик фанининг предмети ташкил этади.

Тилшунослик фанининг асосий проблемаларидан бири тилнинг ушбу фаннинг предмети сифатидаги таърифидир. Табиий ин-

сон тили фақат тилшуносликда эмас, балки яна бир қатор фанлар томонидан ўрганиладиган мураккаб объект бўлиб, ҳар бир фanning тилга берган таърифи ҳам турличадир. Ҳаттоки, тилшунослик фанининг ўзида ҳам тилни таърифлашда ягона фикр йўқ. Тилнинг таърифи масаласи тилшунослик фани тарихида энг муҳим масалалардан бири бўлиб, фан тарихида турлича талқин қилинган ва ҳозирги кунда ҳам турли илмий мактаблар ва оқимлар орасида кескин баҳсларга сабаб бўлмоқда.

Тилшуносликда мавжуд бўлган ҳар бир назария, аввало, тилни қандай тушунишга асосланади. Тилни қандай тушунишнинг тил ҳақидаги назарияни яратишда аҳамияти катта. Тилшунослик фанининг объекти, предмети ва илмий ўрганиш методлари каби масалалар маълум даражада тилни қандай тушунишга боғлиқдир.

Тилшунослик тарихида тилни турлича таърифлаш фanning предметини ҳам турлича тасаввур қилишга сабаб бўлган.

XX асрдан бошлаб тилшунослик фанининг предметини аниқлашда янги давр бошланди. Машҳур швейцар олими Ф. де Соссюр (1857—1913) назарияси таъсирида тилшунослик фанининг предмети масаласи ҳам янгича тус олди. Ф. де Соссюрнинг фандаги асосий хизмати шундан иборатки, у биринчилар қаторида тилнинг мураккаб ҳодиса эканлигини англаган ҳолда, янги, мукамал ва аниқ шаклланган умумий тилшунослик назариясини яратиб берди. Ф. де Соссюрнинг илмий ғояси тилнинг мураккаб, зиддиятларга бой, кўп томонлама ҳодиса эканлигига асосланган.

Ф. де Соссюр фикрича, тил кишилик жамиятида бажарадиган функциясига кўра алоқа қуроли, фикрни ифодалайдиган воситадир. Ижтимоий табиати жиҳатдан қараганда, тил маданий-тарихий ва ижтимоий ҳодисадир. Ички тузилишига кўра тил соф белги-ишора (знак)лар системасидир.

Ф. де Соссюрнинг таърифича, тилшунослик фанининг объекти шартли ишора (знак)лар системаси бўлган тилни ўрганишдир. Шунинг учун ҳам тилшунослик ишораларни ўрганадиган семиотик¹ фанлар қаторига киради.

Ф. де Соссюрнинг таъкидлашича, инсоннинг нутқ фаолияти кўп томонлама ҳодиса бўлиб, фалсафа, психология, физиология, антропология, филология каби турли фанлар томонидан ўрганилиши лозим. Шунинг учун нутқ фаолиятини ўрганишда Ф. де Соссюр ҳам В. фон Гумбольдт² каби антиномия³ методидан фойдаланади.

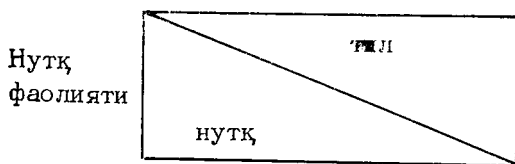
Тилшунослик фанининг чегарасини, предметини аниқроқ таърифлаш мақсадида Ф. де Соссюр тил билан нутқни ажратиб, уларни бир-бирига қарама-қарши қўйди. Унинг фикрича, тил нутқ фаолиятининг фақат бир томонини ташкил этади. Тил нутқ-

¹ Семиотика ёки семиология—белги-ишораларни ўрганадиган фан.

² Вильгельм фон Гумбольдт (1767—1835)—машҳур немис тилшуноси, умумий тилшунослик фанининг асосчиси.

³ Антиномия — қарама-қаршилик.

қа зиддир. Тил билан нутқнинг асосий фарқи — тил ижтимоий, нутқ эса индивидуал ҳодисадир. Тил билан нутқнинг ўзаро муносабатини Ф. де Соссюр қуйидаги схемада кўрсатади:

Гарчи Ф. де Соссюр тил билан нутқ ўртасидаги ўзаро муносабатни, боғланишни эътироф этса-да, иккала ҳодисани алоҳида-алоҳида ўрганишни тавсия қилади. Фаннинг бу иккала томонини ўрганиш учун Ф. де Соссюр тил лингвистикаси ва нутқ лингвистикаси терминларини муомалага киритади. Ф. де Соссюр фикрига кўра, тилшунослик фанининг асосий вазифаси ва предмети тил лингвистикасини ўрганишдан иборатдир. Нутқ лингвистикаси эса тилшунослик учун иккинчи даражали масала бўлиб, бошқа фанлар томонидан ўрганилиши мумкин. Ф. де Соссюр лингвистикани ички ва ташқи лингвистикага ажратиб, уларни бир-бирига қарама-қарши қўйди. Унингча, тилшунослик фанининг асосий вазифаси тилнинг ички қурилиши (структураси)ни ўрганадиган ички лингвистикадир, ташқи лингвистика эса тилнинг халқ тарихи, маданияти билан алоқасини ўрганадиган лингвистика бўлиб, у тилшунослик фани учун иккинчи даражали ҳодисадир.

Тилшунослик предмети янада аниқроқ тасаввур этиш мақсадида Ф. де Соссюр тилни ўрганишда синхроник (бир вақтда) ва диахроник (кетма-кет юз берадиган ёки тарихий) аспектларни ажратиб, уларни бир-бирига қарама-қарши қўяди ва кўпроқ синхроник аспектларга аҳамият беради. Ф. де Соссюрнинг фикрича, синхроник аспект билан диахроник аспектлар ўзаро боғлиқ бўлиб, маълум илмий мақсадларни назарда тутаяди. Ф. де Соссюр нуқтан назарига кўра, синхроник аспект тилнинг системасини ўрганади, аммо диахроник аспект ўрганадиган объект эса системани ташкил қилмайди.¹ Ф. де Соссюр назариясида асосий антиномия тил ва нутқ антиномиясидир. Юқорида кўриб ўтилган ташқи ва ички лингвистика, синхрония ва диахрония антиномиялари тил ва нутқ антиномиясининг натижасидир. Шундай қилиб, Ф. де Соссюр назарияси тилшунослик фанининг предмети аниқлашга қўшилган катта ҳисса бўлди.

Ф. де Соссюр назарияси таъсирида XX асрда «структурализм» номи билан аталган янги лингвистик оқим вужудга келди. Ф. де Соссюрнинг «тил» субстанция (моҳият) эмас, балки формадир,

¹ Ф. де Соссюрнинг синхрония билан диахрония назарияси машҳур Бодуэн де Куртэннинг тилнинг статик ва динамик аспектлари ҳақидаги назариясига мос келади.

деган тезиси структурал ғояларнинг ривожланишида асосий омил бўлди. Ф. де Соссюр ўзининг юқоридаги тезиси билан тилшунослик фанининг предмети тушунчасига бутунлай янгича тус берди ва XX аср тилшунослигида мавжуд бўлган бир қатор англашилмовчиликларни бартараф қилишга сабабчи бўлди. Тилнинг табиати, тилнинг биологик табиати (А. Шлейхер), тил фақат индивидга хос ҳодиса (Г. Пауль), халқ психологияси билан тил ўртасидаги муносабат (Вундт) каби масалалар ҳақида олиб борилган баҳсларга эҳтиёж қолмади. Аксинча Ф. де Соссюрдан кейинги тилшуносликда «структура» тушунчаси асосий масала деб қаралди ва тил структураси тил назариясининг асоси деб эълон қилинди. Тилшунослик фанининг предмети эса структурал лингвистика учун «структура» тушунчасига тенг бўлиб қолди.

Ҳозирги Прага структурализми (ёки функционал лингвистика), Копенгаген структурализми (ёки глоссематика) ва Америка структурализми (ёки дескриптив тилшунослик) гарчи бир-бирларидан тилшуносликнинг предмети ва тилни илмий ўрганишда қўлланадиган методлари масаласида фарқ қилса-да, уларнинг ҳаммасини бирлаштирадиган умумий хусусиятлар мавжуд. Улар қуйидагилар:

1. Тил структура бўлиб, ўзаро боғлиқ бўлган ва бир-бирини тақозо қиладиган элементларнинг мураккаб системасидир.

2. Тил синхроник аспектда ўрганилиши лозим.

3. Тилни ўрганишда муносабатлар системаси бўлган тилнинг формасига асосланиш керак.

4. Тилшунослик аниқ фанлар қаторидан ўрин олиши керак.

Шундай қилиб, структурализмнинг пайдо бўлиши билан тилшунослик фанининг идеал объекти бўлган тил форма ва структура, деб таърифлана бошланди.

«Субстанция» билан боғлиқ бўлган нутқ физиологияси ва акустикаси, тил психологияси ва патологияси, тил фалсафаси каби масалалар тилшунослик фанидан ажратилиб, «экстралингвистика» доирасида қараладиган бўлди.

Фан предмети тушунчаси илмий абстракциянинг натижаси бўлиб, ҳар бир фаннинг назарияси ичида турлича талқин қилиниши мумкин. Бу эса тилшунослик фанининг предмети фаннинг тараққиёт жараёнида турлича тушунишга сабабчи бўлади ва маълум даражада тилнинг қанчалик ўрганилганлиги даражасини кўрсатиб туради.

Ҳозирги даврда тилшунослик фанининг доираси тобора кенгайиб бормоқда ва фаннинг янгидан-янги (этнолингвистика, психолингвистика, социоллингвистика, антропологик лингвистика, генератив лингвистика, амалий лингвистика каби) тармоқлари шаклланмоқда.

Тилшуносликда янги тармоқларнинг пайдо бўлиши, бир томондан, фаннинг объекти — тилнинг кўп аспекти ҳодиса эканлигини, иккинчи томондан, фан тараққиётининг даражасини кўрсатади.

Сўнги йилларда тилшунослик фанининг амалий аҳамияти тобора ортиб бормоқда. Маълумки, ҳар бир фаннинг амалий аҳамияти, унинг тараққиёти инсоният эҳтиёжларини қайдаражада қондириши билан белгиланади. Қадимги даврлардан бошлаб, тилшунослик кишилик жамиятида ёзувни яратиш, ўқитиш, бошқа тилларни тушуниш каби амалий эҳтиёжларни қондириш учун хизмат қилиб келган. Кишилик жамиятининг ривожланиши билан тилшунослик фанининг амалий аҳамиятига бўлган эҳтиёж янада ошиб боради: она тилини ўқитиш, чет тилларни ўргатиш, бир тилдан иккинчи тилга таржима масалалари ва бошқалар. Айниқса, алоқада техник воситаларнинг пайдо бўлиши тилшунослик фанининг амалий аҳамияти доирасининг кенгайишига сабаб бўлмоқда. Текстларни машина ёрдамида таржима қилиш ва анализ қилиш, ўқитишни программалаштириш каби масалалар кейинги пайтда жуда ривожланиб бормоқда. Тилшунослик фанининг янги методлари ёрдамида тилни ўрганиш, хусусан, чет тилларни ўқитиш ва ўргатишда янги-янги ютуқларга эришилмоқда, турли хилдаги луғатларни тузиш методикаси такомиллаштирилмоқда.

Марксистик тилшунослик марксча-ленинча фалсафага асосланган фан бўлиб, тилнинг ижтимоий ҳодиса эканлигини, тилнинг тафаккур билан чамбарчас боғлиқлигини қайд қилади.

Юқоридагилардан кўринадики, ҳозирги тилшунослик турли лингвистик мактаб ва оқимлардан иборат. Буларнинг тилга қандай ёндашиши ва анализ методикасининг турлича бўлишидан қатъи назар, ҳозирги замон тилшунослигини уч асосий тармоққа бўлиш мумкин: экстралингвистика, интралингвистика, компаративистика. Буларнинг биринчиси ташқи лингвистика, иккинчиси ички лингвистика, учинчиси қиёсий-тарихий тилшунослик ҳам деб юритилади.

Экстралингвистика тилни ижтимоий ҳодиса сифатида ўрганиб, социоллингвистика ва менталлингвистикани ўзида бирлаштиради. Социоллингвистика тилнинг табиати ва ижтимоий функциясини, менталлингвистика эса тил ва тафаккур, тилнинг мазмун томонининг нутқ фаолияти, контекст ва ситуация билан алоқасини ўрганади.

Интралингвистика тилнинг ички системасини, унинг бирликлари ва категориялари, тилнинг яруслари ва уларнинг структурасини ўрганади. Фонология, лексикология ва грамматика интралингвистиканинг асосий бўлимлари ҳисобланади.

Компаративистика қиёсий-тарихий тилшунослик сифатида ҳинд-европа тилларининг фонетикаси ва морфологиясини қиёсий ўрганиш асосида пайдо бўлди. Компаративистика қиёсий-тарихий тилшунослик, ареал лингвистика, типология (универсал лингвистика) ни ўз ичига олади.

Қиёсий тилшунослик қиёсий-тарихий ва чоғиштира тилшуносликка бўлинади. Қиёсий-тарихий тилшунослик келиб чиқиш жиҳатидан қариндош тилларни ўрганса, чоғиштира тилшунослик турли системалардаги тилларни чоғиштириб, уларнинг ўхшаш ва

ноўхшаш томонларини аниқлайди. Умумий ва махсус мактабларда рус ва чет тилларнинг ўқитилиши ва таълимнинг самарадорлигини ошириш зарурияти чоғиштирма тилшуносликнинг кенг ривожланишини тақозо қилмоқда. Рус-ўзбек, инглиз-ўзбек тилларининг фонетикаси ва грамматикаси бўйича нашр қилинаётган адабиётлар бунинг гувоҳидир.

Ареал (латинча *area* — майдон) лингвистика дунёдаги тилларнинг картаси, турли мамлакатларнинг тил томондан характеристикаси, айрим тиллар ёки тиллар группасининг тарқалиш доирасини ўрганеди.

Типология тилларнинг қурилишидаги умумий, универсал ҳолатларни текширади. Бунда барча тиллар, уларнинг қариндош ёки қариндош эмаслигидан қатъи назар ўрганилаверади. Тилшуносликда типология кейинги йилларда кенг ривожлана бошлади.

Тилшуносликнинг юқорида санаб ўтилган барча қисмлари тилни ҳар томонлама чуқур ўрганишга қаратилгандир.

2- §. Тилшунослик ва бошқа фанлар

Тилшунослик фанининг объекти — тил инсоннинг бевосита кузатиши ва мустақил илмий изланишлари учун мавжуд. Аслида эса инсоннинг нутқ фаолияти сўзлашиш, эшитиш, ёзиш ва ўқиш каби мураккаб процессларни ўз ичига олади. Бу процесслар фақат тилшуносликда эмас, балки бошқа фанларда ҳам ўрганилади. Шунга кўра, инсон тили мустақил объект сифатида бир неча фанларнинг предметини ташкил этади.

Тилшунослик тил бўйича тадқиқот ишлари олиб борганда, бошқа фан материалларига ҳам суянади. Худди шу ҳолни бошқа фанларда ҳам кўриш мумкин: бошқа фанлар ҳам тил материалларидан фойдаланади. Умуман, тилшунослик деярли барча фанлар билан алоқададир.

Тил тилшунослик билан бир қаторда фалсафа, психология, социология, логика каби фанлар томонидан ҳам ўрганилади. Тилни ўрганишда иштирок этадиган ҳар бир фаннинг тилга нисбатан ўз муносабати бор. Бу муносабат ҳар бир фаннинг тилни қайси томони ёки аспектини ўрганиши билан белгиланади ва ушбу фаннинг предметини ташкил этади.

Тилшунослик фалсафа билан чамбарчас боғлиқдир. Фалсафа тилшуносликнинг методологиясини белгилаб беради. У турли фанлар, жумладан, тилшунослик учун характерли бўлган анализ принциплари ва методларининг ишланишига ёрдам беради. Совет тилшунослигининг фалсафий асоси диалектик материализм, марксча-ленинча фалсафадир. В. И. Ленин диалектик логикани шундай таърифлайди: «Предметни ҳақиқатан билиш учун унинг ҳамма томонларини, ҳамма алоқаларини ва «воситаланишларини» бирга олиб текширмоқ керак. Биз бунга ҳеч қачон тўла-тўқис эриша олмаймиз, лекин ҳар томонлама ўрганиш талаби бизни хатолардан ва ўликлик ҳолатидан сақлаб қолади. Бу 1-дан, 2-дан, диа-

лектик логика предметни унинг ривожланишида, «Ўз ҳаракатида» (баъзан Гегель шундай дейди), ўзгариб туришида олиб қарашни талаб қилади... 3-дан, инсоннинг бутун тажрибаси ҳам ҳақиқат мезони сифатида ҳамда предметнинг кишига лозим бўлган нарса билан алоқасини амалий суратда аниқлаб берувчи омил сифатида предметнинг тўла «таърифига» кирмоғи лозим. 4-дан, диалектик логика, Гегельдан кейин марҳум Плеханов севиб айтгани сингари, «абстракт ҳақиқат йўқ, ҳақиқат ҳаммиша конкретдир», деб ўргатади».¹

Биринчи талаби (ҳар томонламалилик талаби) тил ва нутқ фаолиятига система сифатида ёндашишда ўз ифодасини топади. Тилнинг системалилиги унинг барча томонларининг ўзаро боғлиқ бўлиб, бир бутунлиликни ташкил қилишида намоён бўлади.

Диалектиканинг иккинчи талаби тарихийлик принципида ўз ифодасини топади. Барча тил ҳодисалари ва категорияларига уларнинг келиб чиқиши, тарихий тараққиёти, ҳозирги ҳолати нуқтаи назаридан қаралади. Масалан, «Қадимги туркий тил», «Ўзбек адабий тили тарихи», «Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси» курсларида ўзбек тилига оид барча ҳодиса ва категорияларнинг тарихи таҳлил қилинса, «Ҳозирги ўзбек адабий тили», «Ўзбек тили стилистикаси» каби курсларда ҳозирги ҳолати таҳлил қилинади. Қиёсий-тарихий тилшунослик — компаративистика қиёсий-тарихий метод билан иш кўради. Бу тилшуносликнинг тарихий фундаментиدير.

Марксча-ленинча фалсафанинг учинчи талаби ҳар қандай тадқиқотнинг вазифаси ва йўналиши жамиятнинг маълум бир мақсадга қаратилган бўлишида ўз ифодасини топади. Тилшуносликдаги ҳар бир тадқиқот маълум бир мақсадга қаратилган бўлади. Масалан, ўзбек тилининг имло қоидалари бўйича олиб борилаётган тадқиқотлар ўзбек орфографиясини такомиллаштира бориб, ўзбек халқининг саводхонлик даражасини янада оширишга кўмаклашишни ўз олдига мақсад ва вазифа қилиб қўяди.

Диалектиканинг тўртинчи талаби ҳақиқатнинг конкретлиги билан боғлиқ. Бу тилшуносликнинг методологик принципларига асосланиб, ўз объекти (тил), унинг нормалари, нутқ фаолияти ҳақидаги назарияларни ишлаб чиқишда намоён бўлади. Тилшуносликнинг тил ҳақидаги умумий қоидалари конкрет тилларнинг, масалан, рус, инглиз, ўзбек ва бошқа тилларнинг фаолиятида ва тараққиётида ўз ифодасини топади. Тилнинг моҳияти, ривожланиши, тилда форма ва мазмун муносабати, тил ва тафаккур, предметларни аташ принциплари каби муҳим масалалар умумий тилшуносликда ҳам, фалсафада ҳам тадқиқ қилинади. Тилшунослик билан фалсафа ўртасида пайдо бўладиган проблемалар логика ва грамматикада ўрганилади. Тил — фикр ифодалаш қуроли, фикр эса логиканинг ўрганиш объектидир. Тил ва фикр ўзаро боғлиқ бўлгани каби грамматик ва логик категориялар ҳам ўзаро боғ-

¹ В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент, 1979, 42- том, 343- бет.

лиқдир. Шундай экан, грамматика билан логика ўртасида алоқа-дорлик мавжуд.

Тилшунослик психология билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. Психология — инсон руҳий (психик) процессларининг қонуниятларини ўрганадиган фан. Тилшунослик билан психология ўртасида мавжуд бўлган проблемалар психолингвистикада ўрганилади.

Психолингвистика фаннинг инсон нутқи фаолияти қонуниятларини ўрганадиган, тилшунослик билан психология фанларини бири-бирига узвий боғлайдиган янги соҳасидир. Тилнинг луғат бойлигини ёд олиш мумкин, аммо гаплар сонини ёд олиш ёки эслаб қолишга инсон қодир эмас. Дарҳақиқат, инсон маълум миқдордаги тажриба ва қондалар ёрдамида чексиз миқдорда янгидан-янги жумлаларни яратиш қобилиятига эга. Психолингвистика фанининг асосий мақсадларидан бири ана шу қобилиятнинг табиатини ва ривожланиш қонуниятларини илмий ўрганишдир.

Тилшунослик тарих, базис ва устқурма ҳақидаги фанлар ва педагогик фанлар билан ҳам узвий алоқададир.

Тилшунослик тарих (кишилик жамияти тараққиёти ҳақидаги фан) билан ўзаро боғлиқ. Айниқса, тилнинг луғат состави, унинг иш кўриш доираси ва характери жамият тарихи билан боғлиқдир.

Тил уруғ ва қабила, элат ҳамда миллат тарихи билан чамбарчас боғлиқ бўлгани учун кишилик жамиятининг тарихи тилда бевосита ўз аксини топади. Сўзларнинг тарихини, тилнинг луғат бойлигини ўрганишда тарих тилшуносликка катта ёрдам беради. Масалан, ҳозирги ўзбек тилида мавжуд бўлган араб ва бошқа тиллардан ўзлашиб қолган сўзларни ўрганишда тарих далиллари эътиборга олинади. *Картофель* сўзини олиб кўрайлик. Тарихдан маълумки, «картофель» Европага Латин Америкасидан (Мексикадан) келтирилган бўлиб, унинг маҳаллий номи *patata* эди. Кейинчалик эса итальянлар унга *tartufolo* деган ном беришган. Немислар эса бу итальян сўзининг талаффузини бир оз ўзгартириб *kartoffel* деб атай бошлаганлар.

Тилшунослик ва тарихнинг боғланиши икки томонламадир: тарих материаллари тил тараққиётини ўрганиш учун, тил материаллари тарих учун, айниқса, халқнинг пайдо бўлиши (этногенези), халқ маданияти тарихи, халқлар ўртасидаги алоқа каби тарихий проблемаларни ўрганишда муҳимдир.

Тилшунослик қадимий моддий маданият ёдгорликлари асосида кишилик жамиятининг ўтмишини ўрганувчи фан — археология (юнонча *archai* — *logia* — ўтмиш тўғрисида ҳикоя) билан ҳам боғлиқдир. Археологик қазилмаларда топилган турли меҳнат қуроллари, безаклар, рўзғор буюмлари ва бошқалар тил тарихини ўрганишга ёрдам беради. Шунингдек, тилшунослик халқларнинг келиб чиқиши, состави, урф-одатлари; моддий, маънавий ва ижтимоий маданиятини ўрганадиган этнография (юнонча *ethos* — халқ, *grapho* — ёзаман) билан ҳам узвий алоқада бўлади. Тил — этник белги. Бир халқ тилининг бошқа халқ тили билан бўлган муносабатини аниқлаш орқали этнограф халқлар ўртасидаги тарихий ва маданий алоқани кузатиши мумкин. Тилшунос у ёки бу

тилни ўрганишда халқ этнографияси материалларидан фойдаланади. Айниқса, диалектал лексикани ўрганишда этнографик маълумотлар қўл келади. Тилшуносликнинг этнография билан алоқаси тилларни классификация қилишда, халқларнинг тарихий тараққиётининг тилда ўз аксини топишини ўрганишда ҳам намоён бўлади. Тадқиқотнинг бу йўналиши этнолингвистика деб ҳам юритилади.

Тилшунослик адабиётшунослик билан зич боғлангандир. Тилшунослик билан адабиётшунослик филологини ташкил этади. Тилшунослик билан адабиётшуносликнинг алоқаси айниқса стилистика, адабий тил тарихи, бадий адабиёт проблемаларини ўрганишда янада яққолроқ кўзга ташланади. Тилшунослик педагогика, тил ўқитиш методикаси каби фанлар билан ҳам боғлиқдир.

Тилшунослик физиология, физика, кибернетика, математика каби табиий фанлар билан ҳам боғлиқ. Инсон физиологияси, хусусан, академик И. П. Павловнинг иккинчи сигнал системаси назарияси тилшунослик фанига ҳам қўшилган улкан ҳисса бўлди. Бу назария инсоннинг нутқ фаолиятини материалистик тушунишга катта ёрдам берди. Инсоннинг олий нерв системасининг фаолиятини ўрганиш товушларнинг ўзгариш қонуниятларини, ассимиляция ва диссимиляция каби фонетик ҳодисаларни илмий тушунишга имкон берди.

Нутқ товушларининг хусусиятлари (оҳанг, тон, тембр ва ҳоказолар)ни, нутқ товушларини классификация қилиш принципларини ўрганишда физика фани ёрдам беради. Умуман, кейинги пайтда тилшуносликнинг амалий моҳияти тобора ортиб бормоқда. Чет тилларни ўқитиш, машина ёрдамида таржима қилиш, турли типдаги луғатларни тузишда математика, физика, кибернетика каби табиий фанларнинг тилшунослик билан муносабати янада мустаҳкамланмоқда. Шуни қайд қилиб ўтиш керакки, тилшунослик билан боғлиқ фанлар ва уларнинг тармоқлари тилнинг ушбу фанлар нуқтаи назаридан энг аҳамиятли аспектини ўрганади. Масалан: социоллингвистика тилнинг энг аҳамиятли аспекти—тилнинг ижтимоий ҳодиса эканлигини, тилнинг жамият ҳаёти билан чамбарчас боғлиқлигини, яъни тилнинг коммуникатив функциясини тадқиқ этади. Логика учун аҳамиятли бўлган аспект тил билан тафаккур, логик ва грамматик категорияларнинг ўзаро муносабатларидир. Нутқ фаолиятини кузатиш ва афазия (нутқ бузилиши, айниши) турларини классификация қилиш натижасида физиолог нерв системасининг фаолиятини, нутқ фаолиятини ўрганади. Аммо физиолог билан социологнинг ёки психолог билан философнинг тилга берган таърифи бир хил бўлавермайди.

Хуллас, тилшунослик тил ҳақидаги мустақил фан бўлиб, унинг объекти — тил тилшуносликдан ташқари бир неча фанлар томонидан ўрганилишини талаб қиладиган мураккаб соҳадир. Тилнинг моҳияти ўрганиш ва тилшунослик фанининг предметини аниқлаш ўз навбатида тилни ўрганадиган бошқа фанларнинг ютуқларини назарда тутишни ва тилшуносликнинг асосий проблемаларини ҳал қилишда уларни ҳисобга олишни тақозо қилади.

3- §. Тилшунослик аспектлари

Тил кўп қиррали ва мураккаб бўлгани учун уни ўрганадиган тилшунослик фани ҳам кўп аспектлидир (латинча *aspectus* — қараш).

Тилшунослик умумий ва хусусий, назарий ва амалий тилшуносликка бўлинади. Умумий тилшунослик хусусий ва амалий тилшунослик, унинг бўлимлари (фонетика, лексикология, грамматика ва бошқалар)нинг методологияси ҳисобланади.

Умумий тилшунослик барча тиллар материалларини умумлаштиради, уларга хос умумий қонуниятларни белгилайди.

Умумий тилшуносликнинг мақсади ва вазифалари қуйидагилар:

1. Тилнинг табиати ва моҳиятини аниқлаш.
2. Тил ҳақидаги фаннинг асосий аспектларини, уни ўрганувчи фанларни белгилаш.
3. Тил систематикасини ўрганиш ва тиллар классификациясини бериш.

4. Лингвистик анализ методикасини ишлаб чиқиш, тилшунослик методлари, усуллари ва методикасини системалаштириш ва такомиллаштириш.

Хусусий тилшунослик конкрет тиллар ҳақидаги фандир: рус тилшунослиги, ўзбек тилшунослиги, инглиз тилшунослиги ва бошқалар.

Ҳар қандай хусусий тилшунослик луғат, дарслик ва қўлланмалар яратишдан бошланади. Бу, ўз навбатида, махсус билим ва тил нормаси ҳақида мукамал назарияни тақозо қилади. Демак, ҳар қандай хусусий тилшунослик тил ҳақидаги баъзи умумий маълумотларни ҳам ўз ичига олади. Масалан, грамматиканинг морфология ва синтаксисга ажратилиши хусусий тилшунослик учун ҳам, умумий тилшунослик учун ҳам хосдир. Нутқ товушларининг унли ва ундошларга, сўз туркумлари ичида от ва феълларнинг, гапларнинг содда ва қўшма гапларга ажратилиши, кабилар ҳам мана шундайдир. Шу билан бирга, ҳар бир хусусий тилшуносликда фақат шу тилнинг ўзига хос маълумотлар ҳам мавжуд. Масалан, рус тилидаги **ы** (*мыло*) товуши ҳатто барча славян тилларига ҳам хос эмас. Бу товуш инглиз, француз ва бошқа кўп тилларда ҳам йўқ. Рус тилига хос бўлган жинс (род) категорияси инглиз, арман ва туркий тилларга хос эмас. Ўзбек тилидаги **ҳ, қ, ғ, ў** товушлари бошқа жуда кўп тилларда йўқ. Ўзбек тилининг келишик, сон, замон, нисбат ва бошқа категориялари бошқа тиллар, жумладан рус, инглиз тилларининг шу категорияларидан кескин фарқ қилади ва бошқалар.

Умумий ва хусусий тилшунослик ўзаро боғлиқдир. Конкрет тиллар қанча чуқур ўрганилса, умумий тилшунослик шунча илмий хулосаларга бой бўлади. Конкрет тилларни тадқиқ қилувчининг умумий тилшунослик қонун-қоидаларини чуқур ва кенг эгаллаши тадқиқотнинг самарали бўлишида муҳимдир.

Тилни илмий ўрганиш билан тилни амалий билишни фарқ қилиш керак. Икки ёки ундан кўп тилларни билган киши, яъни полиглот

(грекча polygloftos — кўп тилли) тил ҳақидаги билимга эга бўлмаслиги мумкин. Аксинча, тил назариясини билган ҳолда, кўп тилларни амалий билмаслик мумкин. Лекин тилшунос ўз тилидан бошқа тилларни ҳам билиши керак.

Амалий тилшунослик лингвистик билимларни амалий фаолиятда қўллашдир. Она тили ва бошқа тилларни умумий ва махсус мактабларда ўқитиш тилшунослар амалий фаолиятининг муҳим соҳасидир. Бунинг учун турли справочниклар, луғат ва грамматикалар яратилади. Бир тилдан иккинчи бир тилга таржима, терминология ишлаб чиқиш, графика ва орфографияни таксимлаштириш, ўтмишда ўз ёзувигга эга бўлмаган халқлар учун ёзув яратиш кабилар ҳам тилшуносларнинг амалий фаолиятини ташкил қилади. Кейинги йилларда пайдо бўлган инженер тилшунослик ҳам амалий тилшуносликнинг бир соҳасидир. Тилга ўргатишда техник воситалардан фойдаланиш, теле ва радиокоммуникация проблематикаси, машиналар воситасида таржима қилиш кабилар инженер тилшунослик соҳаларидандир.

4- §. Тил кишилиқ алоқасининг энг муҳим воситаси сифатида

В. И. Ленин тилнинг ижтимоий функциясига баҳо бериб, шундай деган эди: «Тил кишиларнинг энг муҳим алоқа воситасидир». Мана шу қисқа, лекин чуқур мазмунли жумлада тилнинг ижтимоий моҳияти, унинг функцияси тўла ўз ифодасини топган. Тил оддий алоқа воситаси эмас: тил — кишиларнинг энг муҳим алоқа воситаси; тил — алоқанинг кишилиқ формаси. Ҳақиқатан ҳам, кишилар ўзаро алоқада турли воситалардан фойдаланадилар. Лекин булар ичида тил — энг муҳими. Тил фақат кишиларгагина хос, у фақат кишилар алоқаси учун хизмат қилади.

Тилнинг белгилари уни алоқанинг бошқа воситаларидан фарқлаш, тилни ижтимоий ҳодиса сифатида характерлаш имконини беради. Умуман, тил кишилиқ алоқасининг энг муҳим воситаси сифатида жамият билан, унинг маданияти, турмуши ва меҳнат фаолиятида тилдан кенг ва ҳар томонлама фойдаланиб келаётган барча аъзолари билан узвий алоқадор. Тилнинг жамиятдаги бу функциясини унинг жамият, киши онги ва фикрлаш қобилияти билан алоқасини аниқламай туриб, тил системаси, унинг бирликлари ва категорияларини чуқур англаб бўлмайди.

Кишилар ўзаро алоқада ўз фикрларини, истакларини, сезги ва руҳий кечинмаларини ифода қилиб, бир-бирларига таъсир қиладилар, бир-бирларини тушунадилар. Тилнинг жамиятда алоқа қуроли вазифасини бажариши унинг коммуникатив функциясини ташкил қилади. Бу тилнинг асосий ижтимоий функциясидир. Бундан ташқари, тил экспрессив ва аккумулятив функция бажаради.

Тилнинг маълум информация ифода қилиб, суҳбатдошга таъсир кўрсатиши унинг экспрессив функцияси дейилади. Хабар, сезги ва эмоция, хоҳиш ифода қилиш биргаликда тилнинг экспрессивлик функциясига киради. Бунда тилнинг турли воситаларидан,

масалан, модал сўзлар, риторик сўроқ, тартиб кабилардан фойдаланилади.

Тил фақат айрим шахсларнинг алоқа воситаси бўлмай, миллатлараро алоқа қуроли, тўпланган тажриба ва билимларни келажак авлодга етказиш воситаси ҳамдир. Тилнинг бу функцияси унинг аккумулятив (латинча *accumulare* — тўплаш) функцияси ҳисобланади. Бу гнесеологик (билиш процесси) функция деб аталади.

Тилнинг ижтимоий функция бажаришида унинг бирликларни турлича иштирок қилади. Бевосита алоқа жараёнида тилнинг номинатив ва предикатив бирликларидан фойдаланилади. Муस्ताқил сўзлар, составли номлар, фразеологизмлар номинатив бирлик ҳисобланса, турли гап кўринишлари предикатив бирлик ҳисобланади. Қоммуникатив бирликлардан ташқари, тил структура бирликларига ҳам эга. Булар фонема, морфема, сўз бирикмаси ва гап қурилиши моделларидир.

5-§. Алоқанинг бошқа воситалари

Кишилар ўзаро алоқа қилиш, фикрлашишда тилдан бошқа воситалардан ҳам фойдаланадилар. Булар овозли ва график шаклда бўлади ва одатдаги сўзлашув нутқидан бошқа турли товуш сигналлари: звонок, гудок кабилардан фойдаланилади. Алоқанинг техник воситалари, жумладан, товушли ёзув («гапирувчи» ёзув), телефон, видеотелефон, радио ва бошқалар алоқанинг қўшимча овозли шакллариدير.

График ёзув кўринишлари турлича. Бунга қуйидагилар киради:

1. **Ёзув.** Бу кишилик алоқасида муҳим воситадир. Ёзувнинг энг афзал томони унга вақт ва масофанинг бефарқлигидир. Ёзув жамиятнинг маданий тараққиётида муҳим фактордир.

2. **Ёрдамчи воситалар**—қўл алифбеси ва кўрлар алифбеси. Қўл ёзуви бармоқлар ёрдамида ҳарфларни тасвирлаш бўлиб, эшитиш қобилиятини йўқотганлар учун хизмат қилади. Кўрлар алифбеси Луи Брайль томонидан ишланган бўлиб, кўриш қобилиятини йўқотганлар учун мўлжалланган. Бунда ҳарфлар 6 нуқтанинг турли комбинацияси орқали кўрсатилади.

3. **Сигнализациянинг махсуслаштирилган системаси.** Бунга телеграф алифбеси, Морзе алифбеси, йўл қоидалари белгилари, байроқ ва ракеталар орқали амалга ошириладиган сигнализация кабилар киради.

4. **Илмий символика.** Бунга математика, химия ва бошқаларда қўлландиган турли символикалар киради. Масалан, химик элементлар символлари (белгилари), математика символлари ва бошқалар.

Ёрдамчи воситалар, сигнализация системалари, символлар алоқа воситаси сифатида хизмат қилади. Лекин булар қўлланиш доирасининг чегараланганлиги билан тилдан фарқ қилади. Тил жамият фаолиятининг ҳамма соҳасида ҳам энг муҳим алоқа воситаси сифатида хизмат қилаверади.

6- §. Тил ижтимоий ҳодиса сифатида

Тил инсон ҳаётида ниҳоятда муҳим роль ўйнайдиган ҳодисадир. Кишининг бутун ҳаёти тил билан боғланган бўлиб, тил ёрдамида кишилар ўзаро фикр алмашиш имкониятига эга бўладилар. Шу билан бирга, инсон тили ниҳоят даражада мураккаб, бир-бирига қарама-қарши бўлган сифатларни ўзида мужассамлаштирган ҳодисадир.

Тил кишилик жамиятида энг муҳим алоқа қуроли бўлиб, инсониятнинг узоқ давом этган тарихий тараққиёти жараёнида яратилган барча маданий ва илмий бойликларни сақлайдиган ва авлоддан-авлодга етказиб берадиган асосий восита бўлиб хизмат қилади. Тилнинг табиати, моҳияти, кишилик жамиятида бажарадиган вазифаси, структураси, тил механизмининг ишлаш принциплари каби муҳим масалалар илмий ўрганишни талаб қилади. Тил кўп қиррали ва мураккаб ҳодиса бўлганлиги сабабли бу масалаларни ўрганиш учун аввало тилнинг асосий ва муҳим хусусиятларини аниқлаб олиш зарур.

Тилшунослик фанининг тарихида тилнинг табиати, ижтимоий моҳияти каби энг муҳим масалаларни ўрганишда турли назариялар ва оқимлар мавжуд бўлган. Жумладан, машҳур немис олими Август Шлейхер (1821—1868) номи билан боғлиқ бўлган «Натуралистик оқим» тилни тирик организм деб тушунган. У ўзининг «Дарвин назарияси ва тилшунослик» (1863 й.) номли асарига Дарвиннинг жонивор ва ўсимликларнинг турлари ҳақидаги таълимоти тилга ҳам татбиқ қилиниши керак деб даъво қилган. Унинг фикрича, тилнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва эволюцияси табиат қонунларига бўйсунган ҳолда рўй беради: тил тирик организм каби пайдо бўлади, ривожланади ва ўлади. Аммо кейинчалик фан тараққиёти тилнинг табиати ва моҳияти ҳақидаги А. Шлейхер назариясининг нотўғри эканлигини исботлади.

Совет тилшунослиги тилнинг ижтимоий табиатга эгаллигини К. Маркс, Ф. Энгельс ва В. И. Лениннинг фалсафий-лингвистик қарашлари, жамият ҳаётини объектив тушуниш, тил тараққиётини атрофлича ўрганиш асосида исботлаб берди. Бундан 100 йилдан кўпроқ муқаддам Маркс ва Энгельс томонидан айтилган қуйидаги фикрлар ҳозир ҳам ўз қийматини асло йўқотмаган: «Тил ҳам онг каби қадимийдир, тил амалий, ҳақиқий онгдир, бошқалар учун ҳам мавжуд бўлган ва худди шу туфайли мен учун ҳам мавжуд бўлган онгдир, бинобарин, тил онг каби бошқа кишилар билан муомала қилиш эҳтиёжи зарурлиги туфайли пайдо бўлган».¹ Бунда тилнинг ижтимоий табиатга эга эканлиги икки ўринда таъкидланган: тил бошқалар учун ҳам мавжуд бўлган ва шу туфайли мен учун ҳам мавжуд; тил бошқа кишилар билан муомала қилиш эҳтиёжи туфайли пайдо бўлган. Бу эҳтиёж тилни пайдо қилиб, тил тараққиётининг асосий сабабчиси бўлиб қолди. Бу эҳтиёж-

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Немис идеологияси. Марксча-ленинча философия хрестоматияси, 1 том, Тошкент 1971, 61- бет.

нинг кишилар ҳаётининг турли соҳаси ва фаолиятида юз берадиган ўзгаришлар билан боғлиқ бўлиши тилда, биринчи навбатда, унинг луғат составида ўз аксини топади. Демак, тил табиий ва биологик ҳодиса эмас, тилнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши табиат қонунларига бўйсунмайди. Аксинча, тил кишиларнинг меҳнат фаолияти жараёнида алоқа қилиш, фикр алмашишга бўлган эҳтиёжларини қондирувчи восита сифатида пайдо бўлган.

Тилнинг ижтимоий табиатини талқин қилишда совет тилшунослиги диалектик материализм принципларига асосланади. Хусусан, тилни жамият тараққиётининг маҳсули деб тушуниш марксизмнинг тилшунослик фанига қўшган энг буюк ҳиссаларидан биридир. Тилнинг асосий ва муҳим хусусияти шундан иборатки, тил кишилик жамияти томонидан яратилган бўлиб, энг муҳим алоқа воситаси сифатида хизмат қиладиган ижтимоий ҳодисадир.

Тилнинг ижтимоий табиати унинг айрим шахсда эмас, балки жамиятда мавжудлигини тақозо этади. Тил жамият томонидан яратилган бўлиб, унинг тақдири ҳам жамият тақдири билан чамбарчас боғлиқдир. Инсоннинг бутун ҳаёти тил билан боғлиқ бўлиб, тил ёрдамида кишилар объектив борлиқни ўрганадилар, ўзаро фикр алмашадилар, коллектив бўлиб бирлашадилар ва меҳнат қиладилар.

Тил ижтимоий ҳодиса сифатида табиий ҳодисалардан ажралиб туради. Масалан, кишиларнинг табиий-биологик ва физиологик хусусиятлари (овқат ейиши, нафас олиши, ривожланиши ва ҳоказо) табиат қонунларига мувофиқ, жамиятга боғлиқ бўлмаган ҳолда ривожланиб боради. Аммо тилда сўзлашиш ва фикрлашиш учун кишилик жамияти (социал муҳит) бўлиши шарт. Чунки тил кишиларнинг бир-бири билан алоқа қилиш ва фикр алмашиш эҳтиёжлари натижасида пайдо бўлган. Шунинг учун ҳам тил табиий ҳодисалардан фарқли ўлароқ, кишилик жамияти томонидан яратилган ва унга хизмат қиладиган ижтимоий ҳодисадир.

Тил наслдан наслга, авлоддан авлодга ўтадиган ирсий ҳодиса эмас, аксинча, тил жамият тараққиётининг маҳсулидир. Боланинг қайси тилда сўзлай бошлаши уни ўраб турган тил муҳитига боғлиқ. Мисол учун, инглиз боласи гўдакликдан хитойликлар орасида тарбияланса, у фақат хитойча сўзлаб, ўз она тилини билмаслиги мумкин. Аммо боланинг биологик белгилари (юз тузлиши, сочининг ранги ва ҳоказолар) ўзгармаган ҳолда сақланиб қолади.

Бошқа бир мисол: 1920 йилда Ҳиндистонда овчилар бир уяда икки бўри боласи ва икки қизчага дуч келганлар. Қизлар (айниқса уларнинг каттаси — Камола) ўзларини бўри сифатида тутганлар. Камола бўрилар билан 15 йил бирга ҳаёт кечирган. Лекин у гапиришни бутунлай билмаган. Уни «одамлаштириш» жуда секинлик билан амалга ошган. Фақат ўргатишнинг учинчи йилида икки оёқда туришни (шунда ҳам орқасидан ушлаб турилса) ўрганган. Етти йилдан кейингина икки оёқда юра бошлаган. Лекин, барибир, югуриш зарурияти туғилса, эмаклар чопган. Нутққа ўргатиш яна ҳам секин бўлган. Тўрт йил давомида фақат

олти сўзни билиб олган. Етти йил давомида Қамоланинг луғатидаги сўзлар элликка ҳам бормаган. 16 ёшида бу қиз ўзини 4 ёшли қиз шаклида тутган. Кейин Қамола вафот этган. Бу мисол ҳам тилнинг жамият билан боғлиқлигини, уни жамиятдан ажратиш мумкин эмаслигини, тилнинг ижтимоий ҳодиса эканлигини кўрсатиб турибди. Шундай қилиб, тил ўз табиатига ва кишилик жамиятида бажарадиган вазифасига кўра ижтимоий ҳодисадир. Аммо ижтимоий ҳодиса сифатида тил бошқа ижтимоий ҳодисалардан ажралиб туради.

Маълумки, жамиятга хизмат қиладиган ижтимоий ҳодисаларнинг турлари ниҳоятда кўп. Базис, устқурма, идеология каби ижтимоий ҳодисалар ёки айрим табиий ҳодисалар (ёғаётган ёмғир, қуёш нури ва ҳоказолар) ҳам жамиятга хизмат қилади. Аммо бу ҳодисаларнинг жамиятда бажарадиган функцияларининг ўзига хос хусусиятлари ва қўлланиш доираси бор. Масалан, базис жамиятнинг иқтисодий тузилишини, устқурма эса жамиятнинг сиёсий, юридик, идеологик нормаларини белгилаб беради. Ҳар бир тузумнинг ўз базиси ва устқурмаси бўлиб, ижтимоий-иқтисодий формацияларнинг ўзгариши билан базис ва устқурма ҳам ўзгариб туради. Тил эса на базис ва на устқурма таркибига кирмайдиган ўзига хос ижтимоий ҳодисадир.

Тилнинг бошқа ижтимоий ҳодисалардан ажралиб турадиган энг асосий хусусияти шундан иборатки, тил жамият фаолиятининг барча соҳаларига хизмат қилади. У кишилик жамиятининг тарихий тараққиёти жараёнида яратилган конкрет-тарихий норма сифатида жамият аъзоларининг ҳаммасига тенг хизмат қиладиган асосий алоқа воситасидир. Шунинг учун ҳам тил синфий характерга эга эмас. Сўзловчи инсоният коллективи томонидан яратилган тилдан фойдаланади ва ушбу тилнинг қонун-қоидаларига риоя қилади. Шу билан бир қаторда, ҳар бир сўзловчи айниқса адиблар, олимлар ўзларининг нутқ фаолияти жараёнида тилнинг ривожини учун ўз ҳиссаларини қўшадилар. Гарчи нутқ айрим шахсларнинг маҳсули бўлса-да, аммо айрим шахслар ўзларидан олдинги авлодлар томонидан яратилган тил нормаларидан фойдаланадилар. Шундай қилиб, тил кишилик жамияти томонидан яратилган, унга хизмат қиладиган ва ҳар доим ривожланиб турадиган ўзига хос ижтимоий ҳодисадир.

7-§. Тил ва тафаккур

Тил кишилик жамиятида энг муҳим алоқа воситаси сифатида хизмат қиладиган қурол бўлиб, унинг ёрдамида кишилар фикр алмашадилар, ўз истакларини, ҳиссиётларини, кайфиятларини ифода қиладилар. Демак, тил тафаккур билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, фикрни моддийлаштирадиган, реаллаштирадиган, кишиларнинг фикр алмашишларини таъминлаб берадиган қуролдир.

Тил билан тафаккурнинг муносабати ниҳоят даражада мураккаб процесс бўлиб, тилшуносликдан ташқари, фалсафа, психология, физиология каби фанлар томонидан ҳам ўрганиладиган энг

муҳим масалалардан биридир. Тил билан тафаккурнинг муносабати фан тарихида турлича талқин қилинган ва фаннинг барча тараққиёт босқичларида ўша даврда ҳукмрон бўлган дунёқарашларга, фалсафий фанларнинг тараққиёт даражасига боғлиқ бўлган.

Марксистик тилшуносликда тил билан тафаккурнинг муносабати марксизм-ленинизмнинг тил ва тафаккур назариясига асосланган ҳолда, диалектик ва тарихий материализм қонунлари асосида ўрганилади ва ҳал қилинади. Тил билан тафаккур бир-бирини тақозо этадиган ажралмас ҳодисадир. Тилсиз тафаккур бўлмаганидек, тил ҳам тафаккурсиз бўлмайди. Шунинг учун ҳам тил билан тафаккурнинг ажралмас боғлиқлиги ҳақидаги фикр марксизм-ленинизм классикларининг асарларида марказий ўринда туради.

К. Маркс таърифи бўйича: «Тил фикрнинг бевосита воқе бўлишидир»¹. Демак, фикр фақат тилда реаллашади ва тилсиз фикрнинг мавжуд бўлиши мумкин эмас.

Тафаккур инсон олий нерв системасининг (бош миyanинг) фаолияти бўлиб, сўз, сўз бирикмалари ва гапларда ўз ифодасини топади.

Тафаккурнинг моддий қобиғи тилдир. Шундай экан, тафаккур билан тил бирини иккинчисидан ажратиб бўлмайдиган диалектик бирликни ташкил қилади. Лекин айрим тилшунослар, масалан, Н. Я. Марр тил билан тафаккурни ажратиб қўйди. У шундай ёзади: «Бўлажак тил табиий материядан холи бўлган, техниккада ўсиб бораётган тафаккурдир»². Бунда тилнинг тафаккурдан ажратилганлиги кўриниб турибди. Гўё кишилар келажакда ўз қобиғидан холи бўлган тафаккур билан иш кўра берар эмиш. Бу тил ва тафаккур муносабатини бузиб талқин қилишдан бошқа нарса эмас.

Онг амалда тил формасида мавжуд. Демак, тил материалларисиз фикр шаклланмайди. Бу ҳол фикрни тил базасидагина ўрганишни тақозо қилади. Яна шунини қайд қилиш керакки, тафаккур ҳам, тил ҳам борлиқдаги предмет ва ҳодисалар билан муносабатда бўлади. Гарчи тил билан тафаккур бир-бири билан бевосита боғлиқ бўлган ажралмас бирликни ташкил қилса-да, аммо уларни айнан бир ҳодиса деб тушуниш нотўғридир. Тил билан тафаккур мураккаб, қарама-қаршиликларга бой бўлган диалектик бирликни ташкил этади.

Тил фонетика, грамматика қонунлари асосида ташкил топган, товушлар системаси сифатида мавжуд бўлган материал — ҳодиса бўлса, тафаккур объектив борлиқнинг инсон миясидида акс этишининг олий формаси сифатида идеал ҳодисадир. Тил қонунлари билан тафаккур қонунларининг тузилиш ва ривожланиш хусусиятлари бир хил эмас. Тилнинг қурилиш қонунларини грамматика фани ўрганади. Тафаккур қонунлари ва бирликлари (тушунча,

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинение. т. 3. Изд. 2, стр. 448.

² Марр. Н. Я. Мышление и язык. Л., 1931, 61-бет.

ҳукм) эса логикада ўрганилади. Грамматик категория билан логик категория орасидаги муносабат ҳам мураккабдир. Грамматик категорияларни логик категорияларга, логик категорияларни грамматик категорияларга бўйсундириш ёки уларни қориштириш мумкин эмас. Грамматик ва логик категориялар ўзаро мос келиши, мос келмаслиги ҳам мумкин. Масалан, *Зулфия келди*. Бу мисол логик томондан ҳукм, грамматик томондан эса гапдир. *Зулфия* логик жиҳатдан субъект, грамматик жиҳатдан эгадир. *Келди* логик жиҳатдан предикат, грамматик жиҳатдан кесимдир. Демак, бунда логик категориялар (ҳукм, субъектив предикат) билан грамматик категориялар (гап, эга, кесим) мос келган. Бошқа мисолга диққат қилинг: *Расм Раъно томонидан ишланган*. Бу мисолда *расм* логик жиҳатдан объект, грамматик жиҳатдан эса эгадир. *Раъно томонидан* эса логик жиҳатдан субъект, грамматик жиҳатдан эса тўлдирувчидир. Хуллас, тил билан тафаккур бир-биридан ажралмас, диалектик бирликни ташкил этувчи, аммо ўз хусусиятларига, қонун-қоидаларига эга бўлган ҳодисадир. Тил билан тафаккурни бир ҳодиса деб тушуниш қанчалик хато бўлса, уларни бир-биридан ажратиш ҳам шунчалик хатодир. Тил кишилик жамиятида энг муҳим алоқа қуроли бўлибгина қолмай, балки тафаккур воситаси сифатида ҳам хизмат қилади. Шунинг учун тил фақат шаклланиб бўлган тайёр фикрни ўзида мужассамлаштиради ва ифода қилади деб тушуниш хатодир. Аксинча, тил фикрнинг шаклланишида бевосита иштирок этувчи восита ҳамдир.

Улуғ рус физиологи И. П. Павловнинг иккинчи сигнал системаси ҳақидаги таълимоти инсоннинг фаолиятида тилнинг роли ва аҳамиятини ўрганишга қўшилган катта ҳиссадир. И. П. Павлов ўзининг бу таълимотида инсоннинг фикрлаш процессида тилнинг родини кўрсатиб берди ва фикрлаш тил орқали амалга оширилиши мумкинлигини исботлади.

И. П. Павлов таълимоти бўйича, инсон объектив борлиқни икки хил йўл билан қабул қилади: а) предмет ва ҳодисаларнинг кишининг сезув органларига (эшитиш, сезиш, кўриш) бевосита таъсири орқали — биринчи сигнал системаси орқали ва б) сўзларнинг таъсири орқали — иккинчи сигнал системаси орқали.

Иккинчи сигнал системаси И. П. Павлов таъбири бўйича, тил тушунчаси билан тенг бўлиб, объектив борлиқни билишда жуда муҳим роль ўйнайди.

Биринчи сигнал системаси ҳам ҳайвонларга, ҳам инсонларга хос бўлса, иккинчи сигнал системаси эса фақат инсонга хосдир.

И. П. Павловнинг иккинчи сигнал системаси ҳақидаги назарияси инсоннинг нутқ фаолиятини тушунишга катта ердам беради. Демак, объектив борлиқни ўрганишда тилнинг тафаккур воситаси сифатидаги роли ниҳоятда буюқдир.

Марксистик тилшунослик марксча-ленинча фалсафага ҳамда тилнинг ижтимоий ҳодиса эканлиги, тилнинг тафаккур билан диалектик бирлиги каби асосий илмий принципларга асосланган ҳолда ўз проблемаларини ўрганади.

8-§. Тилнинг ички қурилиши

Тилшунослик фанининг асосий проблемаларидан бири тилнинг ички қурилишини, унинг ички механизмининг ишлаш принципларини ўрганишдир.¹ Тил ўз табиатига кўра мураккаб, кўп аспектли ҳодиса бўлиб, уни ҳар томонлама ўрганиш мумкин.

Юқорида кўриб ўтилганидек, тил кишилик жамиятида бажарадиган функциясига кўра асосий алоқа қуроли, тафаккур воситаси; ўз табиатига кўра ижтимоий ҳодисадир. Ички қурилиш нуқтан назаридан тил маълум миқдордаги бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлган тил бирликларининг йиғиндиси ва ана шу бирликлардан фойдаланиш қоидаларидан ташкил топган мураккаб системадир. Шунинг учун ҳам тил ички қурилишини ўрганишда система ва структура тушунчалари кенг қўлланилади.

Система тушунчаси тилда мавжуд бўлган имкониятларни ҳам ичига олади. Бу жиҳатдан тил системаси очиқ системадир. Бошқача қилиб айтганда, тил системасининг имкониятлари чексиздир. Шундай бўлмаганда эди, тил тараққий эта олмас, кишиларнинг фикрлаш, ўзаро сўзлашишга бўлган тўхтовсиз эҳтиёжларини қондира олмаган бўлар эди.

Дарҳақиқат, тил кишилар орасида энг асосий алоқа қуроли ва тафаккур воситаси сифатида ҳар доим ривожланиб турадиган динамик ҳодисадир.

Тил жамият тараққиётининг ҳамма этапларида кишиларнинг унга бўлган эҳтиёжларини тўла-тўқис қондиради ва жамият тараққиёти билан тил ҳам ҳар доим ривожланиб, ўзгариб туради. Аммо тилнинг ўзгариши, ривожланиши, алоқа воситаси сифатида ўз функциясини бажариши ўз ҳолича юз бермайди, аксинча, маълум қонун-қоидалар асосида амалга ошади.

Хўш, тил қандай элементлардан ташкил топган, тил элементлари (бирликлари) ўртасидаги муносабат қандай?

Қандай қилиб кишилар маълум миқдордаги тил бирликлари ва қоидалари ёрдамида сон-саноқсиз гаплар яратиш имкониятига эга бўлдилар?

Маълумки, кишилар тилнинг айрим бирликлари (фонемалар, айрим сўзлар, грамматик воситалар) ёрдамида фикр алмашмайдилар, аксинча, тил бутун бир система сифатидагина мавжуддир. Тил бирликлари: фонемалар, морфемалар, сўзлар фақатгина яхлит тил системасининг ичида ўз функцияларини бажарадилар. Демак, тил ўзаро узвий боғлиқ бўлган ва бир-бирини тақозо этадиган материал бирликларининг йиғиндисидан ташкил топган, ўзига хос структурага эга бўлган мураккаб системадир. Тил системасини ташкил этган тил бирликларининг ўзаро муносабати, бир-бири

¹ Тилнинг ривожланиши, унинг ички қурилиши каби қатор масалалар И. А. Бодуэн де Куртенэ, Н. В. Крушевский, Ф. Ф. Фортунатов, В. А. Богородицкий, А. А. Потебня, А. А. Шахматов, С. П. Обнорский, В. В. Виноградов, А. М. Пешковский, Л. В. Шчерба ва бошқа тилшуносларнинг асарларида чуқур ёритилган. Бу асарлар жаҳон тилшунослигига қўшилган катта ҳиссадир.

билан боғланиш қонун-қоидалари тилнинг структурасини ташкил этади.

Ҳар бир конкрет тилнинг негизини ташкил этган товушлар системаси, луғат состави ва грамматик қурилиши тил системасини ташкил этадиган асосий қисмлардан иборатдир. Тил системасини ташкил этган элементлар (товушлар, сўзлар ва грамматик формалар) ҳар бир тилнинг қонун ва қоидалари асосида биригиб, бутун бир тил системасини ташкил этади.

Тил системасини ташкил этган элементларнинг ўзаро муносабати ва бир-бири билан боғланиш қонуниятлари ниҳоятда мураккаб ва кўп қирралидир. Гарчи тил яхлит система бўлса-да, бу система ичида ўзига хос мустақилликка эга бўлган, тил системасининг таркибий қисмлари бўлган яруслар мавжуддир. Ҳар бир яруснинг ўз бирликлари ва категориялари бўлиб, улар бир-биридан фарқланиб туради. Масалан, фонетик-фонологик ярус луғат ярусидан, луғат яруси эса грамматик ярусдан фарқланади. Аммо тил яруслари бир-бири билан чамбарчас боғланган бўлиб, бутун тил системасини ташкил этади.

Тил системасини ташкил этган асосий яруслар қуйндагилар:

1. Фонетик-фонологик ярус.
2. Луғат яруси.
3. Грамматик ярус.

Фонетик-фонологик ярус. Тилнинг товуш системаси нутқ товушларидан ташкил топади. Фикр алмашиш учун фойдаланиладиган сўзлар ва гаплар, албатта, товуш материясида ўз ифодасини топади. Тилнинг товуш системасини турли томондан ўрганиш мумкин, чунки нутқ товушлари ўз табиатига ва тил системасида бажарадиган функциясига кўра мураккаб ҳодисадир.

Инсон нутқининг товушлари физик хусусиятларига кўра табиатда пайдо бўладиган товушларнинг бир туридир. Шунинг учун товушлар системасини ўрганишда акустик нуқтан назардан ҳам ёндашилади. Аммо инсон фойдаланадиган товушлар, табиатдаги бошқа товушлардан фарқли ўлароқ, кишининг нерв системаси томонидан бошқарилиб турадиган нутқ органлари маҳсулидир. Шунинг учун товушлар физиологик (биологик) нуқтан назардан ҳам ўрганилади. Ниҳоят, товушларни тил системасида бажарадиган функцияси нуқтан назардан ҳам ўрганиш мумкин, чунки товушлар тил системасида ўз ҳолларича мавжуд бўлмайди. Улар сўзларни ясашда ва фикр алмашиш процессини таъминлаб беришда муҳим роль ўйнайди. Товушларнинг акустик (физик) ва физиологик (биологик) хусусиятларини фонетика фани ўрганади. Товушларнинг тил системасида бажарадиган функцияларини эса фонология ўрганади.

Луғат яруси. Тилнинг луғат яруси тилда мавжуд бўлган сўзларнинг йиғиндисидан иборатдир. Луғат яруси тилнинг фонетик-фонологик ва грамматик ярусларидан ҳар доим ўзгариб ва ривожланиб туриши билан ажралиб, фарқланиб туради. Саноат ва қишлоқ хўжалиги, фан, техника, маданиятнинг ривожланиш жараёни луғат ярусининг доимий ўзгариб туришини тақозо этади.

Шунга кўра, тилнинг луғат яруси пайдо бўлиши ва қўлллиниш доираси жиҳатдан бир-биридан фарқланадиган бир неча қатламлардан ташкил топади.

Луғат ярусининг асосий бирлиги ҳисобланган сўз ёрдамида кишилар предмет ва ҳодисаларни ифодалайдилар; гапда эса сўзлар ўзаро бирикиб, фикр ифодалаш имкониятини яратиб беради. Тилнинг луғат ярусини лексикология ўрганади.¹ Сўзнинг таърифи, сўз ва предмет, сўз ва тушунча, луғат составининг ўзгариши, сўзларнинг бир-бири билан муносабати, луғат составининг қатламлари каби проблемалар лексикология ўрганадиган асосий масалалар ҳисобланади. Сўзларнинг бошланғич маъноси ва шаклида бўлган ўзгаришлар (этимология), луғат ва унинг тузилиши (лексикография), сўзнинг маъноси ва унинг тараққиёти (семасиология) ва фразеологизмлар ҳам мана шу лексикология билан боғлиқ ҳолда ўрганилади.

Тилнинг грамматик яруси. Ҳар бир тилнинг грамматик яруси сўзларнинг грамматик формаси, сўз бирикмалари ва гаплардан ташкил топади. Тил системасининг бошқа яруслари каби грамматиканинг ҳам ўз бириклари бор. Энг кичик грамматик birlik морфема бўлиб, морфемалардан сўзлар ясалади, сўзлар эса ўз навбатида сўз бирикмалари ва гаплар қурилишида қатнашади. Гап грамматиканинг йирик ва мустақил бирлигидир. Гапдан катта бириклар ҳам мавжуд: мураккаб синтактик бутунлик, абзац ва текст.

Тил грамматик структурасининг ўзига хос хусусиятлари бор. Биринчидан, тилнинг грамматик қурилиши: сўзнинг структураси, тусланиш ва турланиш қоидалари, сўз бирикмалари ва гапларнинг турлари тарихий тараққиётнинг маҳсули сифатида жуда секин ўзгаради. Иккинчидан, грамматика умумлаштириш хусусиятига эгадир. Масалан, *машина*, *мактаб*, *девор*, *студент*, *бола* каби сўзларнинг ўз лексик маъноси бор, аммо грамматик нуқтаи назардан бу сўзлар предметлик тушунчасини ифода қилиб, от туркумини ташкил қилади. Бу сўзларни уларнинг лексик маъноси эмас, грамматик маъноси умумлаштиради.

Тилнинг грамматик структурасини морфология ва синтаксис ўрганади. Морфология сўзнинг туркумлари ва уларнинг грамматик формаларини текширади. Синтаксис эса нутқнинг грамматик структурасини ўрганади. Бунда гап асосий birlikдир. Сўз бирикмаси ва гап бўлаклари гапнинг структуравий birlikларидир. Гапдан катта birlikлар ҳам синтаксисда ўрганилади. Шундай қилиб, тил фонетик-фонологик, луғат ва грамматик яруслардан ташкил топган бутун бир системадир. Гарчи бу яруслар маълум даражада мустақил бўлсалар-да, аммо улар ўзаро узвий боғлиқдир. Масалан, гап тузишда тил системаси ҳамма ярусларининг birlikлари иштирок этади: гаплар сўзлардан иборат, сўзлар эса морфемалардан ташкил топади, морфемалар эса, ўз навбатида,

¹ Лексикология — сўз ҳақидаги фандир (грек тилида *lexis* — сўз, *logos* — таълимот).

фонемалардан тузилади. Демак, тил системаси — тил бирликлари (фонема, морфема, сўз, гап) ва ярусларнинг (фонетик-фонологик, лексик ва грамматик) бир бутунлигидан иборатдир. Тилнинг ҳар бир бирлиги бутун бир системанинг аъзоси сифатида тилнинг бошқа бирликлари билан турли хил муносабатга киришиб, кишиларга фикр алмашиш имкониятини яратиб беради. Шундай қилиб, тил ўзининг ички қурилишига кўра мураккаб функционал системалар қаторига киради ва бу система энг асосий мақсад — инсонларнинг ўзаро фикр алмашиш эҳтиёжларини қондириш учун хизмат қилади.

АДАБИЕТЛАР

- Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. Под ред. Б. А. Серебренникова. Изд. «Наука», М., 1970, стр. 11—93.
- Реформатский А. А. Введение в языковедение. М., 1967, стр. 7—53.
- Маслов Ю. С. Введение в языкознание. М., 1975, стр. 5—34.
- Головин Б. Н. Введение в языкознание. М., 1966, стр. 5—29.
- Сб. Язык и мышление. М., 1967.
- Сб. Язык и общество. М., 1968.
- Козлова М. С. Философия и язык. М., 1972.
- Колшанский Г. В. Логика и структура языка. М., 1965, I глава.
- Усмонов С. Умумий тилшунослик. Т., 1972, 125—148-бетлар.
- Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Ю. В. Рождественский. Очерки по истории лингвистики. М., 1975, стр. 8—31. Общее языкознание. Часть II. Внутренняя структура языка. М., 1972, стр. 168—220.
- Акишина А. А. Пособие по курсу «Введение в языкознание», М., 1969, стр. 4—18.
- Кодухов В. И. Введение в языкознание. М., 1979, стр. 35—67.
- Азизов О. Тилшуносликка кириш. Т., 1963, 3—15-бетлар.
- Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. «Тилшуносликдан умумий маълумот» боби. Т., 1978, 3—10-бетлар.
- Бердиёров Х., Хўжаев Т., Йўлдошев Б. Умумий тилшунослик. Самарқанд, 1974, 46—67-бетлар.
- Қўчқортоев И., Қўчқортоева Р. Тилшуносликка кириш. Биринчи қисм. Т., 1976, 3—8-бетлар.
- Исмоилов Б. Думени билишда тил ва тафаккур бирлиги. Т., 1966.

9- §. Фонетиканинг ўрганиш объекти ва вазифалари

Фонетика (грекча phone — «товуш» сўзидан) тилшуносликнинг инсон нутқини ифода қилиш учун зарур бўлган товушлар ва товуш воситалари ҳақидаги соҳасидир.

Нутқ товушлари ва товуш воситалари бўлган бўғин, урғу, интонация мураккаб ва кўп қирралидир. Булар тўрт томонлама ўрганилади: 1) артикуляцион томондан—бунда нутқ органларининг нутқ товушларини талаффуз қилишдаги ҳаракати ўрганилади; 2) акустик томондан — бунда товушлар ва товуш воситалари қандайдир физик тебранишлар натижаси эканлиги ҳисобга олинади; 3) эшитиб ҳис қилиш томони — бунда нутқ товушлари, бўғин, урғу ва интонациянинг эшитувчи томондан англаб ҳис этилиши текширилади; 4) фонологик (ёки социал, функционал) жиҳатдан — бунда нутқ товушлари ва товуш воситаларининг тилдаги сўзлар, сўз формалари, фразалар ва гапларни бир-бирларидан фарқлаш, уларнинг маъносини кенгроқ очиш учун хизмат қилиши ўрганилади. Булар артикуляцион фонетика, акустик фонетика (бу баъзан эшитиб ҳис этиш томонини ҳам ўз ичига олади) ва фонология деб юритилади. Артикуляцион фонетика, акустик фонетика ва фонология ўз тадқиқот методларига эга бўлиб, бир-бири билан узвий боғлиқдир. Булар тилнинг фонетик системасини ўрганишда бир-бирини тўлдиради.

Ўрганиш соҳаси, вазифаларига кўра фонетика икки турли бўлади: умумий фонетика ва хусусий фонетика.

Умумий фонетика барча тилларга хос бўлган талаффуз хусусиятларини ўрганади.

Хусусий фонетика бирор конкрет тилга хос бўлган талаффуз хусусиятларини ўрганади, масалан, рус тили фонетикаси, ўзбек тили фонетикаси, инглиз тили фонетикаси каби.

Қўйилган мақсадга кўра фонетика икки турли бўлади: назарий фонетика, амалий ёки норматив фонетика.

Назарий фонетика бирор тилнинг талаффуз аломатларини назарий жиҳатдан тасниф этади.

Амалий ёки норматив фонетика бирор тилнинг талаффузига ўргатиш мақсадида тузилади. Масалан, инглиз тилининг амалий фонетикаси инглиз тилини ўрганувчилар учун содда ҳолда машқлар ёрдамида изоҳлаб берилади.

Алоҳида аппаратлар ёрдамида нутқ товушлари, бўғин, урғу ва интонациядаги артикуляцион-акустик хусусиятларни ўрганиш

экспериментал фонетика деб юритилади. Фонетиканинг юқорида кўрсатилган барча турлари мана шу экспериментал фонетика натижаларига асосланади.

Нутқ товушларининг ҳосил бўлиши ва уларнинг хусусиятларини ўрганувчи фонетика сегментал фонетика (*сегмент* сўзи — «нутқ бўлаги» маъносини англатади) дейилади. Нутқ товушларидан катта бирликларни, яъни бўғин, сўз ва фразаларни ўрганувчи фонетика эса **суперсегментал фонетика** ёки **просодика** - дейилади.

Фонетиканинг тўртинчи асосий соҳаси ҳисобланган фонология алоҳида фан сифатида ҳам қаралади. Бу фонологияни ҳам икки турга бўлишни тақозо қилади:

1) товушларнинг тилдаги функционал томонларини сегментал фонология ёки фонемика, фонематика ўрганеди;

2) бўғин, урғу ва интонациянинг функционал аломатларини суперсегментал фонология ёки просодика ўрганеди.

Фонетика тилнинг бошқа босқичлари ва яруслари бўлган морфология ва синтаксис, лексика ва стилистика билан узвий боғлиқдир. Чунки барча нутқ бирликлари (сўз формаси, сўз бирикмалари ва гаплар) товушлар ёрдамида намоён бўлади.

Фонетика нутқ товушларининг артикуляцион-акустик хусусиятларини, уларнинг ҳосил бўлишида нутқ органларининг хизмати ва физик товуш тебранишларини ўрганиши бўйича физиология ва физика фанлари билан боғланади.

Тилдаги фонетик хусусиятларнинг ривожланишини ўрганувчи соҳа **тарихий (ёки диахроник) фонетика** деб юритилади. Бунда тилдаги товушлар системасининг тараққиёти қадимий обидалар ва қўл ёзмалар ҳамда тарихий фактлар ёрдамида тасниф этилади.

Ҳозирги давр тилшунослигида жаҳон тилларининг ўхшаш ва фарқли аломатларини ўрганиш «тиллар типологияси» номи билан аталиб, бу соҳанинг фонетикага доир бўлими **қиёсий-типологик фонетика** ёки **қиёсий-типологик фонология** деб аталади. Масалан, рус, ўзбек ва инглиз тилларининг қиёсий-типологик фонетикаси ёки фонологияси каби.

10- §. Талаффуз органлари ва товушларнинг артикуляцияси

Нутқ товушлари талаффуз органларининг маълум ҳаракати билан ҳосил бўлади. Товушларнинг ҳосил бўлишида иштирок этувчи нутқ механизмлари ҳаракатининг йиғиндиси **артикуляция** деб аталади. Жаҳондаги барча кишиларнинг нутқ органлари бир хил тузилган бўлса ҳам, ҳар бир тилдаги товушларнинг талаффузида уларнинг ҳаракати ўша тилга хос ва одатий бўлиши мумкин. Бирор тилнинг талаффузида нутқ органларининг одат бўлиб қолган типик ҳаракатларининг йиғиндиси ўша тилнинг **артикуляцион базаси** дейилади.

Тиллар бир-биридан артикуляцион базаларидаги баъзи белгилари билан ўзаро фарқ қилади. Масалан, инглиз тилидаги тил

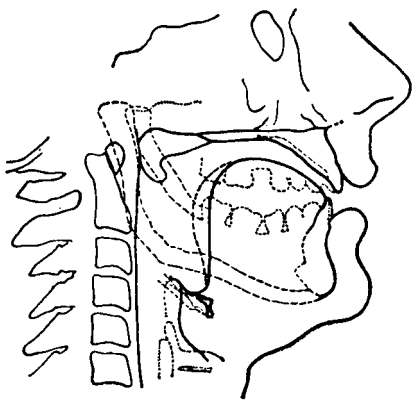
олди ундошлари апикал (латинча арех — тил учи) артикуляцияга эга бўлса, ўзбек ва рус тилларидаги бундай ундошларнинг талаффузида тил учи тишларга тегиб, унинг ўрта қисми иштирок этади, яъни дорсал (латинча dorsum — орқа) артикуляция қилинади. Унли товушларнинг талаффузига кўра инглиз ва француз тиллари бир-биридан катта фарқ қилади. Инглиз тилидаги лабланган унлиларнинг талаффузида лаблар жуда кучсиз ҳаракат қилади, француз тилидаги лабланган унлилар талаффузида эса лаблар кучли ҳаракат қилади.

Одамнинг талаффуз аппарати уч бўшлиқни ўз ичига олади: 1) бўғиз бўшлиғи; 2) бурун бўшлиғи; 3) оғиз бўшлиғи.

Упкадан чиққан ҳаво нафас йўли орқали оғиз ёки бурун бўшлиғига ўтади. Бўйин четларида товуш пайчалари жойлашган бўлиб, улар бир-бирига тўла ёки деярли тўла жипслашиб туради. Бу ҳолатда бўғиз ундошлари ҳосил бўлади. Лекин товуш пайчалари бир-бирларига яқинлашиб таранглашиши ва титраши ёки титрамаслиги мумкин. Товуш пайчаларининг титраши давомий тебранишларни, бу эса, ўз навбатида, асосий тонни ҳосил қилади. Товушларнинг ҳосил бўлишида товуш пайчалари кўпинча ишлаб туради. Фақат жарангсиз ундошларнинг талаффузида улар тебранамайди.

Ҳаво оқимининг бундан кейинги йўналиши юмшоқ танглайнинг ҳолатига боғлиқ. Агар юмшоқ танглай юқорига кўтарилса, у ҳавонинг бурун бўшлиғидан ўтишини тўсади ва ҳаво оқими тўғри оғиз бўшлиғидан ўтади. Бундай ҳолатда оғиз ундошлари ҳосил бўлади. Агар юмшоқ танглай пастга тушса, ҳаво оқими бир йўла бурун ва оғиз бўшлиқларидан ўтади. Бу ҳолатда эса бурун ундошлари (м, н, нг) ҳосил бўлади.

Товушларнинг ҳосил бўлишидаги фарқларни билишда оғиз бўшлиғи ва ундаги нутқ механизмлари: тил, кичик тил, қаттиқ ва юмшоқ танглай, тишлар ва лабларнинг ҳаракати ва ҳолати катта аҳамиятга эгадир. Оғиз бўшлиғининг катта ёки кичиклиги ҳаракат қилувчи (актив) нутқ органлари ва талаффузда бевоҳита ҳаракат қилмайдиган нутқ механизмларига (пассив) боғлиқдир. Барча талаффуз органлари ичида энг актив ҳаракат қилувчиси тилдир. Унинг ҳар хил горизонтал ва вертикал ҳаракати натижасида турли шовқин ҳосил бўлади ва бу товушларнинг, айниқса, унли товушларнинг артикуляцияси ва эшитилишида турли тонни вужудга келтиради. Пастки ва юқори лаблар ҳам талаффузда иштирок этиши ва этмаслиги билан

алоҳида роль ўйнайди. Шу туфайли баъзан икки лаб орасидаги бўшлиқнинг формаси ҳам унлилар талаффузида ҳисобга олинади.

Барча нутқ механизмлари ва уларнинг айрим қисмлари ўртасида маълум муносабат мавжуд бўлиб, одам талаффузида бир йўла бир қанча органларнинг ҳаракати вужудга келади. Бундай талаффузнинг автоматик равишда ижро этилиши бош миядан борувчи доимий нерв импульслари ёрдамида бажарилади. Анатомик жиҳатдан одам ва маймуннинг талаффуз аппарати унча катта фарқ қилмайди. Бироқ улар ўртасидаги асосий фарқ физиологик томондан одам нутқ механизмларининг аниқ ва дифференциал ҳаракати бош мия орқали идора қилинишидир.

11-§. Акустик фонетика ҳақида маълумот. Товушларнинг акустик белгилари

Нутқ товушлари секундига тахминан 1,100 марта тезлик билан ўтувчи ҳаво оқимининг механик тебраниши натижасидир. Ўз навбатида ҳаво тебраниши давомий ва давомсиз ҳамда содда ва мураккаб бўлиши мумкин. Товушлар, асосан, икки асосий акустик белгига эга: амплитуда ва частота. Амплитуда (тебраниш тўлқини) эшитилиш жиҳатидан товушнинг кучига (овознинг баланд ёки пастлигига) тўғри келади. Агар тебраниш ҳаракати тез бўлса, товуш баланд тебраниш частотасига эга бўлади. Акс ҳолда, паст частотали товуш ҳосил бўлади. Тебраниш частотаси герц (ёки ҳар секундда қайтарилувчи цикл) билан ўлчанади. Бир герц бир секундда бўладиган тебраниш даврига тенгдир. Частота товушларни бир-биридан фарқлаш учун зарур бўлган акустик белги ҳисобланади. Одамнинг товуш частотасини эшитиб ҳис қила олиш қобилияти чегараланган. Биз 15 дан то 15000 герцгача бўлган товушларни эшитиб ҳис қила оламиз. Жуда секин (15-герцдан кам) ёки жуда тез (20.000 герцдан юқори) тебранишга эга бўлган товушларни умуман эшитиш мумкин эмас. Шу сабабли, бундай тебранишга эга бўлган товушларни эшитиш учун махсус ускуна ва аппаратлар зарур бўлади. Товуш тўлқинини ҳосил қилувчи ҳаво тебраниши давомий бўлса, тон ва давомсиз бўлса, шовқин ҳосил бўлади. Тон ва шовқин товушларни фарқлаш учун зарур бўлган акустик хусусиятлардир. Масалан, унли товушлар тонга, жарангсиз ундошлар эса шовқинга эгадир. Жарангли ундошлар бир йўла тон ва шовқинга эга бўлиб, кейингиси устун туради. Сонор товушларда (л, р, й, м, н, нг) шовқин ва тон бирликда бўлиб, тон шовқиндан устун келади.

Товушнинг чўзиқлиги ёки қисқалиги (бу, одатда, миқдор белгиси деб юритилади) тебраниш ҳаракатининг вақти билан аниқланади ва у миллисекунд билан ўлчанади. Товушнинг кучи баланд ёки пастлиги ва ҳоказолар унинг сифат белгилари деб қаралади. Тебраниш амплитудаси билан аниқланувчи товуш кучи урғуси динамик бўлган тиллар учун характерлидир. Бунда урғули бўғин урғусиз бўғинга қараганда катта куч билан талаффуз

этилади. Масалан, ўзбек тилидаги *олма* (яблоко)—*олма* (не бери), рус тилидаги *мука* (ун)—*мука* (азоб), инглиз тилидаги *present* (ҳозир бўлмоқ)—*present* (совға) ўртасидаги фарқ урғули ва урғусиз бўғинларда товушларнинг кучига асослангандир.

Товуш тембри тебраниш давомида махсус тон ҳосил қилиши билан аниқланади. У баъзан нутқда ҳис-ҳаяжон ифодаловчи акустик белги сифатида ҳам қаралади. Товушни ҳосил қилувчи бўшлиқлар (оғиз, бурун, бўғиз ва ҳоказо) маълум акустик резонаторлар деб юритилади, чунки улар ўз формаси ва ҳажми билан нутқ товушини ҳосил қилувчи акустик каналлар вазифасини ўтайди.

Тебраниш содда ва мураккаб бўлиши мумкин. Акустикада мураккаб товуш тебранишининг частотаси билан бошқа акустик воситаларни келиштириб турувчи механизм **фильтр** деб аталади. Одамнинг оғиз ва бурун бўшлиқлари биргаликда унлиларни ҳосил қилувчи акустик филтрни ташкил этади.

Товуш тембрини ифодаловчи ва уни бошқа товушларнинг тембридан фарқини кўрсатувчи частоталар **формантлар** дейилади. Формантлар нутқ товушларининг акустик хусусиятларини билиш манбаи ҳисобланади. Тозуш формантлари махсус экспериментал аппарат — спектрограф ёрдамида аниқланади. Ҳар хил унлиларнинг формантлари (одатда, улар учта формантга эга бўлиб, F_1 , F_2 , F_3 деб кўрсатилади) вертикал шкала бўйича турли ҳолатда бўладилар.

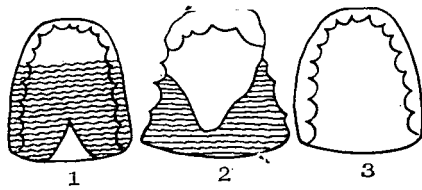
Товушларнинг акустик белгилари уларнинг артикуляцион хусусиятлари билан узвий боғлиқдир. Нутқ органларининг турлича ҳаракати нутқ товушларининг акустик характеристикасини, уларнинг сифат ва миқдор белгиларини ўзгартириб туради.

12-§. Экспериментал фонетика методлари

Ҳозирги давр фонетикасида икки асосий метод мавжуд: субъектив ва объектив методлар. Субъектив метод талаффузни бевосита (кўриш ёки эшитиш) кузатишдан иборат. Бу энг қадимий ва доимо қўллаш мумкин бўлган методдир. Бевосита кузатиш орқали товушларнинг артикуляцион-акустик хусусиятлари, урғули ва урғусиз бўғинларнинг фарқи, интонацияда овоз оҳангининг пастга тушиши ёки юқорига кўтарилишини сезиш мумкин.

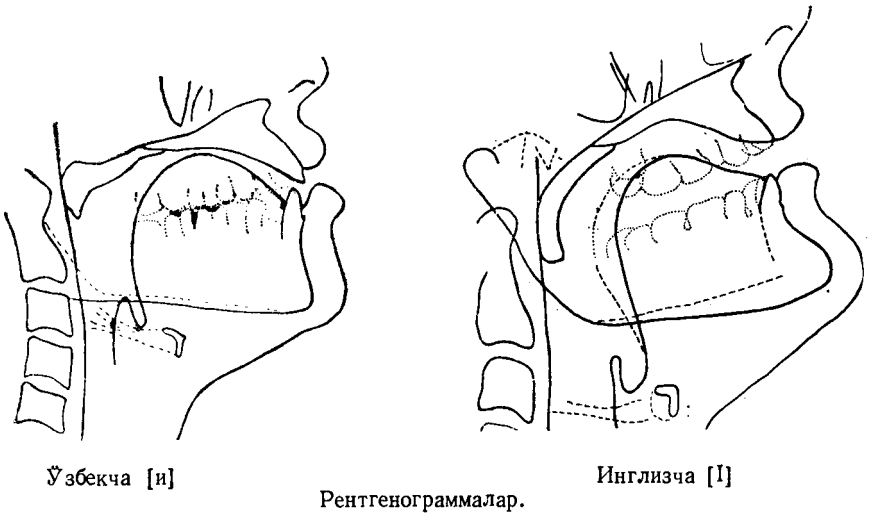
Техник аппаратура ёрдамида, яъни объектив методлар ёрдамида аниқланувчи артикуляцион-акустик хусусиятлар экспериментал-фонетик текшириш ёки нутқни инструментал тасниф этиш деб юритилади. Бундай аппаратлар тилнинг товуш состави, бўғин, урғу ва интонациясини анча аниқ ва чуқур ўрганиш имконини беради.

Артикуляцияни ўрганувчи методлар ичида палатография ва рентгенография алоҳида ўрин тутади. Палатография — сунъий танглай ёрдамида тилнинг ҳолатини аниқлашдир. Сунъий танглай ингичка эластик пластинкадан иборат бўлиб, унинг форма ва

ҳажми талаффуз қилувчининг қаттиқ танглайга тенг бўлади. Талаффуз қилувчи шахс информант ёки диктор деб аталиб, у ўша тилнинг адабий талаффузида ёки бирор шевада (агар шеванинг талаффузи текшириляётган бўлса) сўзлай олиши лозим. Эластик сунъий танглай оғиз бўшлиғидаги қаттиқ танглайга кийдирилади. Маълум товушнинг талаффузида тилнинг излари сунъий танглайга кўчирилади. Натижада товушнинг артикуляция ўрни аниқланади. Тилнинг излари қолган сунъий танглай палатограмма деб юритилади.

Рентгенография ва кинорентгенография товушнинг артикуляциясини жуда аниқ кўрсатиб беради. Оддий рентгенография нутқ органларининг ҳолатини маълум артикуляция momentiда аниқлашга имкон яратади. Кинорентгенография товуш артикуляциясининг ривожланиш ҳолатларини аниқлаб беради.

Нутқнинг акустик томонини аниқлаш учун спектрал ва осциллографик методлардан фойдаланилади. Спектрограф товуш майдонининг амплитудаси ва частотасини кўрсатиб беради ва товушнинг тўла акустик характеристикасини аниқлашга ёрдам беради. Нутқнинг акустик томонини аниқлашда қўлланувчи янги воситалар ичида спектрал анализ етакчи ўрин тутди. Икки типдаги спектрограф мавжуд: 1) статик типдаги спектрограф товушларнинг акустик структурасини маълум чегараланган вақт ичида ўрганишга имкон беради; 2) динамик типдаги спектрограф (ёки

сонограф) «кўринувчи нутқ» («visible speech») принципида ишлайди. Бу орқали товушнинг спектрал кўринишини ривожланиш процессида аниқлаш мумкин.

Осциллограф аппарати ҳам экспериментал фонетик кузатишларда қўлланади. Осциллография товуш ҳосил бўлишидаги гармоник тебранишларни, нутқ интонациясини ва фразани маъноли бўлакларга бўлишни ўрганиш имконини беради.

13- §. Нутқ товушларининг классификацияси

Объектив борлиқдаги мавжуд нарса ва ҳодисалар ҳар хил гуруҳ ва турларга ажратилганидек, нутқ товушлари ҳам артикуляцион-акустик хусусиятларига кўра бир неча турларга бўлинади.

Дастлаб, товушлар унли ва ундошларга ажратилади. Буларнинг миқдори турли тилларда турличадир. Масалан, рус тилида ундошлар 43, унлилар 6; француз тилида 21—13, арман тилида 30—6 та, грузин тилида 28—5, эстон тилида 16—9, чукот тилида 14 — 6 та. Артикуляцион-акустик ва эшитиб ҳис этилиши ҳамда тилдаги функционал хизмати жиҳатидан унли ва ундош товушлар ўртасида катта фарқ бор.

Артикуляцион жиҳатдан унли товушлар талаффузида ўпкадан чиқиб келаётган ҳаво ҳеч қандай тўсиққа учрамасдан ўтади, ундошлар талаффузида эса ҳаво оқими бирор тўсиққа дуч келади. Акустик хусусиятларга кўра унлилар талаффузида ҳаво оқими кучсиз тебранади, ундошлар эса унлиларга қараганда кучли тебранади ва шовқин ёрдамида ҳосил бўлади. Эшитиб ҳис этилиши жиҳатдан ҳам ундошлар кучли шовқини билан унлилардан фарқ қилади. Унлилар эса музика оҳангига жўр бўла олувчи майин оҳангга эгадир. Жаҳон тилларининг деярли барчасида ундош товушлар унлилардан кўп ва шу туфайли уларнинг функционал хизмати ҳам каттадир.

14- §. Унли товушлар классификацияси

Унли товушларнинг ҳосил бўлишида ҳаво оқими тўсиққа учрамайди ва товуш пайчалари титрайди. Ҳар бир унли товуш ўзининг овоз тони билан фарқ қилади. Унлиларнинг талаффузида тилнинг ҳаракати, лабнинг ҳолати, оғизнинг очилиши ва ҳоказолар уларнинг хусусиятларини белгилаб беради. Нутқ органларининг ҳолатига кўра унлиларнинг сифати (тембри) ва миқдор белгилари (чўзиқлиги ва қисқалиги) ўзгаради. Шу сабабли унлилар артикуляцион ва акустик хусусиятлари, сифат ва миқдор белгиларига кўра классификация қилинади. Унлиларнинг артикуляцион классификацияси чет тилнинг талаффузига ўргатишда амалий аҳамиятга эгадир. Бундай классификация тилнинг ҳаракати, лаб ва юмшоқ танглайнинг ҳолатига асосланади. Юмшоқ танглайнинг пастга тушиши натижасида ҳаво бурун бўшлиғи орқали ўтади ва бу ҳолатда бурун унлилари ёки назализациялаш-

ган (латинча *nasalus* — бурун бўшлиғи) унлилар ҳосил бўлади. Бундай назализациялашган унлилар француз тилида мавжуд.

Тил энг актив нутқ органи бўлиб, унинг ҳаракати оғиз бўшлиғининг формаси ва катта-кичиклигига боғлиқ. Тил горизонтал ва вертикал ҳаракат қилади ва шунга кўра унлилар классификация қилинади.

1. Тилнинг горизонтал ҳаракатига кўра унлилар тил олди, тил ўрта ва тил орқа қатор унлиларига бўлинади.

Тил олди унлиларининг талаффузида тил олдинга ҳаракат қилади, унинг учи пастки тишларга тақалади ва тилнинг ўрта қисми қаттиқ танглайга томон йўналади. Баъзи тил олди унлиларининг талаффузида тил сал орқага йўналади ва шу туфайли бундай унлилар орқа йўналишдаги тил олди унлиси деб аталади. Бунга инглиз тилидаги /l/ унлиси мисол бўлади (унинг рентгенограммаси 31-бетдаги расмда берилган. Ўзбек тилидаги тил олди и унлиси ҳам ўша расмда берилган). Ўзбек тилидаги и, е, а, рус тилидаги и, э, инглиз тилидаги /i:/, /e/, /æ/ ва француз тилидаги /i/, /e/, /ε/, /a/ унлилари тил олди унлилардир. Тил олди унлиларини ҳақиқий тил олди ва орқа йўналишдаги тил олди унлиларига бўлиш мумкин. Бу, хусусан, инглиз тили унли товушларини фарқлаш учун ҳамда икки ёки ундан ортиқ (масалан, ўзбек, рус ва инглиз тиллари) тиллардаги унлиларни қиёслаш учун зарурдир.

Тил ўрта ёки аралаш қатор унлиларининг талаффузида тилнинг бели ва учи бир оз юқорига кўтарилади ва тилнинг ўзи ясси ҳолатда бўлади. Тилнинг учи пастки тишлардан узоқлашади. Бундай аралаш қатор унлилар инглиз тилига хос: /ə/, /z:/. Рус тилидаги ы ва а унлиларининг артикуляцияси аралаш қатор унлиларига яқинроқдир. Бироқ уларнинг талаффузида тил ясси ҳолатда бўлмайди. Бундан ташқари, тил ўрта қатор унлиларининг артикуляциясида тилнинг ўрта қисми қаттиқ ва юмшоқ танглай ўртасида бир оз қайрилган бўлади.

Тил орқа қатор унлиларининг артикуляциясида тил орқага ҳаракат қилади; унинг орқа қисми юмшоқ танглайга томон йўналади; тил учи пастки тишлардан узоқлашади. Тил орқа қисмининг ҳаракати лабнинг ҳолатига ҳам таъсир қилиши мумкин. Шу сабабли, тил орқа унлилари лабланган бўлади. Академик Шчерба тил орқа унлиларини саёз ва чуқур тил орқа унлиларига бўлади.¹ Улар кўпинча олд йўналишдаги тил орқа ва чуқур тил орқа унлилари деб ҳам аталади. Бу кўп сонли унлиларни фарқлаш ва бир неча тиллардаги унлилар системаларини қиёслаш учун қулайлик туғдиради. Ўзбек ва рус тилларида олд йўналишдаги тил орқа ва чуқур тил орқа унлилари фарқланмайди. Лекин бу ҳодиса инглиз ва француз тилларидаги унлиларни ўзбек ва рус тилларидаги унлилар билан қиёслаш учун зарур. Ўзбек тилидаги о, ў, у ва рус тилидаги о, у тил орқа унлиларидир. Инглиз тилидаги /u/, /л/ олд йўналишдаги орқа қатор унлилари, /u:/, /ɔ/, /ɔ:/, /ɑ:/ эса чуқур тил орқа унлиларидир. Француз тилидаги /u/, /o/, /ə/, /ɔ/, /a/ олд йўналишдаги тил орқа ва /u/, /ʊ/, /ɑ:/ чуқур тил орқа қатор унлиларидир.

¹ Шчерба Л. В. Фонетика французского языка. М., 1957, стр. 51.

2. Тилнинг вертикал ҳаракати, яъни кўтарилиш даражасига кўра юқори, ўрта, қуйи кўтарилиш (ёки ёпиқ, ярим ёпиқ, ярим очик, очик) унлилари фарқланади. Рус тилида **и, ы, у** унлилари юқори, **е, э, о** унлилари ўрта, **а** унлиси эса қуйи кўтарилиш унлиларидир. Ўзбек тилида эса юқори кўтарилиш унлиларига **и, у**, ўрта кўтарилиш унлиларига **е, э, ў**, қуйи кўтарилиш унлиларига **а, о** унлилари киради. Айрим тилларда унлилар сонининг кўп бўлишидан, уларни тилнинг кўтарилиши бўйича фарқлаш заруриятидан келиб чиқиб, ҳар бир кўтарилиш белгисини тор ва кенг формаларга бўлиш мумкин. Масалан, инглиз тилидаги қўзиқ **/i:/, /u:/** унлилари юқори кўтарилишнинг тор формаси, қисқа **/ɪ/, /ʊ/** эса юқори кўтарилишнинг кенг формасига киради. Ўзбек ва рус тилларининг унлилар системаси унли товушларни бундай кенг ва тор формага бўлишни тақозо қилмайди.

3. Унлиларнинг талаффузида лаблар иштирок этса, бундай унлилар лабланган, иштирок этмаса, лабланмаган унлилар дейилади. Унлиларнинг талаффузида лаблар иштирок этиб, улар олдинга томон чўчайиб чиқса, кучли лабланган унлилар ҳосил бўлади. Ўзбек тилидаги **у, ў**, рус тилидаги **о, у** товушлари кучли лабланган унлилардир. Унлиларнинг талаффузида лаблар иштирок этиб, улар илгарига чўчайиб чиқмаслиги мумкин. Бундай унлилар кучсиз лабланган ҳисобланади. Инглиз тилидаги **/ɔ:/, /ɔ:/, /u:/, /u:/** товушлари ана шундай кучсиз лабланган унлилардир. Кўпинча тил орқа унлилари лабланган бўлади. Баъзи тилларда, масалан, француз тилида тил олди унлиларидан **/y/, /o/, /æ/** ҳам лаблангандир.

Лабланмаган унлиларнинг талаффузида лаблар актив иштирок этмай, улар чеккага тортилган (масалан, инглиз тилидаги **/i:/, /ɑ:/, /æ/** унлилари) ёки нейтрал ҳолатда бўлади (ўзбекча **и, е, русча и, э** ва инглизча **/ɪ/, /e/, /ʌ/** каби).

4. Унлиларнинг юқорида кўрсатилган артикуляцион хусусиятлари уларнинг **сифат белгилари** дейилади. Унли товушларнинг чўзиқ ва қисқалиги эса **миқдор белгиси** деб аталади ва бу белги талаффуз вақти билан ўлчанади. Акустик жиҳатдан чўзиқ, ярим чўзиқ, қисқа ва жуда қисқа унлиларни фарқлаш мумкин. Чўзиқ ва қисқа унлилар инглиз, немис, француз ва бошқа тилларга хос. (Чўзиқлик белгиси товушнинг транскрипция белгисидан кейин икки нуқта (:)) билан берилади). Ўзбек ва рус тилларида товушларнинг чўзиқ ва қисқа талаффузи сўзларнинг маъноларини ўзгартирмайди. Бироқ товушларни чўзиқ талаффуз қилиш экспрессивлик учун хизмат қилади. Одатда чўзиқ унлилар кучли ва қисқа унлилар кучсиз талаффуз қилинади.

Унли товушлар монофтонглар, дифтонгонглар (ёки дифтонглашган унлилар) ва дифтонгларга бўлинади. Турғун талаффузга эга бўлган унлилар **монофтонглар** (латинча *monophthong* — бир товуш маъносига) дейилади. Артикуляция давомида турғун талаффузга эга бўлмаган, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга кўчувчи товушлар **дифтонгонглар** деб аталади. Масалан, инглиз тилидаги **/i:/, /u:/** унлилари дифтонгонглардир. Икки унли товушдан ташкил топган ва ҳар икки элементи бир бўғинда ёки бир морфемада бўлувчи, талаффуз давомида нутқ органлари бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга кўчувчи товушлар **дифтонглар** дейилади. Диф-

тонглар инглиз, немис, француз, латиш ва бошқа тилларда мавжуд. Дифтонг икки элементдан: ядро ва глайддан ташкил топади. Одатда, дифтонгнинг ядроси — аниқ, глайди эса кучсиз талаффуз этилади. Агар дифтонгнинг биринчи элементи глайд ва иккинчиси ядродан ташкил топса, кўтарилувчи дифтонг дейилади. Аксинча, биринчи элементи ядро, иккинчиси глайддан иборат бўлса, пасаювчи дифтонг дейилади. Дифтонглар уларнинг ядросини ташкил этган унлининг фонетик хусусиятига кўра ҳам классификация қилинади. Инглиз тилидаги /eɪ/, /aɪ/ тил олди дифтонглари, /ʊə/, /ɔɪ/ эса тил орқа дифтонгларидир. Дифтонгнинг ҳар икки элементи ҳам унли товушлардан иборат бўлса, соф дифтонг деб юритилади. Агар дифтонгнинг иккинчи элементи й /j/, в /w/ каби ярим унли ёки ундош товушдан иборат бўлса, алдамчи дифтонг дейилади.¹

Унлиларнинг юқорида берилган артикуляцион классификациясидан ташқари, уларнинг акустик классификацияси ҳам мавжуд бўлиб, бу унлиларнинг махсус аппаратлар ёрдамида спектрал ёки осциллографик анализ қилишга асосланади (13- § га қаранг).

Қуйида унлиларнинг артикуляцион белгилари асосидаги классификациясини келтирамиз:

Ўзбек адабий тили унлиларининг классификацияси

1- жадвал

Тилнинг вертикал ҳолатига кўра	Тилнинг горизонтал ҳолатига кўра	
	тил олди	тил орқа
	лабланмаган	лабланган
юқори (ёпиқ)	и	у
ўрта (ярим ёпиқ ёки очик)	э(е)	ў
қуйи (очик)	а	о

Рус адабий тили унлиларининг классификацияси

2- жадвал

Тилнинг вертикал ҳолатига кўра	Тилнинг горизонтал ҳолатига кўра		
	тил олди	тил ўрта	тил орқа
	лабланмаган		лабланган
юқори (ёпиқ)	и	ы	у
ўрта (ярим ёпиқ ёки очик)	е		о
қуйи (очик)		а	

¹ Қаранг: М. И. Матусевич. Введение в общую фонетику. М., 1959, стр. 80—81.

Ўзбек, рус ва инглиз тиллари унлиларининг қиёсий таблицаси

Тилнинг горизонтал ҳолатига кўра (қа-вертикал ҳолатига кўра (кўтарилиш белгилари)		Олди қатор		Аралаш ва ўрта қатор	Орқа қатор	
		Тил олди	Орқа йўналишдаги тил олди		Олди йўналишдаги тил орқа	Орқа қатор
Юқори кўтарилиш	Тор формаси	и i:		у	u: y	Чуқур тил орқа
Кенг формаси	Кенг формаси		и	v		
Ўрта кўтарилиш	Тор формаси	е э(е) е		з:	ў o	
Кенг формаси	Кенг формаси			ә		
Қуйи кўтарилиш	Тор формаси			л		
Кенг формаси	Кенг формаси	æ а		а	o: p a:	

Шартли белгилар:

— ўзбек тили унлилари;

— рус тили унлилари;

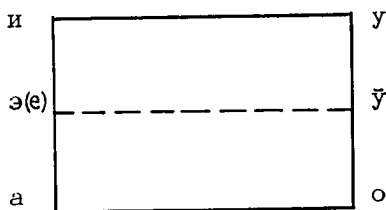

— инглиз тили унлилари.

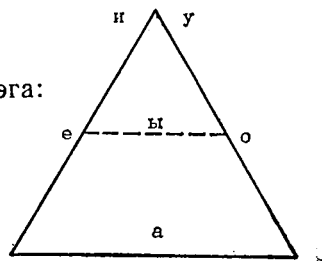
Эслатма. 1. Тил орқа қатор унлилари, /ʌ/ /ɑ:/ дан ташқари, қолганлари — лабланган. Тил олди, аралаш ва ўрта қатор унлилари — лабланмаган.

2. Рус тилидаги **ы, а** унлилари ўрта қаторга, инглиз тилидаги /ə/, /ɜ:/ — аралаш қаторга киради.

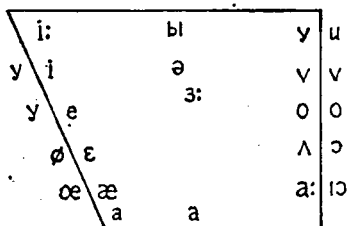
3. Таблицада кўрсатилган шартли белгилар шу тил унлилар системасининг геометрик табиатини ҳисобга олади. Масалан, ўзбек тилининг унлилар системаси тўртбурчак шаклга эга:

Рус тили вокализми учбурчак шаклга эга:

Инглиз тилидаги унлилар (таблицада дифтонглар кўрсатилмаган) ҳар икки шаклга ҳам зид. Улар кўпинча Халқаро Фонетик Ассоциация таблицасига кўра трапеция шаклида кўрсатилади. Бу шакл бошқа тиллардаги унлиларни кўрсатиш учун ҳам қўлланади:

15- §. Ундош товушларнинг классификацияси

Нутқ органларининг бир-бирига тегиши натижасида ўпкадан келаётган ҳаво оқимининг тўсиққа учраши ундошларнинг ҳосил бўлиши учун характерлидир. Ундош товушларнинг сифати нутқ органларининг ҳаракати, оғиз ва бўғиз бўшлиқларининг формаси ва товуш пайчаларининг ҳолатига боғлиқ. Одатда, ундош товушлар қуйидагича классификация қилинади:

1. Актив нутқ органларининг иштироки ва тўсиқнинг ҳосил бўлиш ўрнига кўра; бундай артикуляцион белгилари бўйича ундошлар лаб, тил ва бўғиз ундошларига бўлинади.

Лаб ундошлари икки хил: лаб-лаб, лаб-тиш ундошлари. Лаб-лаб ундошлари икки лабнинг жипслашуви билан ҳосил бўлади. Лаб-тиш ундошлари эса пастки лаб ва юқори тишларнинг орасида ҳосил бўлади: **в, ф**.

Тўсиқнинг ҳосил бўлиш ўрнига кўра тил олди ундошлари дорсал, апикал, какуминаль ундошларига бўлинади.

Дорсал (лат. dorsum — орқа) ундошларининг артикуляциясида тил орқа қисмининг олдинги қисми юқори тишларимизга яқинлашади.

Тил олди товушларининг кўпи мана шундай товушлардир: **с, д, н** каби.

Апикал (лат. apex — учи) ундошларнинг артикуляциясида тил учи юқори тишларга яқинлашади ёки тегади: инглизча **t, d, l** ва бошқалар.

Какуминаль (лат. cacumen — чўққи) товушларнинг артикуляциясида тил учи юқорига кўтарилади: **ш, ж, ч** каби.

Тил ўрта ундошлари тил ўрта қисмининг қаттиқ танглайга яқинлашуви билан ҳосил бўлади. Бунга **й (j)** ундоши киради. Тил ўрта ундошлари тўсиқнинг ҳосил бўлиш ўрнига кўра палатал бўлади.

Тил орқа ундошлари икки хил: саёз тил орқа ва чуқур тил орқа ундошлари. Саёз тил орқа ундошлари тил орқа қисмининг юмшоқ танглайга тегиши орқали ҳосил бўлади: **к, г**, ўзбек тилидаги **нг**. Булар танглай ўрта товушлари деб ҳам юритилади. Чуқур тил орқа ундошлари юмшоқ танглайнинг пастга тушиши билан кичик тил ва тил орқа қисмларининг бир-бирига тегиши натижасида ҳосил бўлади: ўзбекча **қ, ғ, х**. Бундай товушлар танглай орқа ундошлари деб ҳам юритилади. Бўғиз товуши бўғиз бўшлиғида ҳосил бўлади: **ҳ**.

2. Шовқиннинг ҳосил бўлиш усули ёки тўсиқнинг қандай ҳосил бўлишига кўра қуйидаги ундош товушлар категорияси фарқланади:

а) портловчилар буларнинг талаффузида ҳаво оқими кучли тўсиққа учрайди: **п, б, т, д, к** каби: Булар эксплозив (фр. explosion — «портлаш») товушлар деб ҳам юритилади;

б) сирғалувчилар ёки фрикатив ундошлар ҳаво оқимининг нутқ органлари орасидан сирғалиб ўтиши билан ҳосил бўлади:

с, з, ш, ф, в каби. Булар имплозив (фр. *implosion* — «тудашиш») товушлар деб ҳам юритилади;

в) аффрикатлар, буларнинг талаффузи портловчи товушдан (т, д) бошланиб, сирғалувчи товуш билан тугалланади: ч (тш), ц (тс), ж (дж). Бироқ аффрикатларнинг ҳар икки элементи ҳеч вақт бўғин ёки морфемага ажралмайди. Артикуляцион-акустик жиҳатдан аффрикатлар бир товушдек талаффуз этилади.

Портловчи, сирғалувчи ва аффрикатлар шовқинли товушлар ҳисобланади. Сирғалувчи ундошлар икки хил талаффуз қилиниши мумкин. Масалан, рус тилидаги сирғалувчи қаттиқ ундошлар: ф, в, с, з бир ўринда ёки бир фокуси талаффуз этилади. Сирғалувчи юмшоқ фь, вь, сь, зь ундошлари эса икки ўринда ёки икки фокуси артикуляцияга эга. Ўзбек тилида бундай хусусият йўқ. Ундошлар ичида шовқиндан овоз тони устун келувчи товушлар ҳам бор. Булар сонор ёки сонант (латинча *sonorous*— овозли) товушлар дейилади. Ҳосил бўлишига кўра сонорлар бир йўла унли ва ундошлик хусусиятига эга. Сонорлар овознинг иштирокига кўра унлиларга яқин туради. Улар ҳосил бўлишида ҳаво оқимининг енгил тўсиққа учраши билан ундошларга яқин талаффуз этилади. Ўзбек, рус, инглиз тилларидаги л. [l], й, [j], р, [r] товушлари сонор товушлардир. Бу сонорлар оғиз бўшлиғида ҳосил бўлади. Батин сонор товушларнинг талаффузида юмшоқ танглай пастга тушиб, ҳаво бурун бўшлиғи орқали ўтади: м, н, нг. Бундай товушлар бурун сонорлари деб аталади. Сонор товушлар баъзи тилларда бўғин ҳосил қилиши ҳам мумкин. Масалан, чех тилида *vlk* (волк).

л сонор товушининг артикуляциясида ҳаво оқими тилнинг ёнидан сирғалиб ўтади ва шу туфайли у ён сонор товуш деб аталади.

р товушининг талаффузида ҳаво оқими тил учини титратади ва шу туфайли у титроқ сонор товуш дейилади.

3. Ундош товушларнинг талаффузида товуш пайчалари титраса, жарангли ундошлар, артикуляция давомида товуш пайчалари титрамаса, жарангсиз ундошлар ҳосил бўлади. Жарангсиз ва жарангли ундошлар ўз жуфтларига эга бўлиши мумкин. п—б, ф—в, т—д, с—з, ш—ж, х—ғ, к—г.

Бу жуфт жарангсиз-жарангли ундошларнинг жарангсизлари кучли ва жаранглилари кучсиз талаффуз қилинади. Баъзи ундош товушларнинг талаффузида тил пуштининг ўрта қисми қаттиқ танглай (у латинча *palatum* дейилади) томон кўтарилади. Бу хусусият палатализация (ёки юмшатиш) дейилади. Бу ҳодиса рус тилида кучлидир. Унда юмшоқ ундошларнинг мавжудлиги шу билан изоҳланади. Шу сабабли рус тилида ундошлар юмшоқ ва қаттиққа бўлинади. Масалан: *пил* (ичдим)— *пыл* (чанг) сўзларидаги л—ль ундошлари қаттиқ ва юмшоқлиги билан фарқланади.

Нутқ органларининг кучсиз ҳаракати билан ҳаво оқимининг товуш пайчаларини бир-бирига яқинлаштириб сирғалиб ўтиши натижасида аспирация (латинча — *aspirare* — «нафас олмоқ» сўздан) ҳосил бўлади. Аспирация жуда кучсиз ҳ /h/ нафас товушини эслатади. Аспирация-

Ўзбек, рус ва инглиз тилларидаги ундош товушларнинг

Лаб ундошлари						Тил ундош				
лаб-лаб			лаб-тиш			тил олди				
Ўзб.	рус.	инг.	Ўзб.	рус.	инг.	дорсал			апикал	
						Ўзб.	рус.	инг.	рус.	инг.
б	б, б'	b	в	в, в'	v	с	ц	s	ш	t
п	п, п'	p	ф	ф, ф'	f	з	с, с'	z	ж	d
м	м, м'	m				д	з, з'		ш'	l
		w				т	н, н'		ж'	п
						ц	т, д		л	
						н	т', д'			
						л				

Ўзбек, рус ва инглиз тилларидаги ундош товушларнинг артикуляция усулига кўра классификацияси

Жипслашувчилар		Сирғалувчилар (фрикативлар)	Ўзб. инг. рус.	ф, в, з, ж, х, с, ш, й, ҳ, ғ f, v, z, j, ʒ, ø, ð, h ф, ф', в, в', с, с' з, з' ш, ш', ж, ж', х, х', й
		Портловчилар	Ўзб. инг. рус.	п, б, т, д, к, г, қ p, b, t, d, k, g п, п', б, б', т, т', д, д', к, к', г, г', қ, қ'
Сонорлар (сонантлар)		Аффрикатлар	Ўзб. инг. рус.	тш (ч), дж (ж), тс (ц) tʃ, dʒ ц, ч, дж
		бурун	Ўзб. рус. инг.	м, н, нг m, m', n, n' m, n, ŋ
			Ўзб. рус. инг.	л л, л' l
			Ўзб. рус.	р p, p'
Ўзб. инг.	й w, r, j			

артикуляция ўрнига кўра классификацияси

лари											Бўғиз	
какуминаль							тил орқа					
тил ўрта			палатал				саёз			чуқур (узу-ляр)		
ўзб.	рус.	инг.	инг.	ўзб.	рус.	инг.	ўзб.	рус.	инг.	ўзб.	ўзб.	инг.
р	р, р'	г	ө Ә	й	й	ј	к	к, к'	к	қ	ҳ	h]
							г	г, г'	g	ғ		
							нг	х		х		

лашган ундош товушлар, одагда, унли товушлардан олдин келади. Масалан, инглиз тилида pool [p^hu:l] — бассейн, take [t^heɪk] — олмоқ, coat [k^hout] — пальто каби.

Ундошларнинг товуш пайчаларининг ҳолатига кўра классификацияси

Жарангли	ўзбек тили: б, д, г, в, з, ж, й, ғ, дж (ж) рус тили: б, бь, д, дь, ч, чь, в, вь, з, зь, ж, жь инглиз тили: b, d, g, v, z, ʒ, dʒ, ð
Жарангсиз	ўзбек тили: п, т, к, қ, тш (ч), тс (ц), х, ф, с, ш, ҳ рус тили: п, пь, т, ть, к, кь, ч, ц, х, ф, фь, с, сь, ш, шь инглиз тили: p, t, k, f, ø, s, ʃ, tʃ, h

Эслатма. Ундошлар дин жарангли ва жарангсиз жуфтларига эга бўлавермайди. Масалан, ўзбек тилидаги қ, рус тилидаги х ўз жуфтларига эга эмас.

16- §. Нутқнинг фонетик бўлиниши

Нутқда товушлар алоҳида-алоҳида талаффуз этилмайди. Улар маълум тартибда кетма-кет бириккан ҳолатда бўлади. Демак, нутқ кетма-кет келган товушларнинг йиғиндиси ёки занжирсимон уланишидан иборат бўлиб, у талаффуз даврига кўра олдинма-кейин келган фонетик бирликларга бўлинади. Нутқнинг ана шундай катта ва кичик бирликларга бўлиниши унинг фонетик бўлиниши деб аталади. Бундай бўлиниш, баъзан сегментация (латинча Segmentus — «бўлак» маъносида) деб ҳам юри-

тилади. Сегментация тушунчаси нутқнинг бўлақларга бўлиниши демакдир. Ҳар бир бўлак сегмент деб қаралади. Нутқнинг бундай бўлиниши катта ва кичик сегментларни ва улар ўртасидаги уланиш тартибини аниқлашга имкон беради. Ҳар бир фонетик бирлик ўзининг артикуляция-акустик ва эшитилиш хусусиятларига эгадир. Фонетик бирликлар тил структурасининг материал томонини ташкил этади.

Нутқ қуйидаги фонетик бирликлардан иборат: 1) фраза; 2) такт; 3) бўғин ва 4) товуш.¹

Ҳар икки томонидан «чуқур» пауза билан бўлинган энг катта фонетик бирлик — сегмент **фраза** деб аталади. Пауза даврида сўзловчи келгуси фразанинг талаффузи учун зарур нафас олади: *Педагогика институти Ленин кўчасига жойлашган. /Унда ҳамма вақт ҳаёт қайнайди: / студентлар танлаган мутахассисликлари бўйича зарур билимлар билан қуролланмоқдалар.* Бунда учта фраза бор. Ҳар бир фраза «чуқур» пауза билан бўлиниб турибди.

Нутқда фраза кўпинча гапга мос келади. Юқорида келтирилган текстда биринчи фраза содда гапга мос келган. Иккинчи ва учинчи фразалар эса қўшма гап ҳосил қилган.

Фраза ва гап бир хил ҳодиса эмас: гап синтактик бирлик, синтактик форма ҳисобланади. Фраза эса, А. М. Пешковскийнинг қайд қилишича, актуаллашган гап бўлиб, унинг мазмуни, тугалланганлиги интонацион воситалар орқали ифодаланади. Шунга кўра, фраза фонетик бирлик деб қаралади.

Фраза тактларга бўлинади. Такт фразанинг бир бўлаги ҳисобланиб, бир урғу ёрдамида бир ёки бир неча бўғинларнинг уланишидан ташкил топади. Фразада ҳар бир такт кичик пауза орқали бўлиниб туради. *Зулфия} бу китобларни} укаси учун} олди.*

Кўп тилларда мустақил сўзлар, айниқса, отлар алоҳида такт ҳосил қилади. Бу вақтда бундай сўзлар асос урғудан ташқари, фразавий урғу ҳам олади. Сифат, сон, олмош, равиш туркумидаги сўзлар кейинги мустақил сўзга уланиб келади: *оппоқ қор, бешта дафтар, тез юрмоқ, бундай кишилар, бу бино.* Бундай уланиш проклита дейилади. Олд томондан уланган сўз проклитика деб аталади.

Ўзбек тилида кўмакчилар олдинги мустақил сўзга уланиб, такт ҳосил қилади: *Зулфия учун, мактаб орқали, институтга қадар, қаҳрамонлар каби.* Бундай уланиш энклиза ва уланган урғусиз сўз энклитика деб аталади.

Демак, проклитика, энклитика вазифасида мустақил сўзлар ҳам, ёрдамчи сўзлар ҳам келиши мумкин. Рус тилида предлог келишликли формадаги тактларда урғу предлогда бўлиш ҳоллари ҳам учрайди: *на год, за город, без вести.*

Тактлар бўғинларга бўлинади. Тактнинг бир ёки бир неча

¹ А. А. Реформатский. Введение в языковедение. М., 1967, стр. 187 — 192. Нутқнинг фонетик бўлиниши тилшуносликда ҳар хил қаралади. Биз бу масалада А. А. Реформатскийнинг фикрларига асосланамиз.

товушлардан ташкил топган бўлаги бўгин ҳисобланади. Унлилар, сонор ундошлар (м, н, л, р, нг) ва сирғалувчи жарангли ундошлар бўгин ҳосил қилувчи товушлар ҳисобланади.

Даниялик тилшунос О. Есперсен овознинг даражасига кўра товушларни классификация қилган. Бироқ унинг «сонорлик назарияси» да (латинча *expirator* — «овозли» маъносида) сонор товушларнинг бўгин ҳосил қилиши етарли ёритиб берилмаган. Америкалик тилшунос Р. Стетсон таклиф этган бўгиннинг «экспиратор» (латинча — «нафас олиш» маъносида) назарияси товушнинг ёки товушлар бирикмасининг нафас кучи билан талаффузига асосланган. Академик Л. В. Шчерба бўгинни «мукул кучининг ҳалқаси» деб изоҳлайди. Бошқа совет олими Н. И. Жинкин бўгинни «баланд айтиш ҳалқаси» деб таърифлайди. Кенг маънода бўгин умумий талаффуз кучининг ҳалқаси бўлиб, унда овознинг даражаси, яъни сонорлик, нафас кучи, кучли ва баланд талаффуз бирлашади. Одатда, сўздаги бўгинлар сони ундаги унли товушлар сонига қараб белгиланади. Бундай қараш ҳамма вақт ҳам тўғри бўлавермайди. Ундош товушлар ҳам бўгин ҳосил қила олади. Бу кўпроқ сонор ва жарангли сирғалувчи товушларга хос. Масалан, чех тилида *trh* (бозор), *vlk* (бўри) каби сўзларда г, л товушлари бўгин ҳосил қилувчи ундошлардир. Инглиз тилида эса бир ундош товуш бўгин ҳосил қила олади; *Little* [lit — l] — кичик, *cattle* [kxt — l] — қозон каби.

Тиллар бўгиннинг тузилиш структурасига кўра фарқ қилади. Жаҳон тилларида энг кўп учрайдиган бўгин типи «ундош + унли» бўлиб, у қулай талаффузи билан ажралиб туради (*ло-ла, қо-ра, сў-на* каби). Бўгин типларининг алгебраик моделини қуйидагича кўрсатиш мумкин: **CV, VC, CVC** каби. Бунда **C** — ундош, **V** — унли товушни кўрсатади.

Бўгинлар улардаги бошланғич ва охири товушларга қараб типларга бўлинади: очиқ (унли билан тугаган — *бо-ла*), ёпиқ (ундош билан тугаган — *от, ўт*) ва беркитилган — ёпиқ (*боғ, тош*).

Бўгинлар ўзакка тенг эмас. Тилда бир бўгинли ўзақлар билан бир қаторда кўп бўгинли ўзақлар ҳам мавжуд: *пахта, дала, дафтар*. Кўп бўгинли сўзлар, кўпинча, кўп морфемали бўлади. Сўзларни бўгин ва морфемаларга ажратиш доим мос келавермайди. *Синфдошларимиз* сўзининг бўгин ва морфемаларга ажратилишини қиёс қилинг: *синфдош-ла-ри-миз* — *синф-дош-лар-имиз*. Лекин шундай тиллар ҳам борки, уларда сўзнинг бўгин ва морфемаларга ажратилиши мос келади. Бундай тилларда ўзак кўпинча бир бўгинли бўлади. Бунга хитой, тибет тилларини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Бу тип тиллар бир бўгинли ёки моносиллабик тиллар деб ҳам юритилади.

Сўзлар бир ёки ундан ортиқ бўгинлардан ташкил топади. Бўгинлар бўгин чизиғи билан чегараланади. Бўгин ҳосил қилиш ва бўгинга бўлишда нутқ товушлари иштирок этади. Бўгинга бўлишнинг қоида ва тартиблари турли тилларда турлича бўлади.

Бўгинлар товушларга бўлинади. Товушларнинг артикуляцияси уч фазадан иборат: бошланғич фазаси — эжскурсия; ўрта фа-

заси ва охирги фазаси — рекурсия. Бошқача айтганда, товушларнинг талаффузида нутқ органларининг артикуляцияга тайёрланиш фазаси (экскурсия), айтилиш фазаси ва нутқ органларининг аввалги ҳолатига қисман қайтиш (рекурсия) фазаси мавжуд. Артикуляция фазаларининг қайтарилиши ва рекурсия фазасининг қисман қисқариши товуш бирикмаларининг талаффузи учун характерлидир. Хусусан, аффрикатлар ана шундай бўлинмас артикуляцияга эга бўлиб, улар портловчи товушларнинг талаффузидан бошланади ва сирғалувчи товуш билан тугалланади. Аффрикатларнинг талаффузида бир экскурсия ва бир рекурсия мавжуд. Бошқа ундошлар бирикмаларининг (масалан: кр, пл, тр, ст, зл каби) талаффузида икки экскурсия ва икки рекурсия фазалари мавжуд ва шу сабабли улар товуш бирикмалари ҳисобланади.

17- §. Урғу

Талаффузда бир ёки бир неча бўғинларни ажратиб айтиш урғу дейилади. Сўз ва фраза урғуси фарқланади. Кўп бўғинли сўзларда бир ёки ундан ортиқ бўғинларни ажратиб айтиш сўз урғуси дейилади. Агар сўз бир бўғиндан иборат бўлса, сўз урғуси бўғин чўққисини ҳосил қилувчи товушга тушади. Фраза ва гаплардаги сўзларнинг бирор бўғинини ажратиб талаффуз қилиш фраза урғуси дейилади. Фраза урғуси интонациянинг энг асосий компонентларидан биридир.

Сўз урғуси мустақил сўзларнинг муҳим белгиси ҳисобланади. Ўзбек, рус, инглиз ва немис тилларида маънодор сўзлардаги урғу нутқда (фразаларда) ҳам сақланиб қолиши мумкин. Сўзлардаги бир ёки ундан ортиқ бўғинларни ажратиб талаффуз қилиш турли артикуляцион-акустик воситалар ёрдамида амалга оширилади. Артикуляцион жиҳатдан нафас кучи, кучли талаффуз ва нутқ пайчаларининг тебраниши сўзга урғу қўйишнинг асосий воситаларидир. Акустик жиҳатдан сўз урғуси интенсивлик (товушни баланд овоз билан айтиш), чўзиқлик ва товушнинг асосий тони ёрдамида амалга оширилади.

Товушнинг баландлиги ва чўзиқлиги урғунинг нутқда намоён бўлишидир. Кўрсатилган воситалар бўғинни ажратиб талаффуз қилишда асосий роль ўйнашига кўра урғу типлари фарқланади. Агар талаффуз кучи ёки интенсивлик асосий хизматни бажарса, **динамик** (куч ёки экспиратор) урғу дейилади. Асосий тоннинг ҳаракати (тушувчи, кўтарилувчи ва кўтарилиб тушувчи тонлар) ёрдамида амалга оширилувчи урғу **музикал** (ёки мелодик) урғу деб аталади. Бўғиннинг чўзиқ талаффузи урғуда асосий бўлса, **квантитатив** (чўзиқлик ёки миқдор) урғу дейилади. Баъзи тилларда урғунинг кўрсатилган воситалари биргаликда ҳаракат қилади. Масалан, рус, ўзбек ва немис тилларида урғу талаффуз кучи ва бўғиннинг чўзиқ талаффуз қилиниши билан боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам бу тилларнинг урғуси динамик—квантитатив урғу ҳисобланади. Қадимги грек ва қадимги ҳинд тилларининг урғуси музикал бўлган. Ҳозирги серб-хорват, литва, хи-

той, япон каби тилларнинг урғуси ҳам музикалдир. Норвег, исланд, швед тилларида урғу куч ва тон билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам бу тилларнинг урғуси динамик-музикал урғудир. Ҳозирги грек тилининг урғуси эса квантитатив урғу деб қаралади.

Кўп бўғинли сўзлар, айниқса қўшма сўзлар ёрдамчи (иккинчи даражали) урғуга ҳам эга бўлади: *Ленинград, Северо-восточный*.

Ҳамма тиллар ҳам сўз урғусига эга бўлавермайди. Йирик фонетист проф. Л. Р. Зиндернинг қайд қилишича, Шимолий, Шимоли-Шарқий Осиё ва Шимолий Америка тилларининг кўпчилигида сўз урғуси йўқ.

Урғу ўрнига кўра турғун ва эркин урғу деб фарқланади. Масалан, венгр, латин ва чех тилларида урғу доим сўзнинг биринчи бўғинига, француз тилида сўзнинг охириги бўғинига, поляк тилида охиригисидан олдинги бўғинга тушади. Бундай урғулар **турғун урғу** дейилади. Сўзнинг ҳар хил бўғинларига тушувчи урғу **эркин урғу** бўлиб, бу рус, инглиз ва италян тилларига хос.

Ўзбек тилида сўз урғуси, асосан, турғундир. Бунда урғу сўзнинг охириги бўғинига тушади. Аффикс қўшилиши билан урғу охириги бўғинга кўчаверади. Лекин ўзлаштирилган русча-интернационал сўзларда урғу рус тилида қайси бўғинга тушса, ўзбек тилида ҳам шу бўғинга тушади: *ректор, комсомол*. Бундан ташқари ўзбек тилида урғу биринчи ва иккинчи бўғинга тушувчи сўзлар, урғу олмайдиган аффикслар ҳам борки, бу ҳолат ўзбек тилида урғунинг эркинлик белгиларидир.

Сўзнинг фонетик алоҳидалиги урғу ва урғусиз қисмларининг, хусусан, бўғин ҳосил қилувчи элементларнинг уланиши ёрдамида амалга оширилади. Урғу ёрдамида сўзнинг бирор бўғини фақат ажратиб айтилмай, балки унинг урғусиз бўғинлари урғули бўғин атрофига бирлаштирилади. Урғу просодика ёки суперсегментал фонетиканинг асосий элементларидан биридир.

Сўз урғусидан логик урғу фарқ қилади. Логик урғу гапнинг актуал бўлинишида сўз ва тактларни ажратади: *Курсимиз спортчилари мусобақада ғолиб чиқдилар*. Бунда қайси бўлакнинг ажратилиши лозим бўлса, ўша бўлакка урғу берилади.

18-§. Интонация

Фразавий урғу, мелодия, ритм, интенсивлик, темп, тембр каби просодик элементларининг бирлигидан иборат бўлиб, тилда ҳар хил синтактик, экспрессив ва эмоционал маъноларни ифодаловчи мураккаб ҳодиса **интонация** дейилади. Просодик элементларнинг ҳар бири интонациянинг компоненти ёки параметри деб юритилади. Мелодия ва фразавий урғу интонациянинг бирламчи, қолган элементлар — иккиламчи компонентлари ҳисобланади. Интонациянинг ҳар бир компонентини алоҳида изоҳлаб ўтамиз.

1. Мелодия — асосий овоз тонининг ҳаракатини (нутқ оҳангининг тушиши ёки кўтарилишини) кўрсатади. Фразаларга бў-

линг нутқда ҳар бир фраза ўз мелодиясига¹ эга. Одатда, дарак маъносини ифодаловчи фраза овознинг тушиш оҳанги билан, сўроқ маъносини билдирувчи фраза кўтарилиш оҳанги билан талаффуз этилади. Бошқа ҳолатларда эса фразалар анча текис оҳангда айтилади.

Баъзан охирги фразанинг мелодияси интонацияга тенглаштирилади. Бу ҳам тўғри эмас. Чунки бундай қараш интонациянинг бошқа компонентларини инкор этишга олиб келади. Нутқимизда ишлатилувчи «пасаювчи интонация», «кўтарилувчи интонация» кабилар мелодияга тегишлидир. Мелодия интонациянинг энг зарур компонентларидан бири бўлиб, фразаларни улаш ва нутқни ифодали қилиш вазибаларини бажаради.

2. Интонациянинг энг асосий компонентларидан иккинчиси фразавий урғу бўлиб, нутқдаги бирор элементни (сўз, бўғин ёки сўз бирикмасини) алоҳида ажратиб талаффуз этиш билан характерланади. Фразавий урғу фразаларни улашнинг фонетик воситаси ҳисобланади.

Фразадаги бирор сўзни эмоционал-экспрессив жиҳатдан ажратиб кўрсатувчи просодик восита **эмоционал урғу** дейилади. Масалан: *Эҳ, қандай гўзал манзара! Сени қара-ю.* Ажратилган сўзларда эмоционал урғу унли товушларни анча чўзиқ талаффуз этиш орқали амалга оширилади.

3. Кучли ва кучсиз талаффуз ва нафас кучи **интенсивликни** билдиради.

4. Фраза ва тактларда урғули ва урғусиз ҳамда чўзиқ ва қисқа бўғинларнинг алмашиб туриши **ритм** деб аталади. Фразанинг ритмик структураси нутқнинг асосий фонетик белгиларидан бири бўлиб, у фразани пауза ёрдамида кичик бўлақларга бўлиш учун хизмат қилади.

5. Талаффузнинг вақти, унинг тезлиги (секин, ўрта тезлик ва тез) **нутқ темпи** дейилади. Нутқ темли фразани бўлақларга бўлиш ва уни маъно жиҳатдан шакллантириш учун хизмат қилади.

6. Нутқда овознинг ҳар хил ўзгаришлари ва бу орқали нутқнинг турли эмоционал-экспрессив ифодаланиши **овоз тембри** деб юритилади. Овоз тембри бир кишининг овозини иккинчи кишининг овозидан фарқлаш учун ҳам хизмат қилади. Нутқ тембри икки турли бўлади. Овознинг турли ўзгаришларини кўрсатиш учун хизмат қилса, **нейтрал** (бевосита оддий) **тембр**, нутқни ифодали, яъни эмоционал-экспрессив қилишда иштирок этса, **эмоционал тембр** дейилади. Нутқнинг фонетик жиҳатдан юқорида кўрсатиб ўтилган фраза, такт, бўғин ва товушларга бўлиниши сўзловчининг одат бўйича узун нутқни бўлақларга бўлиб талаффуз этишига асосланади. Талаффузи ва эшитилиши жиҳатдан нутқдаги **психологик реал бирликлар сифатида бўғин, сўз,**

¹ Нутқ мелодияси билан музыка мелодияси ўртасида маълум муносабат мавжуд. Ашулада улар бир-бирига жўр бўлади. «Мелодия» тушунчаси ўзбекча «оҳанг» тушунчасига тўғри келади.

синтагма ва фразаларни кўрсатиш мумкин.¹ Бўгин ва фразага юқорида таъриф берилган эди (16- §). Сўз нутқда энг реал бирлик сифатида намоён бўлади. Чунки сўз ифода планидан (товуш томонидан) ташқари, мазмун планига (маъно жиҳатига) ҳам эгадир. Сўзнинг фонетик белгилари уни ташкил этувчи маълум товушларнинг бирикмалари ва уларнинг тартиби, яъни фонетик структураси, урғунинг турли даражалари, яъни акцент (латинча accent — урғу) структурасида намоён бўлади. Ана шу икки жиҳатни ўзида мужассамлаштирган нутқнинг ҳар икки томонидан қисқа пауза билан чегараланган минимал бўлаги **фонетик сўз** деб аталади.

Академик Л. В. Щерба «Нутқ жараёнида алоҳида бир маънони ифодаловчи, бир ёки бир неча ритмик группалардан ташкил топган фонетик бирликни»² **синтагма** деб атаган эди. Синтагманинг фонетик белгиси деб **синтагматик урғу** тушунилади. Бундай урғу, одатда, синтагмадаги охириги элементга тушади ва у синтагмага бирлашган сўзларнинг маъно муносабатлари билан боғланади. Мисол: ||*Катта акам трактор ишлаб чиқарадиган заводга /етти йилдан бери/яхши меҳнат қилмоқда*||. Бу фраза тўрт синтагмага бўлинади (/ — белгиси синтагманинг чегарасини кўрсатади) ва у ҳар икки томондан пауза (||—белгиси) билан ажратил-япти.

Нутқнинг товуш жиҳатидан шаклланишида барча фонетик ва лексик-грамматик воситалар хизмат қилади. Фонетик воситалар ичида интонация алоҳида ўрин тутаяди. Интонация сўзловчининг нутқ мазмунига бўлган муносабатини ифодалайди. Машҳур рус кўшиқчиси Ф. А. Шаляпиннинг образли айтишича, «Интонация фикрни гўё темир йўл поездни кўтариб тургандек ушлаб туради». Интонация туфайли нутқнинг фонетик бўлинишида ҳосил бўлган бириклар бир-бирлари билан уланади. Назарий аҳамиятидан ташқари, интонация чет тилларнинг намунали талаффузига ўргатишда амалий жиҳатдан ҳам жуда муҳимдир.

19- §. Нутқ товушларининг ўзгариши

Бўгин, сўз, фраза таркибига кирувчи нутқ товушлари бир-бирига таъсир қилади, натижада товуш ўзгариши юз беради. Нутқ оқимида юз берадиган товуш ўзгариши **фонетик процесс** дейилади.

Фонетик процесслар қўшни товуш артикуляциясининг бошланиши ва тугалланиши ҳамда товушнинг сўз таркибидаги мавқеи билан боғлиқ бўлади. Шунга кўра, фонетик процесслар икки хил: **комбинатор ўзгариш ва позициян ўзгариш**. Масалан, рус тилидаги *лодка* ва *город* сўзларида д товуши т бўлиб талаффуз қилинади. Биринчи ҳолатда жарангсиз к товуши жарангли д товушига таъсир қилиб, уни жарангсиз т товушига айлантирган. Иккин-

¹ Л. В. Бондарко, Л. Р. Зиндер. Исследование фонетики. В книги «Основы теории речевой деятельности», М., 1974, стр. 145—160.

² Л. В. Щерба. Фонетика французского языка. М., 1957, стр. 86.

чи ҳолатда сўз охирида келган жарангли д товуши (*город*) талаффузда жарангсиз т товушига айланган (*жарангсизланиш ҳодисаси юз берган*). Ўзбек тилидаги *кетди* ва *озод* сўзларининг талаффузида ҳам худди шу ҳолат юз беради. Биринчи ҳолат комбинатор ўзгариш бўлса, иккинчи ҳолат позициян ўзгаришдир.

20- §. Комбинатор ўзгаришлар

Нутқда товушларнинг қўшни товушлар таъсирида миқдор ва сифат белгиларининг ўзгариши **комбинатор ўзгаришлар** дейилади. Нутқда товушларнинг комбинатор ўзгаришларига аккомодация, ассимиляция, диссимиляция, дизреца, эпентеза, гаплоглогия, протеза, метатеза каби фонетик ҳодисалар киради. Бу ҳодисаларни ўрганувчи бўлим «комбинатор фонетика» деб юритилади.

Одатда, товушларнинг бирикуви нутқ органларининг турли ҳаракатларига боғлиқ бўлади. Товушлар қўшни ҳолатда келганда, олдинги товушнинг рекурсияси кейинги товушнинг экскурсияси билан боғланиши натижасида уларнинг артикуляция фазалари тўла амалга оширилмаслиги мумкин. Турли артикуляцион-акустик хусусиятлар товушлар бирикмасида бир-бирига таъсир қилиши натижасида артикуляция қисқариши, товушнинг баъзан тушиб қолиши ва бошқа ўзгаришлар рўй бериши мумкин. Бундай ўзгаришлар баъзан нутқда талаффузни иқтисод қилиш ҳисобига бўлади, чунки «...одам ўзининг нутқи эшитувчига қанчалик тушунарли бўлса, ўшанча талаб этилган нутқ кучини (яъни талаффузини — А. А.) сарф қилади».¹

Нутқда талаффузни иқтисод қилиш артикуляцияси қийин бўлган бир неча ундошлар бирикмасини қисқартириб осон талаффуз этишдир. Нутқда рўй берувчи бундай иқтисод қилиш тенденцияси келгусида тил доирасига ҳам кўчади. Масалан, /str/ ундошлар бирикмасининг талаффузи қийинчилик туғдиради ва шу туфайли уни осонлаштириш турли тилларда бўлган ундошлар бирикмасини умумий қисқартириш тенденциясига бўйсунди. Қийёсланг: рус оғзаки нутқида *страм* сўзи *срам* ёки немис тилидаги *strom* сўзи *strom*—«йўналиш» каби талаффуз этилади².

Қуйида комбинатор ўзгаришларнинг турларини кўриб ўтамиз. **Аккомодация**. Бу (латинча *accomodatio*—«мослашув») кенг тарқалган фонетик ҳодисалардан бири бўлиб, талаффуз иқтисоди билан узвий боғлиқдир. Аккомодация уч турли бўлади: прогрессив аккомодация, регрессив аккомодация, ўзаро аккомодация. Кейинги товушнинг экскурсияси ўзидан олдин келган товушнинг рекурсиясига мослаша, **прогрессив аккомодация** дейилади. Аксинча, агар олдинги товушнинг рекур-

¹ А. Мартине. Основы общей лингвистики. В книге «Новое в лингвистике», Вып. III, М., 1963, стр. 536.

² Б. А. Серебренников. Вероятносные обоснования в компаративистике, М., 1974, стр. 62.

сияси кейинги товушнинг экскурсиясига мослашса, **регрессив аккомодация** деб аталади. Қўшни товушларнинг бир-бирига таъсири натижасида улар артикуляциясининг мослашуви **ўзаро аккомодация** дейилади. Аккомодация унлиларнинг ундошларга ва ундошларнинг унлиларга мослашувида рўй бериши мумкин. Ўзбек тилида **и, э(е), а** тил олди унлилари **ҳ, ғ, қ** чуқур тил орқа ундошларидан кейин тил орқа унлилари бўлиб талаффуз этилади, яъни уларнинг талаффузи мослашади. Аксинча, тил орқа унлилари: **у, ў, о** тил олди ундошларидан кейин тил олди унлилари бўлиб артикуляция қилинади. Ўзбек тилидаги бу хусусият регрессив аккомодацияга мисол бўлади. Унли товушларнинг бурун ундошларидан олдин назализация қилиниши регрессив аккомодацияга мисолдир: *қон, тонг, том* каби. *Нон, ном, минг* сўзларида бир йўла регрессив ва регрессив аккомодация кузатилади, чунки икки бурун ундоши орасидаги унли назализация қилинади.

Рус, мордва ва чуваш, ненец ва француз тилларида тил олди унлиларидан олдин ундошлар палатализация қилинади,¹ яъни регрессив аккомодацияга учрайди. Баъзи тилларда эса тил орқа унлиларидан кейин ундошлар веляризация қилинади, яъни тилнинг орқа қисми орқага ёки юмшоқ танглайга томон йўналади, ундошнинг тон ва шовқини пасайиб қаттиқ талаффуз этилади. Ундошларнинг лабланган унлилар билан бирикуви натижасида лабнализация ҳодисаси рўй беради. Баъзан эса веляр ва лаб ундошларининг тил орқа лабланган унлилари билан бирикиши натижасида лабио-веляризация ҳосил бўлади. Бу ҳодисалар ҳам аккомодациянинг турлари ҳисобланади. Ўзбек тилидаги *қурт, болта, қатра, мингга, камчил* сўзларидаги ундош бирикмаларининг ҳар икки элементи бир-бирига таъсир қилиб, жарангсиз ундошлар сонорларни қисман жарангсизлаштиради ва ўз навбатида, сонорлар ҳам жарангсиз ундошларда овоз тонини кучайтириб, шовқинни пасайтиради. Бу ҳодиса ўзаро аккомодацияга мисолдир.

Аккомодация товушларнинг ҳосил бўлиш ўрни ва усули, лабнинг ҳолати ва товуш пайчаларининг тебраниши ва тебранмаслигига кўра мослашув орқали амалга оширилади. Нутқдаги барча товушлар бир-бири билан артикуляция фазалари орқали боғланади ва артикуляция структурасини ташкил этади. Товушлар ўртасидаги боғланишнинг артикуляция структурасини текшириш ёрдамида фонетик ҳодисалар чуқур ўрганилади.

Ассимиляция. Бу (латинча *assimilatio* — ўхшаш бўлиш) товушларнинг бир-бирига таъсири натижасида улардан бирининг иккинчисига ўхшаб қолиш ҳодисасидир. Одатда, унлилар унлиларга, ундошлар ундошларга ассимиляция қилинади. Агар ўзаро таъсир натижасида товушлар бир-бирига бутунлай ўхшаб қолса, тўлиқ **ассимиляция** дейилади. Масалан, кетди (кеттэ) сўзида **т** ва **д** олдинги **т** жарангсиз ундош таъсирида ўхшаш бўлиб

¹ Б. А. Серебрянников. Вероятные обоснования в компаративистике, М., 1974, стр. 142.

қолади. Агар товушнинг бирор артикуляцион-акустик белгиси ўхшаш бўлиб қолса, **тўлиқ бўлмаган (қисман) ассимиляция** деб аталади. Масалан, юзта сўзида жарангсиз т товушининг таъсирида жарангли з товуши жарангсиз с товушига ўхшаб қолади: *юста*.

Товушларнинг бир-бирига таъсирининг йўналишига кўра прогрессив ва регрессив ассимиляция фарқланади. Олдин келган товуш кейинги товушга таъсир қилиб, ўзига ўхшатса, **прогрессив**, аксинча, кейинги товуш олдингисига таъсир қилиб, ўзига ўхшатса, **регрессив ассимиляция** дейилади. Товушлар артикуляция ўрни, усули, жарангли-жарангсизлиги ва юмшоқ-қаттиқлиги (бу ҳодиса рус тилига хос) бўйича ассимиляцияга учрайди. Ўхшаш бўлиб қолувчи товушлар ёнма-ён бўлса, **контакт**, улар ўртасида бошқа товушлар бўлиб, ўхшаш бўлиб қолувчи товушлар бир-биридан узоқ бўлса, **дистант ассимиляция** дейилади. Ассимиляция бир сўз ичида ва сўз бирикмалари оралиғида рўй бериши мумкин. Масалан, ўзбек тилидаги *сотди, отган*, рус тилидаги *лодка, коробка*, инглизча *goods [gudz]—«нарсалар», cats [kaets]—«мушуклар», немисча gibt [gi:pt]—«олмоқ», legt [lekt]—«ётмоқ»* сўзларида прогрессив контакт ассимиляция (жарангсизлашиш) юз беради. *Тақсимот* (тахсимот), *улўғсифат* (улўхсифат), *ўтакетган* (ўтакеткан), *танбур* (тамбур) сўзларида регрессив ассимиляция ҳодисаси юз берапти. *Сурнай* (суннай), *карнай* (каннай), *типирлатмоқ* (типиллатмоқ), *маҳкам* (маккам—Тошкент шеvasида) каби сўзлари тўлиқ регрессив контакт ассимиляцияга мисолдир.

Турли тиллардаги ассимиляция ўзига хос хусусиятларига эга. Масалан, немис тилида жаранглилик белгиси бўйича ассимиляция учрамайди. Бундай ассимиляция рус ва ўзбек тилларида кўп учрайди.

Дистант ассимиляция туркий, фин-угор, баъзи герман тилларида кўпроқ унлиларнинг ўзаро таъсири натижасида рўй беради. Масалан, немис тилида отларнинг кўплик қўшимчасидаги унли сўз ўзагидаги унлига ўхшаш белгиларга эга бўлади. Бу ҳодиса **умлаут** дейилади: *Büch* (китоб)—*Bücher* (китоблар), *Söhn* (ўғил)—*Söhne* (ўғиллар) каби.

Прогрессив ассимиляциянинг яна бир тури **сингармонизм** ёки унлиларнинг уйғунлашуви деб аталиб, у сўзларда (ўзак ва аффиксда) унлиларнинг ўхшаш артикуляцион-акустик белгиларга эга бўлиши билан изоҳланади. Баъзи африка тилларида унлилар бир сўз ёки сўзлар бирикмаси доирасида уйғунлашади. Кўпгина урал ва олтой тилларида унлилар тил олди ва тил орқа ҳамда лабланган-лабланмаган белгилари бўйича уйғунлашади. Масалан, туркий тилларда, жумладан, туркман, қозоқ, қирғиз, турк, қорақалпоқ тилларидаги сўзларда тил олди ёки тил орқа, лабланган ёки лабланмаган унлилар ўхшаш ҳолатда учрайди. Бунда сўз ўзагидаги унли билан унинг аффиксидаги унли уйғунлашади. Масалан, туркман тилида: *ғаламлар* (қаламлар), *голинлер* (келинлар), қозоқ тилида: *баштар* (бошлар), *қолдар* (қўллар), турк тилида: *göllär* (қўллар), *guzlar* (қизлар) каби.

Сингармонизм ургу билан ҳам боғлиқ бўлиб, уларнинг ҳар иккиси сўзнинг фонетик белгиси ҳисобланади.

Ниҳоят, ассимиляция синхроник (янги пайдо бўлган) ва диахроник (тарихий шаклланган) бўлиши мумкин. Юқорида кўрсатилган умлаут ва сингармонизм ҳодисалари товушларнинг тарихий ассимиляцияси натижасида келиб чиққан.

Диссимилияция. Сўздаги талаффузи бир-бирига ўхшаш икки товушдан бири ўзгариб, улар бирор артикуляцион-акустик белгиси ёки бир неча белгилари билан фарқланиб қолса, **диссимилияция** (латинча *dissimilatio* — «ўхшамаслик») дейилади. Масалан, рус ва ўзбек тили оғзаки нутқда диссимилияция кўп учрайди: *тумба* (тунба), *Тамбов* (Танбов), *трамвай* (транмай), *комбайн* (конбайн), *амбар* (анбар).¹ Инглиз тилида *table* — (мрамор) сўзи француз тилидаги *table* сўзидан келиб чиққан бўлиб, сўз охиридаги [g] товуши диссимилияция натижасида [l] га айланган.

Метатеза (ёки инверсия) ҳодисаси товушлар ёки бўғинларнинг сўз составида ўзаро ўрин алмашишидир. Баъзан сўзда ёнма-ён келган товушларнинг ўзаро ўрин алмашуви инверсия деб, аксинча, бир-биридан узоқ бўлган товушларнинг ўзаро ўрин алмашуви метатеза деб юритилади. Бу ҳодиса кўпроқ оғзаки нутқда учрайди: *турпоқ* (турпоқ), *ёғмир* (ёғмир), *туффа* (туффа), *супра* (сурпа) каби.

Диэреза (ёки тушириб қолдириш) ҳодисаси ундош товушларнинг талаффузда тушиб қолишидир: Тошкент шеvasида: *гўшт* (гўш), *рост* (рос), *суртмоқ* (сурмоқ), *тандир* (танир) каби.

Бир хил ёки ўхшаш бўғинлардан бирининг тушиб қолиши **гап-лология** дейилади. Масалан, *морфофонология* сўзи ўрнида *морфонология*, *сариф ёғ* ўрнида *сарёғ* каби қўллаш.

Сўзга товуш қўшиб айтиш **эпентеза** дейилади: *ишқибоз* каби.

Сўзнинг бошланғич қисмига товушларни қўшиб айтиш **протеза** дейилади. Туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида (оғзаки нутқда) рус тилидан кирган сўзлар бошида келган ундош товушлар бирикмаси олдидан *и*, *у* унлилари қўшиб талаффуз қилинади: *станция* (истанса), *стол* (устол), *стул* (устул), *справка* (исправка, усправка) каби. Лекин бу ҳодиса камайиб борапти.

21- §. Позцион ўзгаришлар. Редукция

Товушларнинг маълум ҳолатда рўй берувчи ўзгариши **позицион ўзгариш** деб аталади. Позцион ўзгаришлар уч хил: 1) урғуга нисбатан урғули ва урғусиз унлилар фарқланади; 2) бўғин ва унинг табиатига кўра очик ва ёпиқ бўғинлар фарқланади; 3) сўздаги ўрнига кўра сўз боши, ўртаси ва охиридаги товушлар ва уларнинг бирикмалари фарқланади.

Унли товушларнинг урғусиз бўғинларда кучсизлашиши ёки ўзгариши **редукция** дейилади. Одатда, сифат ва миқдор редукцияси фарқланади. Урғусиз ёпиқ бўғинларда унлилар чўзиқлигининг қисқариши ва кучли артикуляция қилинишининг йўқолиши **миқ-**

¹ Мисоллар Р. И. Аванесов. «Русская литературная и диалектная фонетика» китобидан олинди. М., 1974, стр. 189—194.

дор редуцияси деб аталади. Масалан, *санаш* сўзининг бошидаги урғусиз а охиридаги а га қараганда анча кучсиз ва қисқароқ талаффуз этилади. Рус тилидаги *город*, *городá* сўзларида урғусиз унлилар кучсиз ва қисқароқ талаффуз этилади.

Товушларнинг урғули ва урғусиз бўғинда келишига кўра икки хил позиция фарқланади: урғули бўғиндаги ҳолати *кучли позиция* деб, урғусиз бўғиндаги ҳолати *кучсиз позиция* деб аталади. Кучли позицияда унлилар ўз артикуляцион-акустик хусусиятларини сақлаб қолади. Кучсиз позицияда унлилар миқдор ва сифат белгиларини йўқотади, яъни редуцияга учрайди.

Сифат редуциясида бир йўла товушнинг артикуляцияси кучсизлашади ва товушнинг сифати ўзгаради. Масалан, рус тилидаги *водá*, *воды́*, *водяно́й*, *водово́д* сўзларидаги урғусиз унлилар *о>а>э* товушлари доирасида ўзгаради. Ўзбек тилида бундай ҳодиса сезиларли даражада кўзга ташланмайди¹. Редуцияга учраган товушлар урғули товушларга қараганда аниқ бўлмаган кучсиз ва қисқароқ талаффуз қилинади.

Редуциянинг даражаси фақат товушнинг ҳолатига эмас, балки талаффуз стилига ҳам боғлиқ. Одатда, тўлиқ талаффуз стилида редуция минимал даражада, оғзаки нутқ стилида эса максимал даражада бўлади. Бундан ташқари, редуциянинг даражаси унлиларнинг — тилнинг кўтарилишига кўра (юқори, ўрта, қуйи) белгиланади.

Ундош товушлар ҳам позицион ўзгаришларга учраши мумкин. Ўзбек тилида сўз охиридаги жарангли ундошларнинг жарангсизланиши бунга мисол бўла олади (*китоб* < *китоп*, *қанд* < *қант* каби). Баъзан кўп бўғинли сўзларда сўз охиридаги жарангсиз ундошлар жарангиллашиб талаффуз этилади (*билак* — *билаг*, *курак* — *кураг*, *тилак* — *тилаг*).

Турли ҳолатларда товушларнинг талаффузида ҳар хил ўзгаришлар юз беради. Н. С. Трубецкойнинг кўрсатишича, «...амалий жиҳатдан айнан бир товушни бир позицияда ҳам бир неча марта аниқ ва бир турда талаффуз этиш мумкин эмас»². Нутқда товушларнинг позицион ўзгаришлари қанча чуқур ўрганилса, товуш турлари шунча кенг аниқланиши мумкин.

22-§. Товушларнинг алмашуви

Бир тилдаги сўзларнинг ҳар хил формаларида товушлар алмашуви рўй беради. Бундай товушлар алмашуви **альтернация** деб юритилади. Алмашинувчи товушлар эса **альтернантлар** дейилади. Товушларнинг алмашуви икки хил бўлади: **фонетик** (позицион) ва **тарихий**.

Фонетик алмашув деб тилнинг ҳозирги талаффуз нормаси асосида рўй берувчи альтернацияга айтилади. Бундай алмашув товушларнинг ўрнига боғлиқ бўлиб, маълум ҳолатда учрайди.

¹ Қаранг: В. В. Решетов. Узбекский язык. ч. I. Введение. Фонетика, Т., 1959, стр. 122.

² Н. С. Трубецкой. Основы фонологии, М., 1960, стр. 48—49.

Масалан: *сез* — *сесканмоқ*, *уйқу* — *уйғонмоқ*, *сариқ* — *сарғаймоқ*, *билак* — *билаги* каби.

Товушлар алмашуви славян тилларида, айниқса, рус тилида жуда кўп учрайди. Масалан, рус тилидаги *от* — префикси саккиз хил талаффуз қилинади: *отпуск* (отпуск), *отзыв* (олзыф), *отход* (атхот), *отгадать* (адгадать), *оттеснить* (аттѣйснит), *отцепить* (ащѣпнить), *оттепель* (отѣтъѣпель), *отделить* (адѣдѣлѣить). Буларнинг ҳар бири фонетик ҳолатига боғлиқ: юмшоқ ундош *дъ*, *тъ* ундошларидан олдин келади; *ц* аффрикати *п* дан олдин, *о* урғули ҳолатда, *а* урғусиз ҳолатда ва ҳоказо.¹ Инглиз тилида ҳам шунга ўхшаш товушлар алмашуви кузатилади. Масалан, отлардаги кўплик қўшимчаси *-s* отнинг бирлик формасида тамомланган ундош ёки унли товушнинг артикуляцион-акустик хусусиятига кўра ҳар хил: жарангсиз ундошдан кейин /s/, сирғалувчи ундошлардан кейин /-iz/ ва бошқа ўринларда /z/ талаффуз этилади (*maps* [mæʔs] — «хариталар», *boxes* [bɒksiz] — «қутилар», *beds* [bedz] — «каравотлар» каби). Бу хил товуш алмашинувларида ассимиляция муҳим роль ўйнайди.

Баъзи товушлар алмашуви тарихий фактлар асосида аниқланади. Шу сабабли улар тарихий товуш алмашувлари дейилади. Ўзбек тилидаги баъзи аффикслар тарихий жиҳатдан ҳар хил бўлган: **-гил**, **-ғил**, **-қил**, **-кил**; **-ғали**, **-ғали**, **-қали**, **-қали** шаклида ёзилган ва шундай талаффуз этилган. **г/к/қ** товушлари алмашуви ана шундай тарихий жиҳатдан шаклланган альтернатсияга киради.

Рус тилидаги *м/ч* товуш алмашуви (масалан, *рука* — *ручка* сўзларида) ундошлардан кейин келган тил олди унлисининг таъсирида бўлган. Аслида сифатларнинг суффикси **-н** бўлган. *Руч* — фонетик ҳолатга боғлиқ бўлмай қолган ва **к/ч** алмашуви позициян боғлиқликдан чиқиб, тарихий бўлиб қолган. Шу сабабли уни ҳозирги рус адабий тили талаффуз нормаси ёрдамида тушунтириш мумкин эмас².

Инглиз тилида сўзларнинг ўзагида келган унлиларнинг алмашуви бир қанча феъл формаларини ясашда қўлланади ва тарихий ассимиляцияга мисол бўла олади:

(i: ~ e ~ e) — *feed ~ fed ~ fed* — «боқмоқ»,

(i ~ ʌ ~ ʌ) — *win ~ won ~ won* — «ютмоқ» (бирор ўйинда) каби.

Товушлар алмашуви натижасида сўз туркумлари, сўзларнинг грамматик формалари ва бошқаларни фарқлаш мумкин. Товушлар алмашуви фақат адабий тилга хос бўлмай, шеваларда ҳам жуда кўп учрайди. Хусусан, /a'ʌ, a'ʌ', e/ə/ товушлар алмашуви туркий тиллар шеваларидаги отларнинг кўплик аффиксларида учрайди. Ўзбек тили ва унинг шеваларида бундай товуш алмашуви қуйидагича: адабий тилда: *отлар/итлар*; ўзбек шеваларида: *атлар/ийтлар/ийтлер*, *атләр /итлар*, *этләр /йтләр*; қозоқ тилида: *аттар/ийттәр*.³

¹ Л. Л. Буланн. Фонетика современного русского языка. М., 1970, стр. 129.

² Л. Л. Буланн. Қўрсат. асар, стр. 132—133.

³ В. В. Решетов. Узбекский язык. ч. 1., Введение. Фонетика. Ташкент, 1959, стр. 62.

Фонетик ва тарихий товуш алмашувлари ўртасидаги ўхшашлик уларнинг морфологик функция бажаришида кўринади. Бироқ фонетик товуш алмашуви тилнинг ҳозирги талаффуз нормаси билан боғлиқ бўлса, тарихий товуш алмашуви бундай хусусиятга эга эмас.

23- §. Товушларнинг функционал жиҳати. Асосий фонологик тушунчалар

Юқорида (9- §) нутқ товушлари ва уларнинг воситалари тўрт аспектда ўрганилишини айтиб, уларнинг тўртинчисини фонологик (социал ёки функционал) аспект деб атаган эдик. Нутқ товушлари, бўғин, урғу ва интонация жамият тилининг тушунарли ва аниқ бўлиши учун хизмат қилади. Улар тилдаги сўз, сўз формалари, сўз бирикмалари, фраза ва гапларни фарқлаш функциясини бажаради. Шу туфайли бу социал ёки функционал аспект деб, тил босқичи сифатида «фонология» термини (грекча *phone* — товуш, *logos* — таълимот) ишлатилади.¹ Нутқ товушлари айрим ҳолда (а, о, у) ҳеч қандай маънога эга бўлмайди. Улар маълум тартибда бирикиб, сўз ва бошқа йирик тил бирикларини ҳосил қилади ва уларнинг маънолари билан боғланади. Сўз, сўз формалари ва морфемаларни ташкил этувчи ва уларнинг маъноларини фарқлаш учун хизмат қилувчи энг кичик, бошқа бўлакларга бўлинмайдиган тил бирлиги **фонема** (грекча — товуш, овоз маъносида) дейилади. Масалан, *тил* — *тол*, *кел* — *кул* сўзларни унли фонемалар ёрдамида фарқланади. *Кўл* — *кўл*, *пок* — *ток*, *нок* — *ном*, *ғор* — *хор*, *тўр* — *тўк* каби сўзлар таркибидаги ундош фонемалар ёрдамида фарқланади. Таркибидаги бир фонема билан бир ўринда фарқ қилувчи бундай сўзлар (*сел* — *сал* каби) минимал жуфтликдаги сўзлар ёки квазиомонимлар дейилади.

Фонемага тегишли барча артикуляцион-акустик белгилар унинг **фонетик характеристикаси** дейилади. Масалан, *п* фонемасининг *лаб-лаб*, *портловчи* *жарангсиз* каби белгилари унинг фонетик характеристикасидир. Фонологик жиҳатдан фонемалар бир-бирига қарама-қарши қўйилади: *п* — *т*, *с* — *ш*, *х* — *қ*, *а* — *о*, *у* — *и* каби. Бундай фонемаларнинг қарама-қарши қўйилиши **фонологик оппозиция** дейилади. Фонологик оппозиция ёрдамида фонемаларни бир-биридан фарқлаш учун хизмат қилувчи артикуляцион-акустик белгилар уларнинг **фонологик ёки фарқланиш аломатлари** дейилади. Масалан, *п* — *т* оппозициясида *лаб-тил* олди артикуляцияси фонологик жиҳатдан аҳамиятлидир. *п* — *т* оппозициясидаги *портловчи* ва *жарангсизлик* белгилари фонологик бўлмаган ёки **фарқламоччи аломатлар** деб юритилади. Ҳар бир

¹ Кўпинча фонология икки бўлимга ажратилади: 1) товушларда намоён бўлувчи фонемаларни ўрганувчи бўлим — сегментал фонология ёки фонематика; 2) урғу, бўғин ва интонацияга тегишли воситалар суперсегмент фонология ёки просодика деб юритилади.

фонема фонологик оппозициянинг аъзоси ҳисобланади. Тилдаги барча фонемалар ўзаро оппозицияни ташкил этади. Бу фонемаларнинг боғланиши ва алоқалари йнғиндиси **фонологик система** ёки **фонематик система** деб юритилади. Фонемаларнинг ўзаро боғланиш характери, яъни уларнинг қандай ички алоқада эканлиги **фонологик ёки фонематик структура** деб аталади. Ҳар бир фонема **фонологик бирлик ёки элемент** дейилади. Ҳар бир тил ўзининг фонологик системасига эга бўлиб, ундаги ҳар бир фонеманинг ўз ўрни ва функцияси бор. Бир тилдаги фонема иккинчи тилда бўлиши мумкин эмас. Фақат ташқи жиҳатдангина икки тилдаги фонемаларнинг артикуляцион-акустик хусусиятлари ўхшаш бўлиши мумкин. Уларнинг ички боғланишларини, яъни фонологик оппозициялар системасини ўрганиш орқали жуда кўп фарқлари аниқланади. Улардаги баъзи ўхшашликлар нутқ органларининг барча одамларда бир хил тузилганлиги билан изоҳланади.

Тилдаги бир қанча товушлар (уларнинг сонини аниқлаб бўлмайди) сони ва артикуляцион-акустик хусусиятлари аниқ бўлган фонемаларга бирлашади. Бир фонема бир қанча товушларда намоён бўлади. Кўпинча бир фонемани ифодаловчи товушлар артикуляцион-акустик жиҳатдан яқин бўлади. Бироқ бир фонема бир неча ҳар хил артикуляцион-акустик хусусиятларга эга бўлган товушларда ифодаланиши ҳам мумкин. Масалан, рус тилида *г* ва *г* товушлари битта *г* фонемасининг вакилдир: *город* [горот, горэт]¹ каби.

Тилдаги сўз ва сўз формаларини ташкил этувчи фонемаларни гўё ғиштарни ёнма-ён қўйгандек кўринишга эга сифатида тасаввур қилиш мумкин эмас. Чунки фонемалар бир-бирига бириккиш жараёнида ҳар хил ўзгаришларга учрайди (Уларни 7- §, 8- § да кўриб ўтган эдик). Фонемалар тилнинг энг кичик бўлинмас сегмент бирликларидир. Масалан, *пахта* сўзи *п/а/х/т/а* бешта фонемага бўлинади, бироқ ундаги ҳар бир фонема, ўз навбатида бошқа кичик бўлақларга бўлинмайди. Ҳар бир фонема ўзининг фонологик (фарқланувчи) ва фонологик бўлмаган (фарқламовчи) аломатларига эга. Ҳар хил фонемалар қарама-қарши қўйилганда, бу белгиларни аниқлаш мумкин. Масалан, **б** — **п** фонемалари жарангли-жарангсиз белгилари билан фарқланади. Уларнинг қолган белгилари — **лаб** ва **портловчи** хусусиятлари ҳар иккисига ҳам хос, яъни фонологик эмас. **б**—**д** оппозициясида артикуляция ўрни, яъни **лаб** ва тил олди (дорсал) белгилари фонологик аломатлардир. Уларнинг ҳар иккисининг жарангли портловчи эканлиги фонологик аломат эмас. Бошқа **б** — **к** оппозициясида бир йўла артикуляция ўрни, яъни **лаб** **б** ва тил орқа **к**, жарангли ва жарангсизлик фонологик аломат ҳисобланади. Артикуляция усулига кўра **б** — **к** даги портловчилик белгиси фонологик эмас. Кўринадики, ҳар бир фонологик оппозицияда фонема ўзининг маълум фарқловчи ва фарқламовчи белгилари билан иштирок этади. Ҳар хил тилларнинг фонологик системаларини қиёслаганда, бун-

¹ А. А. Реформатский. Введение в языковедение. М., 1967, стр. 212.

дай белгиларни аниқлаш айниқса зарурдир. Хусусан, рус тилидаги юмшоқ ва қаттиқ ундош фонемалар ўзбек тилидаги бир фонемага «тўғри» келади. Чунки ўзбек тилида юмшоқ ва қаттиқ фонологик белгилар йўқ.

Тилдаги фонологик оппозициялар икки аъзодан иборат бўлса, **бинар оппозиция** (латинча *binari* — «иккитадан») дейилади: **б — п, т — г, и — у** каби. Фонологик оппозициялар уч аъзодан иборат бўлса, **тернар оппозиция** (латинча *ternari* — «учтадан») дейилади: **п — т — к, и — е — а** каби. Учтадан ортиқ аъзога эга бўлган фонологик оппозициялар **кўп аъзоли оппозициялар** дейилади: **б — д — г — ҳ**. Тилдаги фонологик оппозицияларни бинар шаклида тасниф этиш анча қулайдир. Шу туфайли кўп аъзоли оппозициялар бинар ёки дихотомик (латинча *dichotomy* — «тенг иккига бўлиш» маъносида) ҳолатга келтирилади. Масалан: **б — д — г — ҳ** оппозициясини **б — д, б — г, б — ҳ, д — г, д — ҳ, г — ҳ** бинар оппозицияларига бўлиш мумкин. Бунда фонемаларнинг фарқловчи ва фарқламовчи белгиларини аниқлаш ҳам осон бўлади. Баъзи фонологик оппозицияларда бир қанча фонемалар жуфт ҳолда бинар қилиб берилади. Масалан, ўзбек тилидаги жарангли ва жарангсиз белгига эга бўлган ундошлар **п — б, т — д, ф — в, с — з, ш — ж, ч — дж, х — ғ, к — г** ана шундай бинар оппозициялардандир. Рус тилида жарангсиз ва жарангли оппозициядан ташқари, яна қаттиқ ва юмшоқ фонемалар оппозициялари ҳам бинар ҳисобланади. Келтирилган жуфт оппозициялар йиғиндиси **корреляция** дейилади. Уларни қарама-қарши қўйишда асос бўлган жарангли-жарангсиз, юмшоқ-қаттиқ, баъзи тилларда унлиларнинг чўзиқ-қисқа белгилари **корреляцион белги** деб аталади.

Фонологик оппозициялар **доимий** ва **нейтрализациялашувчи** бўлади. Баъзи тилларда жарангли ундошлар сўз охирида жарангсизлашади. Масалан, рус тилида *луг* (лук), *град* (грат), ўзбек тилида *китоб* (китоп), *қанд* (қант) каби. Бундай хусусият **фонологик нейтрализация** дейилади. Бу ҳолатда **б/п, т/д** ундошлари бир хил артикуляцион-акустик хусусиятга эга бўлиб, уларнинг фонологик белгилари ўхшаш бўлиб қолади. Бундай фонологик бирлик **архифонема** (латинча *archi* — катта, *phonema* — фонема) дейилади. Архифонема икки фонемага тегишли бўлган фонологик белгиларнинг йиғиндисидан иборат. Биз юқорида фонологик оппозиция аъзоларининг сонига кўра бинар, тернар ва кўп аъзоли оппозициялар турларини кўриб ўтдик.¹ Фонологик оппозиция аъзоларининг фарқланиш белгилари ўртасидаги муносабатга асосланган бошқа турли классификациялар ҳам мавжуд. Фонологик оппозиция тушунчаси тилдаги фонемалар системасини чуқур тасниф қилиш учун жуда зарурдир.

Тилдаги фонемалар бир қанча товушларда намоён бўлади. Фонемалар бўғинлар, сўзлар, сўз бирикмалари ва фразаларнинг

¹ Фонологик оппозицияларнинг бошқа турли классификациялари, нейтрализация ва ҳоказолар Н. С. Трубецкойнинг «Основы фонологии» (М., 1960) китобида батафсил берилган.

таркибида жойлашган. Улар ҳар хил ўринларда ёки ҳолатларда учрайди. Одатда бу ҳолатлар **позиция** дейилади. Фонемаларнинг ҳар хил айтилиш шартлари бўйича тақсимланиши уларнинг **дистрибуцияси** дейилади. Фонемалар очиқ ёки ёпиқ бўғинларда, сўз боши, ўртаси ва охирида урғули ёки урғусиз ҳолатда учрайди. Бу позицияларда фонемалар ҳар хил ўзгаришларга дуч келади. Фонемаларнинг позициялари икки турли бўлади: фонемалар деярли кўп ўзгаришларга учрамайдиган ҳолат **кучли позиция** дейилади; фонемалар кўп ўзгаришларга учрайдиган ҳолат **кучсиз позиция** деб аталади. Кучли позицияда фонеманинг асосий вакили намоён бўлади. Кучсиз позицияда эса фонеманинг оттенкаси ёки вариациялари учрайди. Масалан, ўзбек тилида и фонемаси учраган позициясига кўра ҳар хил талаффуз этилиши мумкин: *биринчи* (бэринчд') сўзида э и фонемасининг **варианти** ёки аллофони ҳисобланади. Бироқ шу и фонемаси доирасида унга артикуляцион-акустик хусусиятлари билан ўхшаш бўлган ва сўзларнинг маъноларини фарқлашга хизмат қила олмайдиган айтилишлар фонеманинг **вариациялари** деб юритилади: и₁, и₂, и₃,... и_n—и (и — фонема, қолган и лар вариациялардир).

Одатда, фонемаларнинг позицион ўзгаришларга учраган шакли **позицион варианты**, нутқда комбинатор ўзгаришларга учраган шакли **комбинатор варианты** деб юритилади. Фонеманинг сифат ўзгаришларига учраган шакли унинг варианты ёки аллофони, миқдор ўзгаришга учраган (чўзиқ-қисқалиги ўзгарган) шакли **аллохрон** дейилади.

Фонемалар ҳар хил ўринларда, хусусан, сўз боши, ўртаси ва охирида бир-бирлари билан бирикиб келиши мумкин. Фонологиянинг фонемалар бирикмаларини (тс, лз, кт, вз, қг, тг каби) ўрганувчи қисми **фонотактика** дейилади. Ҳар бир тилда фонемалар бирикмалари ўзига хос тартиб ва хусусиятларга эга.

Фонологик бирликлар: фонема, бўғин, урғу {ва интонация тилда қуйидаги функцияларни бажаради: 1) тилдаги йирик маънодор бирликларни ташкил этувчилик функциясини бажаради. Масалан, сўзлар бўғинлардан, морфемалар фонемалардан тузилган бўлиб, улар ўз урғусига эга. Фразалар учун интонация зарур ташкил этувчилик вазифасини бажаради; 2) **фарқловчилик** ёки **дифференциал функция** бажаради. Масалан, *тол* — *қол*, *бил* — *бел* сўз ва морфемалари /т — қ/, /и — е/ фонологик оппозициялари ёрдамида фарқланади. Шунингдек, ўзбек тилидаги *Тўхта* (одам исми) — *тўхта* (остановись), *олма* (мева) — *олма* (не бери) урғунинг ўрнига кўра фарқланади. Инглиз тилидаги *a name* [ə néim] — «ном» — *an aim* [ən éim] — «мақсад» сўзлари бўғинларнинг бўлиниш чегараси ва уларнинг боғланиши, урғунинг ўрни орқали фарқланади; 3) нутқда фонологик бирликлар сўз ва морфемаларни ҳамда фразаларни чегаралаш функциясини ёки делимитатив (латинча *limitus* — чегара) функцияси бажаради. Улар сўз ва морфемаларнинг боши ва охирини кўрсатиш учун қўлланади. Масалан, ўзбек тилидаги сўзлар нг фонемаси билан бошланмайди ва ҳ фонемаси билан

тамомланмайди. Демак, бу фонемалар сўзлар ва морфемаларнинг чегара сигналлари вазифасини бажаради. Шунингдек, *Комил ёта қолди* ва *Комил ётоқ олди* фразаларида Тошкент шеваси талаффузида қ фонемаси чегара сигнали вазифасини бажариб, уларнинг маъноларини фарқлайди. Шунингдек, *Ўнта кам бир* ва *Ўнта кампир* иборалари б/п фонемалари ёрдамида фарқланади.

Товушларнинг эшитилиш хусусиятларига кўра уларни таниб олиш функциясини ҳам кўрсатиб ўтиш лозим. Эшитилиши жиҳатдан фонема, бўғин чизиғи, урғунинг ўрни ва фразанинг интонациясини таниб оламиз ва ўша ўринда уларни маълум қоида асосида талаффуз этамиз. Агар бу ўринларда улар нотўғри талаффуз этилса, таниб олиш функцияси бузилади. Чет тилига ўргатишда таниб олиш функцияси алоҳида аҳамиятга эгадир; 4) бўғин, урғу ва интонация нутқни ифодали қилиш учун **экспрессив функция** бажаради. Бу функция тилнинг стилистика босқичидаги **фоностилистика** деб аталувчи қисмида ўрганилади. Хусусан, унли ва ундош товушларни чўзиб айтиш, бўғин ортириш, интонациянинг мелодияси (оҳанги) ва урғусини одатдагидан кўра бошқача айтиш хусусиятлари фоностилистик белгилардир. Масалан, *Ту-у-Ур! О-о-оҳ! Ке-е-ел! Ҳ-ҳ-ҳап сани! Ш-ш-шошмай тур!* кабилар.

Фонетика ва фонология узвий боғлиқ бўлганидек, юқорида келтирилган тўртала функция ҳам бир-бири билан боғлиқдир. Бу функциялардан бирортасининг талаффуз жараёнида бузилиши (масалан, *олма* (мева) сўзининг биринчи бўғинидаги о фонемасига урғу қўйилса, унинг маъноси ўзгаради) бошқа функцияларни ўзгартириб юборади ва айниқса, чет тили талаффузида бундай хатолар нутқнинг тушунарли бўлишига путур еткази.

24-§. Фонология назариялари

Тилшунослик тарихида товуш системасини ўрганиш икки давр билан характерланади: 1. «Фонема» тушунчаси пайдо бўлгунга қадар бўлган давр. Бу даврда фонема, товуш ва ҳарфлар ўрта-сидаги фарқ аниқ кўрсатилмай, товушлар талаффузининг сўзлардаги маълум ҳолатларда этимологик ўзгаришларига кўпроқ эътибор берилган; 2. Фонология назарияларининг юзага келиш даври. Бу давр XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошланиб, XX асрда ҳам давом этади. Бу даврда товуш, ҳарф ва фонема тушунчалари фарқ қилинди ва кейинча бўғин, урғу ҳамда интонациянинг тилдаги функционал томонлари ўрганила бошланди. «Фонема» тушунчаси ва терминини биринчи таклиф этганлар қаторида фонологиянинг асосчиси, машҳур рус ва поляк олими И. А. Бодуэн де Куртенэ (1845—1929), унинг талантли шогирди Н. В. Крушевский (1851—1887), француз олими П. Пасси, инглиз тилшуноси Г. Суит, швейцариялик таниқли тилшунос Фердинанд де Соссюр, рус олими П. К. Усларнинг номлари бор. Шу кунгача «фонема» тушунчасига бир қанча таърифлар берилди, бироқ термин ўзининг чуқур негизга эга бўлгани туфайли сақланиб келмоқда.

Фонологиянинг ривожланишида рус тилшуносларининг хизмати жуда буюқдир. Ҳозиргача рус ва совет тилшунослигида қуйидаги фонология назариялари яратилди:

1. **И. А. Бодуэн де Куртенэнинг психологик фонология назарияси.** Бу назарияга кўра «фонема» тилдаги товушларнинг психик эквиваленти ёки товуш тушунчасининг киши онгида ҳис этилган бирлигидир. И. А. Бодуэн де Куртенэнинг кўрсатишича, фонема тилдаги морфологик, синтактик ва семасиологик (маъно — мазмун томони) тушунчалар билан боғланган фонетик birlikдир¹. У морфемалардаги товуш алмашувида айниқса аҳамиятлидир. И. А. Бодуэн де Куртенэнинг фонология назарияси кейинги тилшуносликдаги илмий қарашларнинг шаклланишида катта роль ўйнади.

2. **И. А. Бодуэн де Куртенэнинг талантили шоғирди академик Л. В. Щерба /1880—1944/ ўз устозининг қарашларини ривожлантирди ва физик фонология назариясини яратди.** Л. В. Щербанинг фикрича, ҳар бир нутқ товуши бошқа нутқ товушлари каби қандайдир физик, механик ҳодиса ҳисобланади. Жонли нутқда товушлар турлича талаффуз этилади. Бу товушлар тилдаги сўз ва сўз формаларининг маъноларини фарқлай олувчи товуш типларига бирлашади. Бундай товуш типлари **фонемалар** дейлади. Умумий тушунча ҳисобланувчи фонеманинг яқка ҳолда нутқда талаффуз қилинувчи вақтли фонеманинг оттенкаси деб аталади.² Л. В. Щерба бу таърифда материалистик диалектиканинг умумийлик, яқкалик ва алоҳидалик категориясини фонологияда қўллаган. Л. В. Щерба совет тилшунослиги назария ва методларини катта илмий қарашлар билан бойитган забардаст олимдир. Унинг илмий қарашларидан ҳозир ҳам совет ва чет эл тилшунослигида фойдаланилмоқда.

3. **Л. В. Щербанинг шоғирдлари кейинча совет тилшунослигида икки фонологик оқимга бўлиндилар.** Бу икки оқим бири-бирига зид бўлмаган ва фақат илмий баҳс ёрдамида совет тилшунослигини ривожлантиришга катта ҳисса қўшаётган **Москва ва Ленинград фонология мактаблари назарияларидир.** Москва фонология мактабининг вакиллари машҳур совет тилшунослари — А. А. Реформатский /1900—1978/, П. С. Кузнецов /1899—1968/, В. Н. Сидоров, Р. И. Аванесов, М. В. Панов, А. М. Сухотин ва бошқалардир. Ленинград фонология мактабининг вакиллари таниқли совет тилшунослари — Л. Р. Зиндер, М. И. Матусевич, А. Н. Гвоздев, В. И. Литкин, Ю. С. Маслов ва бошқалардир.

Москва ва Ленинград фонология мактабларининг илмий қарашларидаги асосий фарқларни кўрсатиб ўтамиз. Москва фонология мактаби фонемага таъриф беришда морфема тушунчасига, яъни тилнинг энг кичик маъноли бирлигига суянади. Бунда мор-

¹ Қаранг: И. А. Бодуэн де Куртенэ. Избранные труды по общему языковедению. Т. 1, М., изд. «Наука», 1963, стр. 41—46.

² Л. В. Щерба. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград, изд. «Наука», 1974, стр. 132.

фемалардаги товуш алмашувида иштирок этувчи товушлар бир фонемага бирлаштирилади. Масалан, *вода* [вада], *воды* [воды], *на воду* [на вѣду] морфемаларидаги *о/а/ъ* товуш алмашуви бир офонемасининг вариантлари ҳисобланади. Ленинград фонология мактаби фонемага таъриф беришда сўз формаси тушунчасидан келиб чиқади ва юқорида келтирилган мисолдаги *о, а, ь* товушларининг ҳар бирини алоҳида фонеманинг вакили сифатида қарайди. Бу икки қараш ўртасидаги тафовутлар яна кучли ва кучсиз позициялар муносабатида, фонемалар алмашуви, фонологик нейтралзация ва бошқа масалаларда кўринади.¹ Ҳар икки фонология мактабининг назария ва методлари кўпчилик тилларнинг фонемалар системасини илмий тадқиқ этишда муваффақият билан қўлланиб келмоқда.

4. Совет олими С. И. Бернштейн таклиф этган фонология назарияси алоҳида қарашлари билан ажралиб туради ва у конкрет тилларни тадқиқ этишда жуда кам қўлланган. Туркий тиллар фонетика ва фонологиясини ёритишда И. А. Бодуэн де Куртенэ ва Л. В. Щерба традицияларига асосланган назария ва методларни машҳур турколог олимлар В. В. Радлов (1837—1918), В. А. Богородицкий (1857—1941), Е. Д. Поливанов (1891—1938), Н. К. Дмитриев (1898—1954), С. Е. Малов (1880—1957) кабилар ривожлантирдилар. Ўзбек тили ва шеваларини ўрганишда катта хизмат қилган йирик совет олими Е. Д. Поливанов ҳам Бодуэн де Куртенэнинг талантли шогирдларидан бири эди. Е. Д. Поливанов алоҳида фонология назариясини яратмаган бўлса ҳам, устозининг фонемага психологик ва морфологик қарашларини кўпроқ функционал жиҳатдан асослашга уринди ва уларни туркий тиллар ҳамда бошқа кўпгина тиллар мисолида изоҳлаб берди. «Фонема» термини ва тушунчасини совет туркологиясига биринчи марта 1920 йилларда таниқли олим Н. К. Дмитриев киритган² бўлса, уни ўзбек тилшунослигида биринчи бор ўша йилларда проф. Е. Д. Поливанов қўллади.

Чет эл тилшунослигида кенг тарқалган фонология назариялари қуйидагилардир:

1. Прага лингвистика мактабининг фонология назарияси жаҳонда кенг тарқалган. Унинг вакиллари Прага фонология мактаби назариясининг асосчиси машҳур олим Н. С. Трубецкой (1890—1938), Р. Якобсон, В. Матезиус, Б. Трнка, И. Вахек ва бошқалардир. Бу мактабнинг, хусусан, Н. С. Трубецкойнинг фонологик назарияси ва методлари бир неча тилларни илмий ўрганишда қўлланган ва ҳозирги даврда ҳам қўлланиб келмоқда. Прага

¹ Москва фонология мактаби назарияси А. А. Реформатскийнинг «Из истории отечественной фонологии. Очерк. Хрестоматия» китобида (М., «Наука», 1970), Ленинград фонология мактаби назарияси Л. Р. Зиндернинг «Общая фонетика» (Изд. ЛГУ, 1979) ва Л. Л. Буланиннинг «Фонетика современного русского языка» (М., 1970) асарларида батафсил ёритилган.

² Ш. Шаабдурахманов, А. А. Абдуазизов. К проблеме теории и метода фонетико-фонологического анализа в исследованиях тюркских языков. «Общественные науки в Узбекистане», 1976, № 10, стр. 50—61.

фонология мактаби фонологик оппозициялар классификацияси, фонологик нейтрализация, корреляция, фонемаларнинг бирикмалари ва бошқа қатор масалаларни илмий-назарий тадқиқ этиш методларини таклиф этди. Бу мактабнинг қарашлари совет тилшунослигида ҳам кенг ўрин олди. Шу сабабли улардан баъзилари юқориди (23-§) кўрсатиб ўтилди. Прага фонология мактабининг баъзи камчиликларини тузатишда ва бу назарияни ривожлантиришда совет тилшуносларининг хизмати айниқса катта бўлди¹.

2. Лондон фонология мактаби ва унинг йирик намояндаси Д. Жоунз таклиф этган физик (акустик) фонология назариясига (Англия) асосан фонема акустик жиҳатдан бир хил бўлган «товушлар оиласи»дир. Д. Жоунз фонема тушунчасини совет олими Л. В. Шчербадан қарз олганини айтиб ўтади (D. Jones. The phoneme, its nature and use, Cambridge, 1954, p. 8). Бу назария инглиз тили фонемалар системасини ўрганишда энг кўп қўлланилган назариядир.

3. Дистрибутив фонология назарияси (АҚШ) бўйича фонема акустик жиҳатдан бир хил бўлган «товушлар синфи» ёки «аллофонлар синфи» дир.²

4. Дихотомик фонология назарияси (АҚШ) ҳам кенг тарқалган бўлиб, у жаҳон тилларидаги фонемаларни ўн икки жуфт бинар фарқланиш белгилари асосида тасниф этиш методини таклиф этди.³ Бироқ бу назариядаги баъзи камчиликлар, хусусан, барча фарқловчи белгиларининг бинар, яъни иккитадан қарама-қаршилик асосида берилгани, уларни спектрал анализ қилиш натижалари барча тиллар учун хос эканлиги, терминларнинг ноқулай ва тушунарли эмаслиги каби қатор масалалар тузатишларни тақозо қилади. Бу камчиликлар бартараф қилиниб, у кўпгина тилларнинг фонемалар системасини тадқиқ қилишда қўлланиб келмоқда.

Бошқа кенг тарқалмаган фонологик назариялар қуйидагилардир:

5. Макро ва микрофонема назарияси. Бу назария АҚШ тилшуноси У. Туодл томонидан 1935 йилда таклиф этилган.

6. Глоссематик фонология назарияси (Дания).

7. Икки поғонали фонология назарияси.

8. Генератив фонология назарияси (АҚШ).

Бу фонология назариялари ичида алоҳида қарашлар ва оқимлар ҳам бор. Уларда тилнинг фонологик системасини жуда маъхум тадқиқ қилиш ва схематик равишда қараш ҳоллари мавжуд. Бундай камчиликлар уларни конкрет тилларга татбиқ этишда қийинчилик туғдиради. Ҳақиқий фонология назариялари чуқур илмий асосланган ва тилларни тадқиқ этишда қулай методларни таклиф этган бўлиши лозим.

¹ Қаранг. Н. С. Трубецкой. Основы фонологии. М., 1960 (Послесловие А. А. Реформатского). Пражский лингвистический кружок. М., изд. «Прогресс», 1975.

² Г. Глисон. Введение в дескриптивную лингвистику. М., 1959.

³ Новое в лингвистике. Вып. II, М., изд. «Прогресс», 1962, Раздел II, Дихотомическая фонология, стр. 139—339.

25- §. Транскрипция

Маълум тил ёки шевадаги товушлар талаффузини, айрим шахслар нутқини махсус белгилар ёрдамида айнан ёзиб олиш **транскрипция** дейилади. Транскрипция нутқ товушларининг талаффузини илмий тадқиқ қилишда ва чет тилларнинг талаффузига ўргатишда катта аҳамиятга эгадир.

Транскрипция, асосан, икки хил бўлади: фонетик ва фонологик транскрипция. Фонетик транскрипцияда ҳар бир товуш учун махсус белги қўйилади. Бунда товушларнинг маълум ҳолатда артикуляцион-акустик томондан ўзгариши ҳисобга олинади ва фонемаларнинг ҳар бир варианты учун алоҳида белги қабул қилинади. Шу сабабли у баъзан **аллофоник транскрипция** дейилади. Фонетик транскрипция белгилари квадрат қавс ичида кўрсатилади. Масалан, [p, t, k] фонемаларининг унлилардан олдин талаффуз қилинувчи аспирацияли вариантлари [пх, тх, кх] белгилари билан берилади. Фонетик транскрипция белгилари талаффуз қилинувчи товушларнинг барча хусусиятларини кўрсата олади.

Фонологик ёки фонематик транскрипция сўз, сўз формалари ва морфемаларни фарқлай олувчи ҳар бир фонема учун бир белги қўйиш принципига асосланади. Бунда фонеманинг вариантлари, яъни товушларнинг талаффузи ҳисобга олинмайди. Фонологик транскрипция белгилари вертикал чизиқдаги қавс ичида /p/, /t/, /k/ берилади.

Халқаро Фонетик Ассоциация таклиф этган транскрипция системаси латин алфавитидаги ҳарфларни қисман ўзгартириш асосида тузилган.

Баъзи тилларда алфавитга қисман ўзгартиришлар киритиш ёрдамида тузилган транскрипция ҳам қўлланади. Бундай транскрипция системаси рус, ўзбек ва бошқа тилларда ҳам ишлатилади. Ёзувдаги ҳарфларни баъзи тузатишлар ва ўзгартишлар асосида тузилган белгилари **графематик транскрипция** деб юритилади. Бундай транскрипциянинг бир тури В. В. Решетов ва Ш. Шоабдурахмонов томонидан таклиф этилган бўлиб, у ўзбек диалект ва шеваларида учрайдиган товушларни ифодалашда қўлланган. Бу транскрипция системасида ўзбек алфавитидаги барча унли ва ундош ҳарфлар қўлланган. Унда бошқа тил алфавитларидан [ү, Ө, э, ы] каби унли белгилар олинган, [ү] ва [Ө] белгилари у (масалан, *қул* [қул], *кул* [кул]) ва ў (масалан, *кўмир* [көмир], *кўз* [көз]) фонемаларини ифодалаш учун қўлланган. [э] белгиси олд қатор, лабланмаган а унлиси (масалан, *ака* [экә]), [э] белгиси о ни (масалан, *бола* [бәлә]), [ъ] белгиси [и] ва [ы] оралиғидаги жуда қисқа товушни (масалан, *биз* [бъз]) ифодалайди. Бу транскрипция системасида ўзбек алфавитидаги барча ундош ҳарфлар баъзи диалектик белгилар ёрдамида ундош товушларни ифодалаш учун қўлланган. Масалан, [л'] тил олди юмшоқ товуш, [г'] [г] дан кўра саёзроқ юмшоқ товуш, [к'] [к] дан кўра саёзроқ юмшоқ товуш, [нг'] қўшиб

Халқаро Фонетик Алфавит (1951 йил)

	Лаб-лаб (билабиал) * lab-lab	Лаб-тиш (лабиоден-тал) lab-dent	Дентаг ва альвеоляр dent-alveolar	Петрофлекс retroflex	Лалатоаль-веоляр lateral-veolar	Альвеопа-латал alveopalatal	Лалатал (юмшук) palatal	Везяр velar	Увуляр uvular	Фарингал pharyngeal	Лоттал (буғина) laryngeal
Портловчилар	p b		t d	t̪ d̪			c ɟ	k ɡ	q ɢ		ʔ
Бурун	m	n	ɲ	ŋ	l		ɹ	ʋ	ɴ		
Латерал-фрикативлар			ɸ β								
Латерал-фрикатив бўлмаган			l	ɭ			ʎ				
Титроқ			ɾ						ʀ		
Тил олди, кучсиз			ɹ	ɻ					ʀ		
Сирғалувчилар (фрикатив)	ɸ β	f v	θ ð ʃ ʒ	s z	ʃ ʒ	c ɟ z ʒ	ʃ ʒ	x ɣ	x ɣ	ħ ʕ	h ʕ
Фрикатив бўлмаган ярим унлилар	w ɥ	ʉ	ɺ				j (ç)	(w)	ʀ		
Унлилар							тиг олди тил i y e ø ɛ œ æ	тиг ўрта t tt ə a	тиг орқа ш и о ʌ а в		
Епиқ Ярим ёпиқ Ярим очиқ Очиқ	(y) (ø) (œ) (ɥ)										

талаффуз қилинадиган [нг] товуши¹, каби. Қуйида шу транскрипциядан намуна келтирамиз: *Социалистик мусобақанинг, меҳнатга коммунистик муносабат ҳаракатининг ҳар бир меҳнатчи, ҳар бир коллектив ва ҳар бир тармоқнинг юксак натижаларга эришувига, тарбиявий вазифаларни ҳал этишига кўрсатадиган таъсирини бутун чоралар билан кучайтириш зарур.* Сэцъэлъстък мусобэқәнънг, меҳнэтгэ коммунъстък муносабэт ҳэрэкатънънг ҳэр бър меҳнэтчъ, ҳэр бър кэллектвъ ва ҳэр бър тэрмэқнънг йуксэк нэтижэлэргэ эршувъгэ, тэрбийэвъй вэзъфэлэрънъ ҳэл этъшгэ кэрсэтэдъгэн тэ'сърънъ бутун чэрэлэр бълэн кучэйтъръш ээрур.

Халқаро Фонетик Ассоциация томонидан 1907—1908 йилларда таклиф этилган ва кейинча 1925 ва 1951 йилларда тузатишлар киритилган транскрипция ҳозир ҳам қўлланиб келмоқда. Бу транскрипцияни такомиллаштиришда машҳур совет тилшунослари акад. Л. В. Шчерба, проф. Е. В. Поливанов катта ҳисса қўшди. Халқаро Фонетик Ассоциациянинг 1951 йилда қабул қилган транскрипция системаси баъзи камчиликлардан холи эмас эди. Чунончи, унда жаҳон тилларидаги турли товушларнинг хусусиятлари қамраб олинмаган, баъзи товушларнинг транскрипцион белгилари мураккаб (масалан, сирғалувчи ундошлар, лабланган унлилар каби) ва ноаниқдир.

Халқаро Фонетик Ассоциация таклиф этган транскрипция **Халқаро Фонетик Алфавит** номи билан аталади (таблицага қаранг). Ундаги товушларнинг айрим хусусиятларини кўрсатувчи белгилар **диакритик белгилар** дейилади. Бундай диакритик белгилар қуйидагилар:

- /~ / — товушнинг назализация қилиниш белгиси;
- /o/ — жарангсиз товуш белгиси (l);
- /v/ — жарангли товуш белгиси /s/;
- /C/ — қисман аспирация белгиси: у /p, t, k/ ва бошқа товушлардан кейин келади.
- /w/ — лаб ундоши белгиси /h/;
- /Γ/ — тиш (дорсал) артикуляцияси белгиси /t/;
- /o/ — юмшатиш (палатализация) белгиси /z/;
- /o/ — унлининг махсус торайиши /e/;
- /ɿ/ — унлининг махсус кенгайиши /e₁/;
- /⊥/ — тилнинг юқори кўтарилиши /e[↑]/;
- /T/ — тилнинг қуйи кўтарилиши /e_T/;
- /+ / — тилнинг олдинга ҳаракати /и₊ ёки и/;
- /— / — тилнинг орқага ҳаракати /i, t/;

¹ В. В. Решетов, Ш. Ш. Шабдраҳмонов. *Ўзбек диалектологияси*. Тошкент, «Ўқитувчи», 1978, 10—13- бетлар.

- /ɔ/ — кучли лабланганлик белгиси;
 /с/ — лабларнинг кучли даражада чеккага тортилганлик белгиси;
 /··/ — тил ўрта товушлар /i, ü/;
 /·/ — бўғин ҳосил қилувчи ундош /п/;
 /∪/ — ярим унли.

Чўзиқлик, урғу ва тонни кўрсатувчи диакритик белгилар қуйидагилардир:

- /: / — тўла чўзиқлик;
 /· / — ярим чўзиқлик;
 /' / — биринчи даражали урғу (тепага қўйилади);
 /·' / — иккинчи даражали урғу (пастга қўйилади);
 /— / — энг юқори тон (тепага қўйилди);
 /- / — энг паст тон (пастга қўйилади);
 /' / — тоннинг юқори кўтарилиши (юқорига йўналади);
 /' / — тоннинг пастга тушиши (пастга йўналади);
 /∨ / — тоннинг жуда юқоридан пастга тушиши;
 /∧ / — тоннинг қуйроқ даражадан пастга тушиши;
 /∧ / — кўтарилиб тушувчи тон;
 /∨ / — тушиб кўтарилувчи тон.

Турли тиллар учун турли хил транскрипцион ва диакритик белгилар қўлланади. Кўпинча айрим группдаги тиллар учун улардаги товушлар ва урғунинг хусусиятларини назарга олувчи бирлашган транскрипция қўлланади. Масалан, туркий тиллар, герман тиллари ва роман тиллари ўзларининг алоҳида транскрипция системаларига эга. Туркий тиллар учун бирлашган транскрипция машҳур совет тилшуноси Н. А. Баскаков томонидан таклиф этилган.¹ Қуйида ана шу транскрипцияни айнан келтирамиз.

Унли товушларнинг асосий типлари учун транскрипция белгилари

Тил орқа	Латян алфавити асосида				Рус алфавити асосида			
	Очиқ		Ёпиқ		Очиқ		Ёпиқ	
	Лабланмаган	Лабланган	Лабланмаган	Лабланган	Лабланмаган	Лабланган	Лабланмаган	Лабланган
	а	о	у, ў	и, и	а	о	ы, ы	у, ў
Тил олди	е, ә, е	ө	і, Ү	ї, и	э, э	ө	и, і	у, ў

¹ Н. А. Баскаков. Проект единой унифицированной фонетической транскрипции для тюркских языков на латинской и русской основах. «Советская тюркология», 1977, № 2, стр. 52—54.

Диакритик белгилар:

o — лабиализация;	/· — ярим чўзиқ;
— ёпиқ;	/: — чўзиқ
(— очиқ;	/u h — фарингализация (бўғиз) даражаси
> — чуқур орқа қатор;	∠ — кучли урғу
< — анча олд қатор;	∩ — кучсиз урғу
∨ — қисқа;	ya, ʏa — дифтонглар
∩ — назализация;	i, u — дифтонгонидлар

Ундош товушларнинг асосий типлари учун транскрипция белгилари

Хосил бўлиш ўрни		Лабиал		Тил олди			Тил ўрта	Тил орқа	Увулар	Глоттал (бўғиз)
		Лаб-лаб	Лаб-тиш	Дорсал	Апикал	Какуминал				
Шовқиндилар	Порглавчи	Соф	p, b п, б	t, d т, д				k, g к, г	q, q' қ, қ'	ç
		Аффрикат		c, ʒ ц, дз	ç, ʒ ч, ж					
	Сиргалувчи	Бир фокус-ли	f, w ∠ ф, в	f, v ф, в	s, z с, з	θ, ∠ ç, ʒ		j й	x х, ф	h ҳ
		Икки фокусли			s с	∠, j ш, ж	∠, z ш, ж			
Сонор	Бурун	m		n			nj нь	ŋ н	ɳ н	
	Ён				l л					
	Титроқ					r р			R Р	

Ундошларнинг диакритик белгилари:

○ — лабиализация;	u — бўғизни қисшиш;
— назализация;	i — палатализация;
∠ — жарангли;	' — аспирация;
∩ — жарангсиз;	h — фарингализация.

Юқоридаги транскрипция товушлар (фонетик) ва фонемаларни (фонологик) махсус белгилар билан кўрсатишда қўлланади. Нутқдаги интонацияни турли махсус белгилар асосида ил-

мий ва амалий жиҳатдан кўрсатиш учун қўлланувчи **тонетик транскрипция** ҳам мавжуд. Фразадаги урғули ва урғусиз бўғинларни, нутқ оҳангини, ритмик-мелодик воситаларни, қисқа ва чўзиқ паузани кўрсатиш учун қўлланувчи махсус фонетик белгилар **тонограмма** деб юритилади. Масалан, урғули бўғин /—/ белгиси билан, урғусиз бўғин /·/ билан, қисқа пауза /|/, фраза боши ва охиридаги чўзиқ пауза /||/ билан кўрсатилади. Интонациясига кўра бир гап турли тонограммага эга бўлиши мумкин. Тилшунослар томонидан фраза ва гапларнинг интонациясини ўрганиш учун қабул қилинган турли тонетик транскрипция белгилари мавжуд. Юқорида кўрсатилган белгилардан ташқари, баъзан музыкада қўлланувчи нота белгилари ҳам интонацияни кўрсатишда қўлланади.

Фонетик ва фонологик транскрипциядан ташқари, тилнинг бошқа аспектларини ўрганиш учун қўлланувчи **морфематик** (морфема структураси ва унинг турларини ўрганишда қўлланувчи), **лексематик** (сўзлар ва уларнинг маъноларини ўрганишда қўлланувчи), **графематик** (ёзув тартибини ўрганишда ишлатилувчи) транскрипциялар ҳам мавжуд¹.

26- §. Транслитерация

Тиллар ўз ёзуви ва товушлар системаси билан фарқ қилади. Бир тилдаги сўзларни бошқа тилда ёзиш учун практик (амалий) транскрипциядан фойдаланилади. Бундай амалий транскрипция кўпинча **транслитерация** (латинча *trans* — орқали, *littera* — ҳарф) деб юритилади. Бир тилдаги сўзларни иккинчи тилда ёзиш учун сўзларнинг талаффузини ёзув учун мослаштириш зарур бўлади. Агар ҳар икки тилдаги товушлар бир-бирига яқин келса, транслитерация қилиш анча қулай бўлади. Масалан, *Leningrad* — *Ленинград*, *Kiev* — *Киев*, *Samarkand* — *Самарқанд*, *Tashkent* — *Тошкент*, *Tomsk* — *Томск* каби. Лекин икки тилдаги ёзув ва талаффузда катта фарқ бўлиб, улардаги товушлар ва ҳарфлар бир-бирига тўғри келмаса, сўзларни транслитерация қилиш қийинчилик туғдиради. Масалан, *Webster* — *Уебстер*, *Thomas* — *Томас*, *Ealton* — *Эльтон*, *Isaak* — *Исаак*, *Martinet* — *Мартине*, *Theodor* — *Теодор*, *Haas* — *Хайз* каби. Шунинг учун ҳам бир тилдаги сўзларни бошқа тилда ёзилиши ва талаффузида кўпгина ноаниқликлар ва ҳар хилликлар бўлиб туради.

Транслитерацияда бир товуш ёзувда икки ҳарф билан (ёки аксинча, талаффузда бир ҳарф икки товуш билан) берилиши мумкин. Л. В. Щерба русча киши номлари ва географик номларни латин ҳарфи билан транслитерация қилишни таклиф этган.² Уму-

¹ А. А. Леонтьев. Мысли о транскрипции. В книге «Фонетика, фонология, Грамматика». К 70- летию А. А. Реформатского. М., 1971, стр. 351—357.

² Л. В. Щерба. Транслитерация латинскими буквами русских фамилий и географических названий. В книге: Л. В. Щерба. Языковая система и речевая деятельность, Л., 1974, стр. 263.

ман, транслитерацияда ҳар икки тилдаги товушларнинг талаффузидаги яқинликлар ҳисобга олинади. Транслитерация бир тилдаги киши номлари (улар «антропонимлар» дейилади), географик номлар (улар «топонимлар» деб юритилади) ва бошқа номларнинг иккинчи тилда беришда катта ёрдам беради. Бунда тилнинг график ва грамматик белгилари ҳисобга олинади. Лекин транслитерацияда қўшимча ҳарфлар ёки диакритик белгилар қабул қилинмайди. Бир ўзлашган сўзни ёзишда унинг турли эквивалентларининг юзага келишини шу билан изоҳлаш мумкин. Масалан, атоқли совет ёзувчиси М. А. Шолохов инглиз тилида Sholochov, италян тилида Sciolokov, чех тилида Solochoy, турк тилида Solohov шаклида ёзилади.

27- §. Орфоэпия

Ҳар бир адабий тил унда гапирувчи барча кишилар учун қабул қилинган умумий талаффуз нормаларига эгадир. Тилнинг талаффузи оғзаки нутқ формасига, ёзув эса ёзма нутқ формасига хос бўлиб, улар бир-бирига доим тўғри келавермайди. **Орфоэпия** (грекча *orthos* — «тўғри» ва *epos* — «нутқ») маълум тилнинг тўғри талаффуз норма ва қондалари тўпламидир. Бунда сўзловчиларнинг барчаси учун умумий бўлган талаффуз нормалари қабул қилинган бўлади. Орфоэпиянинг асосини тилнинг фонетик системаси, яъни ундаги товушлар, бўғин, урғу ва интонация ташкил этади. Тўғри талаффуз этиш тилнинг **орфоэпик нормаси** деб юритилади. Албатта, орфоэпик нормадан четга чиқиш ҳоллари ҳам мавжуд. Чунончи, шевалар талаффузи, вульгар ёки бузиб талаффуз қилиш кабилар. Одатда, баъзи таянч шевалар талаффузи адабий тил талаффуз нормасига яқин туради. Масалан, рус адабий тилининг талаффузига Москва ва Ленинград талаффузи асос қилиб олинган. Ўзбек адабий тилининг талаффузига Тошкент ва Фарғона водийси шеваларининг талаффузи асос қилиб олинган. Ҳар бир тил ўзининг маълум даврдаги орфоэпик нормасига эга бўлиб, бу даврлар ўтиши билан ундаги фонетик ва бошқа ўзгаришлар натижасида ўзгариши мумкин. Фонетика ва фонологиядаги назарий принципларга асосланиб, орфоэпия тилнинг талаффуз нормаларини амалий жиҳатдан қандай бўлишини белгилаб беради. Баъзан чет тилдан она тилига кирган сўзларнинг талаффузи ҳам шу қабул қилган тилнинг орфоэпик нормасига мослаштирилади (масалан, *вокзал, рельс, миниатюра, жюри* каби). Ўзбек тилида урғу, асосан, сўзнинг охириги бўғинига тушади. Бироқ рус тили ва у орқали чет тиллардан кирган сўзларда урғу ҳар хил бўғинларда бўлиши мумкин. Бу эса ўзбек тилининг орфоэпик нормасида урғунинг эркин, яъни сўзларнинг ҳар хил бўғинларига тушиш тартибини келтириб чиқарди (масалан, *физик, физик, Вашингтон, Лондон* каби). **шч** бирикмаси ўрнида **щ** талаффуз этиш ҳоллари ҳам бор: *щерба, борщ* каби.

Орфоэпия нормаси оғзаки сўзлашув нутқида ва расмий (официал) нутқда баъзи ўзгаришларга учрайди. Орфоэпия театр, кино,

радио, телевидение, нотиқлик санъати ва нутқ маданиятидаги барча талаффуз хусусиятларининг йиғиндисини адабий нормага солиб турувчи мезон ҳисобланади.

28- §. Тилдаги тарихий фонетик ўзгаришлар ва фонетик-фонологик қонуниятлар

Тил аста-секин ривожланиб боради. Тилнинг такомиллашуви ва ривожланиши маълум қонуниятлар асосида юз беради. Бу бошқа баъзи қонуниятлардан, хусусан, табиат қонунларидан фарқ қилади. Тил мураккаб ва кўп қиррали ижтимоий ҳодиса бўлиб, ундаги барча элементлар бир-бири билан узвий равишда боғланган. Шу сабабли тилдаги қонуниятлар ҳам бир-бири билан боғланади. Чунончи, тилдаги тарихий-фонетик ўзгаришлар маълум фонетик-фонологик қонуниятлар асосида рўй беради ва бу эса, ўз навбатида, грамматик ва лексик ўзгаришларга ҳам таъсир этади. Тилдаги тарихий-фонетик ўзгаришларни қандайдир физиологик ёки физик қонунлар асосида тушунтириш мумкин эмас. Фонетик-фонологик қонуниятлар тилнинг ички қонуниятлари ҳисобланади. Бу фақат тилшунослик томонидан илмий тадқиқ қилиш борасида изоҳланади. Тилдаги тарихий-фонетик ўзгаришларни ўрганувчи қиёсий-тарихий тилшуносликнинг соҳаси қиёсий-тарихий фонетика деб аталади. Тиллардаги, кўпинча қардош тиллардаги (славян, герман, роман, туркий тиллари каби) тарихий-фонетик ўзгаришлар натижасида сўзлардаги этимологик ва генеологик, яъни келиб чиқиши жиҳатдан ўхшашлик ва фарқларни қиёсий-тарихий фонетика аниқлаб беради. Кейинча қариндош ва қариндош бўлмаган тиллардаги тарихий-фонетик ўзгаришларни ва ҳозирги фонетик-фонологик ўхшашлик ва фарқли аломатларни ўрганиш натижасида типологик ва қиёсий-типологик фонетика ҳамда фонология соҳалари вужудга келди. Умуман, тилнинг ривожланиш қонуниятлари сингари, тарихий-фонетик ва фонологик ўзгаришларни ўрганишдаги фонетик ва фонологик қонуниятларни ҳам қуйидаги типларга бўлиш мумкин:

1) **умумий фонетик қонуниятлар** барча тилларга хос бўлган универсал ҳолдаги тартиб ва қоидаларни белгилаб беради ва улар тилнинг бошқа босқичларида рўй берувчи умумий ҳодисалар билан ҳам боғланади. Масалан, туркий тилларда сингармонизм (унлиларнинг уйғунлашуви ёки унлилар гармонияси) қонунияти мавжуд бўлиб (ўзбек тили бундан қисман мустасно), у сўз ўзагидаги унлининг унинг аффиксидаги унли билан уйғунлашувида кўринади. Бундай сингармонизм ҳодисаси унлиларнинг тил ва лабнинг ҳолатига кўра уйғунлашуви билан изоҳланади. Масалан, қозоқ тилида: *аттар, баштар*; туркман тилида: *барар, дашар*; қирғиз тилида: *отгуз, мойун, тўнду* кабилар.

2) **хусусий фонетик қонуниятлар** айрим тиллар учун хос бўлган ҳодисаларни изоҳлайди. Масалан, бошқа туркий тилларга хос бўлган сингармонизм илгари ўзбек тилида ҳам мавжуд бўлиб, унли фонемалар 8—9 та бўлган.¹ Тарихий-фонетик ўзгаришлар

Ўзбек тилининг ички алоҳида фонетик қонуниятлари ва ташқи таъсир натижасида, яъни бошқа тиллар билан алоқаси борасида кўрсатилган хусусиятлар ўзгаришларга учраган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида 6 та унли фонема бўлиб, улар тилнинг кўтарилиши (юқори, ўрта, қуйи) ва лабнинг ҳолатига кўра фонологик оппозицияни ташкил қилади:

$$\begin{array}{c} \text{и} - \text{у} \\ \text{ә(е)} - \text{ў} \\ \text{а} - \text{о} \end{array}$$

Бу фонетик ва фонологик аломатлар бошқа туркий тиллар учун хос эмас.

Фонетик ва фонологик қонуниятлар тилдаги ички ва ташқи факторлар натижасида яратилади. Баъзан эса ҳар икки фактор ҳам бир йўла таъсир қилиши мумкин. Масалан, ўзбек тилида **о** фонемаси ҳақида икки хил фикр мавжуд. Биринчи фикр ўзбек тилининг ички фонетик факторларига асосланиб, **о** фонемаси **а** фонемасининг лаб ва чуқур тил орқа ундошларидан кейин келиб, **о**-лашганини кўрсатади.¹ Иккинчи фикр ташқи факторларга асосланиб, ўзбек тилидаги **о** фонемаси форс-тожик тилининг таъсири остида ҳосил бўлган деб ҳисоблайди. Кейинги қараш проф. Е. Д. Поливановга тегишлидир. Эрон тиллари таъсири остида ўзбек ва туркман тилларида бўлган веляр л фонемаси йўқолган. Ўзбек шеваларида сингармонизмнинг йўқолишига ҳам эрон тиллари таъсир қилган деб ҳисобланади². Шевалар орфоэпик, грамматик ва лексик нормалардан ташқарида бўлгани туфайли уларда турли ўзгаришлар сақланиб қолади ва аста-секин адабий тилга ҳам кўчади.

Фонетик қонуниятлар хронологик (давр) жиҳатдан икки турли бўлади: 1) **диахроник фонетик қонуниятлар** бир гуруҳ тиллар ёки айрим бир тилнинг тарихида рўй берган тарихий-фонетик ва фонологик ўзгаришларни ўз ичига олади; бу тарихий ҳодисаларни ўрганувчи тил тарихининг бир бўлими — диахроник (тарихий) фонетика ва фонология деб юритилади. Юқорида кўрсатилган тарихий товуш ўзгаришлари ана шундай диахроник фонетикага оид хусусиятлар ҳисобланади; 2) **синхроник фонетик қонуниятлар** ҳозирги даврда бўлаётган бир қанча тиллардаги ёки маълум бир тилдаги товуш ўзгаришлари ва урғунинг табиатига оид хусусиятларни изоҳлаб беради. Бунда ҳозирги тиллардаги янги талаффуз тенденциялари ҳам ўрганилади. Масалан, ҳозирги ўзбек тилида унлилар тил олди ундошларидан кейин тил олди ва тил орқа ундошларидан кейин тил орқа вариантларга эга бўлади. Рус тилининг баракали таъсири натижасида ҳозирги ўзбек тилида

¹ Закономерности развития литературных языков народов СССР. Внутроструктурное развитие старописьменных языков. М., изд. «Наука», 1973, стр. 285.

² Ш. Шобадураҳмонов. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. Тошкент, 1962, 57—61-бетлар.

³ Б. А. Серебренников. Об относительной самостоятельности развития языка. М., изд. «Наука», 1968, стр. 11—12.

ц, ф, ж фонемалари мустаҳкам ўрин олди ва урғу ҳам кўчма табиатга эга бўлди.

Тарихий-фонетик ва фонологик ўзгаришлар турли ҳодиса ва жараёнларни ўз ичига олади. Масалан, туркий тиллар ва уларнинг шеваларига хос бўлган о-лашиш, й-лашиш, ж-лашиш, ё-лашиш каби ҳодисалар, герман тиллари тарихидаги умлаут, яъни тил орқа лабланган унлиларнинг кейинги бўғиндаги /j/ товуши таъсирида тил олди ҳолатига ўтиши, аблаут, яъни ички флексиядаги товуш алмашуви кабилар ана шундай ҳодисалардир.

Фонетик ва фонологик ўзгаришлар натижасида тилдаги фонемалар сони камайиши ёки кўпайиши мумкин. Бунда икки ҳодиса рўй беради. 1. Икки фонеманинг бир фонемага бирлашиши **конвергенция** дейилади. Ўзбек тили тарихида бўлган тил олди ва ва тил орқа, қисқа ва чўзиқ унли фонемалар кейинча бирлашиб, ўрта чўзиқликка эга бўлган 6 та унли фонемани ҳосил қилган. 2. Бир фонеманинг икки, фонемага ажралиши **дивергенция** дейилади. Масалан, қадимги туркий тилда битта а фонемаси кейинча икки фонемага ажралган: а ва о. Бу ҳодиса дивергенция жараёни натижасидир.

Фонетик қонуниятларга товушларнинг комбинатор ва позициян ўзгаришлари ҳам киради. Чунки товушлар турли ҳолатларда ҳар хил ўзгаришларга учрайди. Чунончи, товушлар очиқ урғули бўғинда чўзиқ ва ёпиқ урғусиз бўғинда қисқа талаффуз этилиши мумкин. Бундай ҳолат ҳам кўпгина тарихий ва ҳозирги товуш ўзгаришларини келтириб чиқаради. Фонетик ва фонологик қонуниятларни тилнинг бошқа босқичидаги ўзгаришлар билан боғлиқ ҳолда ўрганиш тилшуносликни янги илмий хулосалар билан бойитиши мумкин.

АДАБИЁТЛАР

- Аванесов Р. И. Фонетика современного русского литературного языка. Изд. МГУ, 1956.
- Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.
- Ахманова О. С. Фонология. Морфонология. Морфология. Изд. МГУ, 1966.
- Баскаков Н. А., Содиқов А. С., Абдуазизов А. А. Умумий тилшунослик. Тошкент, «Ўқитувчи», 1979, II боб.
- Бондарко Л. В. Звуковой строй современного русского языка. М., 1977. (Экспериментал фонетиканинг методлари бу китобда тўла изоҳланган.)
- Буланин Л. Л. Фонетика современного русского языка. М., 1970.
- Зиндер Л. Р. Общая фонетика. Изд. ЛГУ, 1979.
- Матусевич М. И. Современный русский язык. Фонетика. М., 1976.
- Новое в лингвистике. Вып. II, М., изд. «Прогресс», 1962, Раздел «Дихотомическая фонология».
- Региев В. В. Узбекский язык. ч. I. Введение. Фонетика. Ташкент, 1959.
- Реформатский А. А. Введение в языковедение. М., 1967, стр. 153—242.
- Реформатский А. А. Из истории отечественной фонологии. Очерк. Хрестоматия. М., 1970.
- Трубецкой Н. С. Основы фонологии. М., 1960.
- Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974.
- Азизов О. Тилшуносликка кириш. Тошкент, 1963, 20—38-бетлар.
- Қўчқортоев И., Қўчқортоева Р. Тилшуносликка кириш. Биринчи қўсм, Тошкент, 1976, 9—25-бетлар.

29- §. Жамият тарихида ёзувнинг аҳамияти

Ёзув кишиларнинг ўзаро алоқа қилишида, фикр алмашишида муҳим воситадир. Ёзувнинг пайдо бўлиши, алоқанинг махсус воситаси сифатида хивмат қилиши катта аҳамиятга эга бўлди. Ёзув туфайли кишилиқ тажрибаси авлоддан авлодга етказилмоқда.

Ёзув учун вақт ва масофанинг аҳамияти йўқ. Ёзувнинг хабар етказиш имконияти туфайли турли масофадаги — дунёнинг турли нуқтасида пайдо бўлган йирик сиёсий, илмий, техникавий ва адабий воқеалар барча халқларнинг мулкига айланади.

Илмий тафаккур тараққиётида ҳам ёзувнинг роли каттадир. Турли формулаларда ўз ифодасини топган фан кашфиётлари шу соҳа билан қизиқувчи ҳар бир кишининг бойлигига айланади. Ҳарф ёзуви асосида пайдо бўлган илмий символика тафаккур тараққиётини тезлаштиришда, фикрлаш, ўйлаш ва исботлашнинг янада юқори даражага кўтарилишида муҳим роль ўйнамоқда.

Ёзув жамият тарихи, адабиёт ва санъат тарихини, тил тарихини ўрганишда ҳам асосий манба ҳисобланади. Айниқса тил тараққиётида бўлган ўзгаришларни ўрганишда ёзма манбаларнинг роли каттадир.

Маълумки, тил — ўзгарувчан ҳодиса. Лекин тилда содир бўлаётган ўзгаришлар (луғат состави ҳисобга олинмаса) шундай секинлик билан амалга ошадики, буни бир авлоднинг яшаш даврида ажратиб олиш ва уни қайд қилиш баъзан қийинчилик туғдиради. Уч-тўрт авлоддан кейин эса, тилнинг фонетик, грамматик ярусларидаги силжишлар кўзга ташлана бошлайди. Бундай силжишларни фақат бир нарса туфайли, яъни ёзув орқали билиб олиш мумкин (гап ёзув пайдо бўлгандан сўнгги давр ҳақида боради). Агар ёзув бўлмаса, тил эволюцияси тўғрисида бизда ҳеч қандай тасаввур бўлмас эди. Фақат ёзув борлиги учунгина биз тилнинг тарихий тараққиётини кузатиш имкониятига эга бўламиз, бу ривожланишни қайд қиламиз, олдинги авлодларимиз тилини ўрганиб, уни ҳозирги даврдаги тил билан қиёслаймиз, тилнинг ривожланиш йўлини ўрганамиз, тилга кириб келаётган янгиликларни ва уларнинг сабабини аниқлаймиз. Тилнинг луғат составидаги ўзгаришлар ҳам кўпроқ ёзув орқали аниқланади. Қуйидаги гапга диққат қилинг: *Солиҳ Махдумнинг жўмардлиги кўпинча йигирма пайса этдан нарига ошмас, шунда ҳам болалардан мўмайроқ «озодлик» келиб қолса ёки панжшанбалик кутгандан ортиқ тушса...* (А. Қодирий, «Меҳробдан чаён».)

Бунда *махдум*, *жўмардлик* ва *пайса* сўзлари ҳозирги тилимизда ишлатилишдан чиқиб, архаик сўзлар қаторидан ўрин олган; *панжшанбалик* сўзи ҳам текстда ишлатилган маъносида ҳозир қўлланмайди. Бу ўзгаришларни қайд қила олишимизнинг бонси ёзувдир.

30- §. Ёзувнинг пайдо бўлиши

Ёзувнинг пайдо бўлганига кўп вақт бўлгани йўқ. Баъзи тилларнинг ёзуви ҳозиргача йўқ. Масалан, Америка қитъасидаги маҳаллий аҳолининг айримлари ўз ёзувигача эмас. Революциягача Россияда яшовчи кўп халқларнинг ўз ёзувлари бўлмаган. Улар Улуғ Октябрь социалистик революцияси ғалабаси туфайлигина ўз ёзувларига эга бўлдилар.

Ёзувнинг ҳозирги кўринишлари эҳтиёж туфайли қатор изланишлар ҳамда дастлабки ёзувни узоқ вақт давомида такомиллаштириши бориш натижасида пайдо бўлди. Бошланғич даврларда хотирада сақлаб қолиш воситаси табиат предметлари бўлган. Овчиларнинг таъкидий белгилари, предметлар символикаси шундай вазифани бажарган. Масалан, қарама-қарши қабила вакиллари-нинг навбатма-навбат трубка чекиши тинчлик симболи бўлган. Славян қабилаларида илгари ва ҳозир ҳам меҳмонни нон ва туз билан кутиб олиниши дўстлик ва ҳурмат белгисидир.

Геродотнинг ҳикоя қилишича, скифлар форсларга қурбақа, сичқон, қуш ва бешта камон жўнатганлар. Бу «предмет» мактуби қуйидагича ўқилган. «Агар сизлар, форслар, қуш каби осмонда уча олмасангиз, қурбақа каби ботқоқликда сакраб юролмасангиз, сичқон каби ерга яширина олмасангиз, бизнинг камонларимиздан отилган ўқлар зарбидан йўқ бўлиб кетасизлар»¹.

Предметларнинг тушунчаларни символлаштириши имкониятидан қадимги қабилалар турлича фойдаланганлар. Масалан, ҳиндларнинг вмпум деб аталган ёзувида оқ ранг тинчлик ва саломатликни, қора маржон доҳийнинг ўлимини ифода этган.

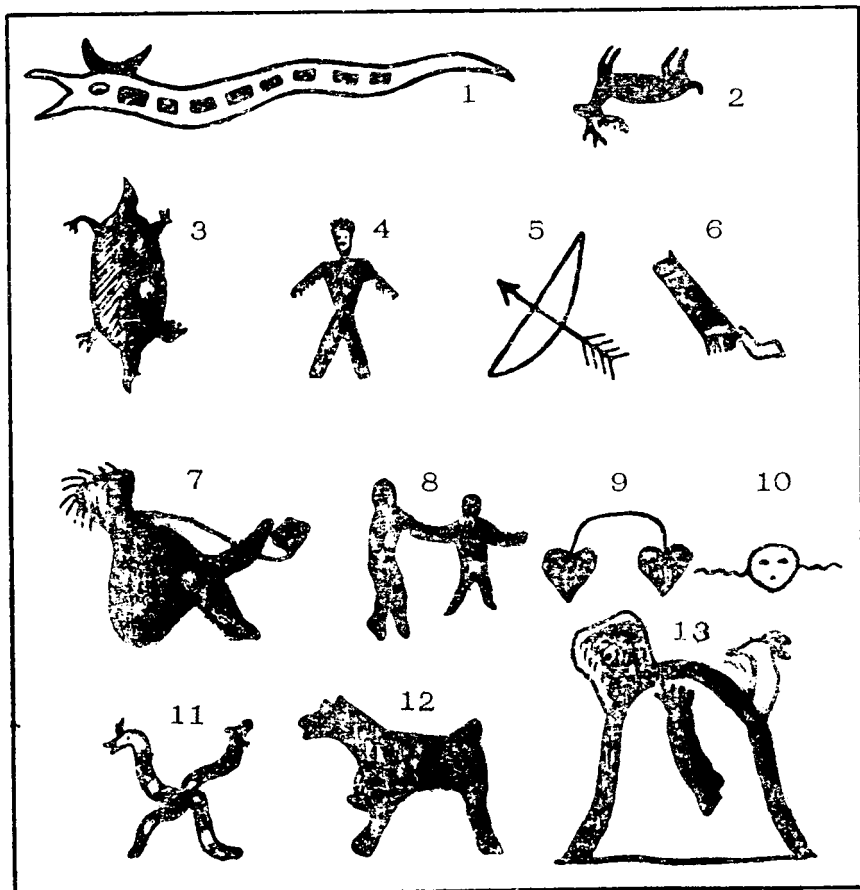
Символик ёзувда абстракт тушунчалар ҳам символлаштирилади.

31- §. Пиктография

Атроф-теваракдаги нарсаларни суратда акс эттириш ҳамма халқларга хос хусусият. Ўтмишда, ҳозирги замон ёзувлари бўлмаган даврларда, одамлар баъзи ҳодиса ва воқеаларни узоқ масофага етказиш ниятини ёки замонда (вақтда) абадийлаштириш мақсадларини жонли ва жонсиз нарсаларнинг расмини чизиш орқали амалга оширганлар. Бундай ёзув *пиктографик* ёзув деб ном олган. Бу термин икки сўздан иборат бўлиб, биринчиси латинча *pictus*—«чизилган» ва иккинчиси грекча *grapho*—«ёзаман»

¹ В. И. Қодухов. Введение в языкознание, М, 1979, стр. 157.

деган маънони англади. Бу ёзув бирликларини пиктограммалар деб аташади. Бу ёзувга мисол тариқасида АҚШнинг таниқли олими Л. Блумфильд қуйидагиларни келтиради: Американинг маҳаллий оджибва қабиласининг бир аъзосида дарахтнинг узун пўстлоғи бўлган. Бу пўстлоғда бир қанча шакллар (тулки, бой-ўғли ва ҳоказо) чизилган бўлиб, булар ўзи айтадиган муқаддас қўшиқ тартибини кўрсатар эди. Яна бир мисол: мандан қабиласининг бир аъзоси савдогарга иккита бир-бирини кесиб ўтган чизиқ ва бу кесмаларнинг бир томонига бир милтиқ билан қундуз ва унинг устига ўттизта параллел чизиқчаларни, иккинчи томонига эса савсар, сувсар ва қўтоснинг сурати чизилган мактубни юбор-

1. Шимолий Америка маҳаллий халқлари томонидан қўлланиладиган маъхум тушунчаларни символик ёзув орқали тасвирлаш (Я. Б. Шмицер).

1- ҳаёт; 2- ўлим; 3- бахт; 4- чаққонлик; 5- уруш; 6- тинчлик; 7- тинчлик битми тузмок; 8- дўстлик; 9- муҳаббат; 10- диққат, эшитки; 11- хавф; 12- сергаклик; 13- сирғиш.

	бойқуш		эркак		оғиз
	каптар		аёл		шаҳар
	бургут		бола		уй
	шер		кўл		тоғ
	буқа		кафт		сув
	қуён		бармоқ		пельма дарахтининг барги
			оёқ		занжир
					сават

2. Биринчи ва иккинчи устунларда араб тасвирий логограммалари, учинчисида тасвирий-схематик логограммалар.

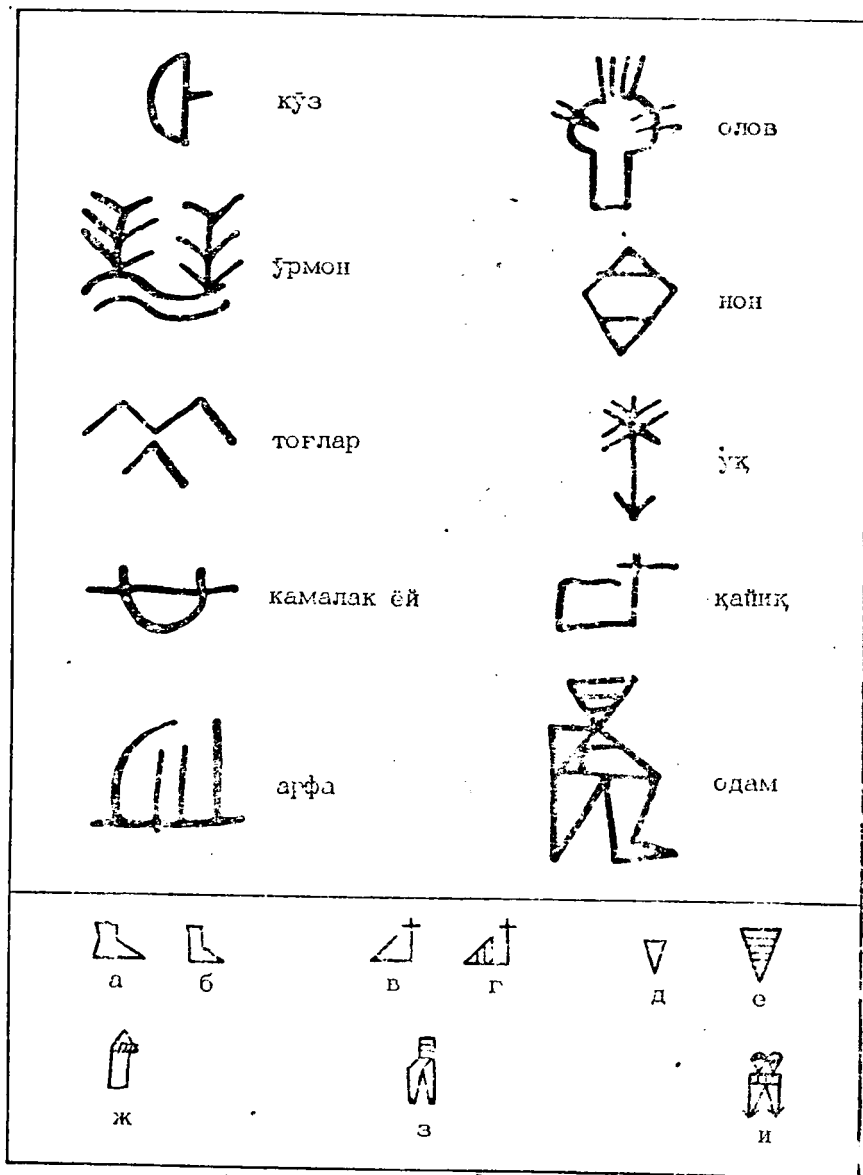
ган. Бу хатнинг маъноси қуйидагича бўлган: «Мен савсар, сувсар ва қўтос териларини бир милтиққа ва ўттизта қундузнинг терисига алмаштиришга розиман».

Ёзувнинг бу тури мукамал бўлмай, у биринчидан, расмлар орасидаги муносабатларни, уларнинг тартибини кўрсата олмайди ва бу бир мактубни бир неча хил ўқишга, талқин қилишга олиб келади, иккинчидан, бунда мавҳум тушунчаларни акс эттириш имкони йўқ даражададир.

32- §. Логографик, иероглифик ва михсимон ёзув

Жамият тараққиётида пиктографик ёзув аста-секин мукамаллашиб борди ва натижада идеографик (грекча *idea* — *тушунча* ва *γραφο* — *ёзаман* сўзларидан ташкил топган) ёзув пайдо бўлди.

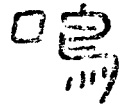

Баъзи олимлар ёзувнинг бу турини логографик (грекча *logos* — *сўз* ва *γραφο* — *ёзаман* сўзларидан ташкил топган) ёзув деб аташади, чунки бундай ёзувдаги символлар фақат бизни ўраб турган муҳитдаги нарса-предметларни акс эттириб қолмай, тилдаги сўзларни ҳам акс эттиради: тилдаги ҳар бир сўз ўз символига эга бўлади.

3. Ксиқрет маънога эга бўлган сўзларни Шумер логограммалари орқали тасвирлаш.

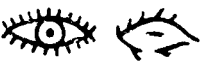

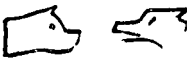
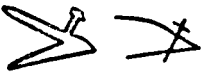
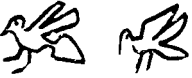

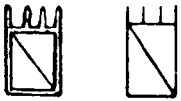
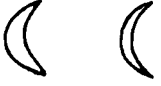

Қуйида қадимги Шумер ёзувида сўзларнинг маъноларини аниқлаш ёки унинг ўзгаришини кўрсатиш учун қўлланадиган ёрдамчи белгилар келтирилган:

а — турмоқ; б — асос; в — қуш; г — тухум; д — миҳ; е — бирлаштирмоқ; ж — оғиз; з — қорин; и — ҳайкал.

Эски форма	Янги форма	Маъноси	Талқин қилиниши
		асир	одам ва ғов
		узмоқ	дарахт устида қул
		ёруғ	қуёш ва ой
		қўшиқ айтмоқ	оғиз ва қуш
		эшитмоқ	эшик ва қулоқ
A			
	дарахт		олов
	ўрмон		аланга
	бугазор		учқунлар
B			

Хитой тилида мураккаб ва маънум маъноли сўзларнинг логографик йўл билан изоҳланиши (А);
Пастда бир турдаги иероглифларни қайтариш йўли билан сўз маъносини ўзгартириш кўрсатилган (Б).

Логограмманинг пиктограммадан фарқи шундаки, пиктограмма бевосита предметни акс эттиради, логограмма сўзнинг маъносини изоҳлайди. Демак, логограмма бевосита предмет шакли бўлмай, у сўз маъносини акс эттирувчи шартли белгидир.

	эдам		элак
	кўз		кема
	қул қовуш- тирмоқ		ҳўкиз, буқа
	болта		эчки
	эшик		ит
	эмоҷ		асалари
	лира		бошоқ
	кўш болта		дарахт
	ваза		тонгги юлдуз
	сарой		ой
			тоғ

5. Тасвирий Крит логограммалари.

Бу ёзувнинг қийин томонларидан бири маъносини шакллар билан акс эттириш қийин бўлган логограммаларни ишлаб чиқишдир. Қадимги араблар «юз минг» сонини «итбалиқ»нинг шакли орқали изоҳлашган. Хитойликлар эса «яхши» сўзини «аёл киши» билан «бола» символи орқали кўрсатишган.

Қадимги Ҳиндистон билан боғлиқ бўлган сонлар ҳам логограммаларга мисол бўлади. Масалан, 4 сони ҳаммага маълум, яъни ҳамма халқларда ҳам бир хил тушунча ифода қилади, лекин у турли тилларда турлича талаффуз қилинади: ўзбеклар *тўрт* деб, руслар *четыре*, инглизлар [fɔ:], немислар [fi:r] каби. Мураккаб сонларнинг турли тилларда ўқилиши ҳам ўзига хос хусусият касб этади. Масалан, 91 сони ҳаммага тушунарли, лекин унинг талаффузи турли тилларда турли хил, яъни «9» ва «1» сонларининг тартиби ва бу бирикманинг таркиби ҳар хилдир: инглизлар уни [naɪnti wʌn], ўзбеклар *тўқсон бир*, руслар *девяносто один*, немислар аксинча *einundneunzig*, яъни «бир ва тўқсон», французлар [katve veⁿoⁿz], яъни «тўрт марта йигирма ва ўн бир», данияликлар [ˈen ə hal fɛmˈs], яъни «бир ва тўрт ярим марта йигирма» деб ўқишади.

Логографик ёзувнинг пиктографик ёзувдан афзаллиги қуйидагилардан иборат:

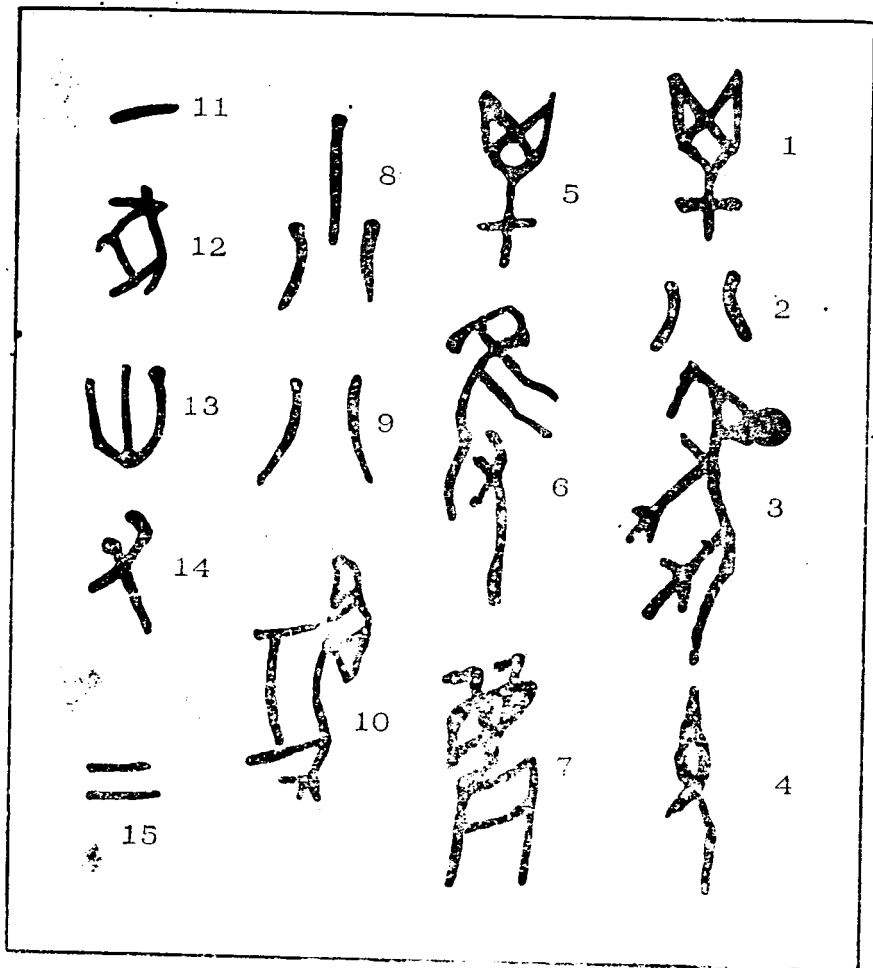
а) логографик ёзув хабар қилиниши лозим бўлган мазмунни анча муфассал акс эттира олади;

б) пиктографик ёзувда сўз тартиби ва сўз формалари ноаниқроқ, логографик ёзувда эса аниқ бўлади;

в) пиктографик ёзув субъективликка, ихтиёрийликка йўл қўяди, логографик ёзув эса барқарор логограммалардан ташкил топган.

Логографик ёзувнинг бир оз мукаммаллашган формаси **иероглифик ёзувдир**. *Иероглиф* сўзи грекча *hieroglyphoi* сўзидан олинган бўлиб, «муқаддас ёзув» деган тушунчага тўғри келади. Иероглифларда оз бўлса ҳам ифодаланувчи предмет билан боғланган бирор хусусият сақланиб туради. Бу ёзувдан қадимги Арабистонда кенг фойдаланилган. Ҳозирги Хитой ёзуви ҳам шу типдаги ёзувдир. Хитой ёзувининг иероглифик характери маълум даражада Хитойнинг ўзига хос тарихи, хитой сўзларининг бир бўғинли бўлиши билан ҳам боғлиқ. Хитой ёзуви узоқ ўтмишда пайдо бўлган: бизнинг эрамиздан олдин XV асрларда инъ қабилалари тараққий қилган ёзув системасига эга бўлган. I—II асрларда Сюй Шэнь хитой иероглифларининг катологини тузиб, бунга 10,5 минг иероглифларни киритади. Хитой тилида иероглифларни қўшиб сўз ясаш кенг тус олган. Хитой тилининг тўлиқ луғатларида 40 мингга яқин иероглифлар қайд қилинган. Ҳозирги замон текстларида эса 2—5 минг атрофида иероглифлар қўлланади. Бу ҳол ёзувга ўргатишда айрим қийинчиликлар туғдиради ва бу процесс узоқ муддатни талаб қилади. Ҳозирги вақтда иероглифларнинг сонини камайтириш, ёзувни соддалаштириш билан бирга, латин ёзуви асосидаги алфавитга ўтиш масаласида ҳам тадбирлар амалга оширилмоқда.

Агар логографик ёзувда баъзи мавҳум тушунчаларни ифода-

6. Инь династияси даврида Хитой иероглифик ёзувидан намуна (М. Коэн).

1- пи (исм); 2- саккиз; 3- арслон; 4- йул қўймоқ; 5- пи (исм); 6- олмоқ; 7- буғу; 8- ўн саккиз; 9- саккиз; 10- от; 11- бир; 12- ёввойи тўнғиз; 13- ўттиз; 14- ва (боғловчи); 15- икки.

М. Коэн бу ёзувни қуйидагича ўқишни тавсия қилади: Пига саккизта арслон олишга рухсат берилди, ўн саккизта ва саккизта буғу, битта от, ўттизта ва иккита ёввойи тўнғиз.

лаш қийин бўлган бўлса, иероглифик ёзувда бу масала узил-кесил ҳал бўлди. Бунда алфавит тушунчаси ҳам пайдо бўла бошлайди. Чунки иероглифик ёзув асосида ёзилган текстни ўқиш учун бир қанча мавҳум тушунчаларни англатувчи белгиларни ва кўп миқдорда иероглифларни билишга тўғри келади.

Маълум шаклларнинг маълум предметларга боғланиб қолиши билан ёзув шакллари пайдо бўла бошлайди. Ёзув шакллари (формалар) барқарор ва донмий бўлиб, у ҳамма вақт кишилар

	жанг, беллашув		улим						
	миср		шамол						
	туш		подшоҳ						
	ой		сергаклик						
	топмоқ		курашмоқ		эшкак билан сузмоқ		қадам ташламоқ		йиғламоқ
	хукмиронлик қилмоқ		урмоқ		учмоқ		емоқ		юрмоқ
		қари			совуқ			шарқий	

7. Миср образли — символик логограммалари.

томонидан бир хил қабул қилинади ва маълум шароитларда бош-қаларга тегишли маълумотларни етказиш мақсадида қўлланилади. Кишилар бу шаклларни яхши ўзлаштириб олганларидан сўнг, бу шакллар билан улар ифодалаётган предметлар орасидаги ўхшашлик аҳамиятга эга бўлмай қолади. Тез ёзиш ва кўпроқ маълумот

етказиш мақсадида одамлар шаклларнинг баъзи иккинчи даража-ли элементларини тушириб қолдирадилар ва натижада бу шакл-лар билан улар ифодалаётган нарсалар орасидаги ўхшашлик камайиб, у охири йўқ бўлиб кетиши мумкин. Бундай ўзгаришлар ёзувнинг қандай материалга ёзилаётгани ва қандай ёзув қуроли ишлатилаётганига ҳам боғлиқ бўлиши мумкин. Қадимги Месо-потамияда қўлланилган миҳхат ана шундай ўзгаришларни ўз бо-шидан кечирган логографик ёзувнинг бир кўринишидир. Бу шакл-лар турли комбинациядаги узун ва қисқа миҳсимон чизиқлардан ташкил топган бўлиб, уларга пиктограммалар ва логограммалар асос бўлган.

Ёзувларнинг юқорида келтирилган барча турлари ўқиш ва ўқитиш ишларини анча қийинлаштиради. Ёзувнинг оммавийла-шуви учун уни, албатта, осонлаштириш, соддалаштириш ва қу-лайлаштириш керак эди. Бундай заруриятнинг туғилишига яна бошқа объектив сабаблар ҳам бор эди: савдо-сотиқнинг ривож-ланиши ва давлатларнинг барпо бўлиши юқоридаги процессларни тезлаштиришга сабаб бўлди. Ёзувнинг соддалашиш процесси бир неча йўллار билан амалга оша бошлади. Булар қуйидагилар:

1. Лексик элементларнинг сонини янги шакллар билан кўпай-тириш ўрнига, янги тушунчаларни мавжуд логограммалар ёки иероглифлар комбинацияси орқали ифодалаш. Бу йўл билан хи-той ёзуви ривожлана бошлади. Масалан, «кўз ёши»ни ифодалаш учун «кўз» ва «сув»нинг комбинациясидан, «асирлик»ни кўрсатиш учун «оёқ» ва «доира» ёки «айлана» комбинациясидан фойдала-ниш ва бошқалар. Лекин логографик ёзувни бу йўл билан содда-лаштириш ва қисқартиш унумсиз эди.

2. Логографик ёзувни соддалаштиришнинг иккинчи йўли сўз-ларнинг грамматик формаларига тааллуқлидир. Масалан, ло-гограммаларни ўзак сифатида қолдириб, грамматик маънолар учун янги логограммалар ўйлаб топиш, уларни ўзак логограмма-ларга маъносига қараб қўшиш. Бундай усул тил грамматикаси учун бирмунча силжиш бўлса ҳам, тилдаги логограмма ёки иероглифларнинг сонини қисқартиришга хизмат қилмас эди.

3. Ёзувни соддалаштиришнинг энг унумли ва прогрессив усу-ли фонографик ёзувга ўтиш эди. Бундай ёзув тилнинг фақат грамматик қурилишни ифодалаб қолмай, унинг фонетик тузили-шини, яъни сўзнинг товуш таркибини ҳам акс эттиради.

33- §. Фонографик ёзув.

Ёзувнинг бу тури ҳам кўп кўринишларга эга. Шулардан бири силлабик ёки бўғин ёзувидир. Бу ёзувда иероглифлар бўғинларни ифодалайди. У ёки бу сўзни ёзишга тўғри келса, ана шу бўғин-ларни бир-бирига қўшиш усулидан фойдаланилади. Бу ёзувга ҳиндларнинг деванагари ёзуви мисол бўлади. Бу ёзувдаги ҳар бир ишора ундош товушларнинг а унлиси билан қўшиб талаффуз қилинишини кўрсатади, яъни па, ба, да, га, ша ва ҳоказо. Агар

бошқа унлини талаффуз қилиш зарур бўлса, унда ҳарфларнинг ё устига, ёки тагига маълум белгилар қўйилади.

Деванагари 50 та белгига эга: 13 таси унли ва сўз ёки бўғин бошида келадиган дифтонгни, 33 таси бўғинни кўрсатади, 4 таси ёрдамчи белги. Бўғин белгилари силлабограмма деб юритилади. Булар турли ундош товушларнинг қисқа а унлиси билан қўшилишини кўрсатади. Бу ёзувдан Шимолий Ҳиндистон ҳиндилари фойдаланадилар.

Қадимги месопотамияликларнинг миҳхати ҳам шундай бўғинларга эга эди: та, ти, тси, тук, тут, пат ва ҳоказо. Бу бирликлар логограмма сифатида қўлланилиши билан бир қаторда, янги сўзларни яшашда ҳам иштирок қилади. Янги сўзларни яшашда ана шу логограммалардан қайси бири тўғри келса шуларнинг комбинациясидан фойдаланилади. Шундай қилиб, логографик ёзув бирликлари аста-секин фонографик функцияларни бажара бошлади. Бўғинларнинг сони турли тилларда турлича эди. Масалан, Кипр оролидаги қадимги греклар тахминан 65 та силлабограмма (бўғин бирлиги) дан, Гвинея оролидаги вайлар эса 226 силлабограммадан фойдаланишган. Бўғин ёрдами билан сўз тузиш имконияти кам бўлган баъзи тилларда кейинчалик бўғинлар билан ишлатиладиган турли белгилар кашф этилди. Тилшуносликда бу белгилар диакритик белгилар деб ном олган (бундай белгилар ҳозирги замон ўзбек тилида ҳам мавжуд: ў, қ ҳарфларидаги, ъ, җ белгилари шулар жумласидандир).

Араб ёзуви ҳам бўғин — консонант ёзувига киради. Бунда ҳарфлар ундош товушларни билдиради. Ҳарфларнинг тури нуқталар билан фарқ қилинади. Унли товушлар эса тепага ёки пастга қўйилган тўғри ва эгри чизиқчалар билан кўрсатилади. Араблар ўнгдан чапга қараб ёзадилар.

Бўғин ёзувининг энг қадимчилари бизнинг эрамыздан олдин 3 мингинчи йилларнинг бошида Шумер давлатида (ҳозирги Ироқ территориясида) пайдо бўлган. Бундан вавилонияликлар ва асурлар ҳам фойдаланганлар.

Пиктограмма, силлабограмма ва идеограммалар эволюцияси натижасида ҳарфлар пайдо бўлади. Масалан, финикий ёзувида < белгиси алеф деб аталиб, ҳўкиз маъносини ифода этган, қадимги грек ёзувида А ҳарфи альфа деб аталиб, унли а товушини билдирган. Шундай қилиб, ёзув тараққиётида ҳарф-товуш ёзуви даври бошланади. Ҳозирги вақтда жаҳон аҳолисининг тахминан тўртдан уч қисми мана шу ёзувдан фойдаланади.

Ҳарф-товуш ёзуви ҳозирги вақтда, асосан, йирик тўрт хил ёзув системасидан иборат. Латин ёзуви асосидаги ёзувдан жаҳон аҳолисининг 30%, славян-кириллица ёзувидан 10%, араб ёзувидан 10%, ҳинд ёзувидан 20% аҳоли фойдаланади.

Ҳозирги замон алфавитлари системасининг шаклланиши халқлар, уларнинг ёзувлари тарихий тараққиётининг натижасидир. Ёзувлар системаси тилларнинг келиб чиқиши системасига мос келавермайди. Масалан, славян тилларида латин ёзуви ва кириллицадан фойдаланилади. Араб ёзувидан семит тиллари билан бир

ШАКЛИ				НОМИ	ШАКЛИ				НОМИ
Ёлғиз ҳолда	Суз охирида	Суз ўртасида	Суз бошида		Ёлғиз ҳолда	Суз охирида	Суз ўртасида	Суз бошида	
ا	ا	ا	ا	алиф	ص	ص	ص	ص	сод
ب	ب	ب	ب	бе	ض	ض	ض	ض	эол
پ	پ	پ	پ	пе	ط	ط	ط	ط	то (итқи)
ت	ت	ت	ت	те	ظ	ظ	ظ	ظ	зо (изғи)
ث	ث	ث	ث	се	ع	ع	ع	ع	айн
ج	ج	ج	ج	жим, же	غ	غ	غ	غ	ғайн
چ	چ	چ	چ	че	ف	ف	ف	ف	фе
ح	ح	ح	ح	ҳе (ҳойи ҳутти)	ق	ق	ق	ق	қоф
خ	خ	خ	خ	хе	ك	ك	ك	ك	коф
د	د	د	د	дол	گ	گ	گ	گ	гоф
ذ	ذ	ذ	ذ	эол	ل	ل	ل	ل	лом
ر	ر	ر	ر	ре	م	م	م	م	мим
ز	ز	ز	ز	эе	ن	ن	ن	ن	нун
ژ	ژ	ژ	ژ	же	و	و	و	و	вов
س	س	س	س	сии	ه	ه	ه	ه	ҳе (ҳойи ҳаввоз)
ش	ش	ش	ش	шин	ي	ي	ي	ي	е

8. Араб алфавити.

қаторда ҳинд-европа тиллари оиласига кирувчи форс тили ва туркий тиллари группасига кирувчи турк тили ҳам фойдаланади. Ўзбеклар ҳам узоқ вақт мана шу ёзувдан фойдаланганлар.

34-§. Алфавит

Ҳарф-товуш ёзуви алфавитни вужудга келтирди. Алфавит конкрет фонографик ёзувга оид бўлиб, тарихий қабул қилинган тартибда берилган ҳарфлар йиғиндисидир.

Тарихда ҳарф-товуш ёзуви ва алфавит яратиш учун кўп халқлар, айниқса, Ўрта денгиз шарқи атрофида яшаган халқлар кўп ҳаракат қилганлар. Лекин ҳарф-товуш ёзувининг келиб чиқиши Миср, Финикия ва Грециянинг узоқ ўтмишига бориб тақалади. Консонант товуш ёзуви эрамиздан олдин иккинчи минг йилнинг иккинчи ярмида, вокаллашган ёзув эрамиздан олдин биринчи минг йил бошларида пайдо бўлган. Ҳозирча ҳарф-товуш ёзувининг кашфиётчилари бизга маълум эмас. Аммо улар машҳур француз олими А. Мейеннинг сўзи билан айтганда «буюк лингвистлар» бўлган.

Миср ва Финикия ёзуви кейинчалик консонант принцип асосида тараққий қилган. Миср ёзуви намуналари 1822 йилда француз олими Жан Франсуэ Шамполиан томонидан ўқилди. Бунда 26 ундош товуш иероглифлар билан кўрсатилган. Масалан, илонни ифода этувчиси иероглифи ундош д товушини, оғиз маъносини ифода қилувчи иероглифи р ундошини билдирган. Александр Македонский томонидан Мисрнинг босиб олиниши муносабати билан бу ерда грек-рим маданияти ва христианлик кенг ёйилади. Мана шу асосда миср ёзуви грек ёзуви билан алмашади.

Финикийлар Ливан тоғ тизмасининг шарқида яшаганлар. Кипр уларнинг колонияси эди. Бу ерда эрамиздан олдин XII—X асрларда финикий ёзувлари топилган. Бунда 22 та белги бўлиб, булар ундош ва ярим унли W ва j товушларини билдирган.

Оромий ёзуви асосида яҳудий, сурия, эрон ва араб ёзувлари пайдо бўлади. Эрон ёзуви асосида уйғур, мўғул, бурят ёзувлари юзага келади. Араблар Ўрта Осиёни босиб олгач, бу ерда араб ёзуви ҳам кириб келади. Араб ёзуви консонант ёзув бўлиб, бунда унлилар турли диакритик белгилар орқали кўрсатилади. Араб ёзувида ҳар бир ҳарф сўз бошида, ўртасида, охирида келишига қараб тўрт формага эга.

Греklar олдин консонант ёзувдан фойдаланганлар. Эрамиздан олдин VII—VI асрларда вокал товуш ёзувига ўтилган. Эрамиздан олдин 403 йилдан бошлаб Афинада классик грек алфавити қўллана бошлайди. Бунда 24 та ҳарф бўлиб, ундан 17 таси ундош, 7 таси унли товушларни ифода қилган. Греklarнинг унли товушларни ифода қиладиган ҳарфларни ёзув системасига киритиши ёзув тараққиётига қўшган катта ҳиссаларидир. Грек алфавитининг бундан кейинги такомиллашувида кўплаб диакритик белгилар яратилди, ғарбий грек ёзуви асосида латин ёзуви пайдо бўлди, шарқий грек ёзуви асосида эса кириллица, грузия ва арман алфавитлари яратилди.

ГРЕК АЛФАВИТИ				ЛАТИН АЛФАВИТИ				РУС АЛФАВИТИ		
Шабли			Ҳарф номи	Шабли			Ҳарф номи	Шабли		Ҳарф номи
Босма шабли	Ёзма шабли	Талаффузи		Босма шабли	Ёзма шабли	Талаффузи		Босма шабли	Ёзма шабли	
Α	α	[а, а]	άλφα	A	a	[а]	а	А	а	а
Β	β	[б]	βέτα	B	b	[б]	бэ	Б	б	бэ
Γ	γ	[г]	γάμμα	C	c	[с-к/г]	цэ/гэ	В	в	вэ
Δ	δ	[д]	δέλτα	D	d	[а]	дэ	Г	г	гэ
Ε	ε	[э]	επίσημο	E	e	[э]	э	Д	д	дэ
Ζ	ζ	[дз]	ζέτα	Z	z	[э, дэ]	зэт	Ж	ж	жэ
Η	η	[э]	ήτα	H	h	[г/х]	ха	Ё	ё	ё
Ι	ι	[я, и]	ϊότα	I, J	i, j	[и, j]	и	З	з	зэ
Κ	κ	[к]	κάππα	K	k	[к]	ка	И	и	и (крат-кое)
Λ	λ	[л]	λάμβδα	L	l	[л]	эль	К	к	ка
Μ	μ	[м]	μῦο	M	m	[м]	эм	Л	л	эль
Ν	ν	[н]	νύο	N	n	[н]	эн	М	м	эм
Ο	ο	[о]	ομικρόν	O	o	[о]	о	Н	н	эн
Π	π	[п]	πί	P	p	[п]	пэ	О	о	о
Ρ	ρ	[р]	ρο	R	r	[р]	эр	Π	π	пэ
Σ	σ	[с]	σίγμα	S	s	[с]	эс	Ρ	ρ	эр
Τ	τ	[т]	τάυ	T	t	[т]	тэ	Σ	σ	эс
Φ	φ	[ф]	φι	F	f	[ф]	эф	Τ	τ	тэ
Χ	χ	[х]	χῖ	X	x	[хс]	икс	У	у	у
Ω	ω	[о]	ομέγα					Ф	ф	фа
								Х	х	ха
								Ц	ц	цэ
								Ч	ч	чэ
								Щ	щ	ша
								Ъ	ъ	ма
								Ы	ы	ор
								Ь	ь	еры
								Э	э	ерь
								Ю	ю	э (оборот-ное)
								Я	я	ю
Ξ	ξ	[кс]	ксия							я
Ψ	ψ	[пс]	пси							
Θ	θ	[тх]	тхэта	U, V	u, v		у, вэ,			
Υ	υ	[у, у]	ипсилён	Y	y		игрек			

9. Грек алфавити.

Латин ёзуви Ғарбий Европада кенг тарқалди. XIV асрда қозғонинг пайдо бўлиши, китоб нашр қилишнинг кашф этилиши бу ёзувнинг кенг тарқалишида муҳим фактор бўлди. Латин ёзуви Ғарбий Европа халқлари ёзувининг шаклланишида катта роль ўйнади. Бу VIII—XV асрларда юз берди. Ҳозирги замон ёзувларидан 70 таси латин ёзувига асосланган. Бундан 30 таси Европа, 20 таси Осиё, 20 таси Африкада яшовчи халқларнинг ёзувидир. Латин ёзувини такомиллаштириш эҳтиёжи унга диакритик белгиларни киритишни тақозо қилди. Бундай белгилар айниқса чех ва португал ёзувларида кўп.

Славян алфавити IX аср охири X аср бошларида пайдо бўлди. Бу ёзув VII—VIII аср грек ёзувини ижодий қайта ишлаш натижасида юзага келиб, тилшуносликда кириллица номини олди.

Кириллица жанубий (болгар, серб, македонияликлар) ва шарқий славянларга тарқалди. Россияда 1707—1710 йилларда граждандлик шрифтининг қабул қилиниши ва Пётрнинг ёзув соҳасида ўтказган реформаси муносабати билан ёзувда катта ўзгаришлар юз берди. 1918 йилнинг 17 октябрида Халқ Комиссарлари Советининг янги орфография қабул қилиш ҳақидаги декрети эълон қилинди.

Октябрь революциясидан кейин мамлакатимизда маданий қурилиш мисли кўрилмаган даражада кенг тус олди. Эски алфавитлар реформа қилинди, ўз ёзувига эга бўлмаган халқлар учун ёзувлар яратилди. 20—30 йиллар давомида яратилган алфавитлар учун латин ёзуви асос қилиб олинди. 1929 йилда араб ёзуви асосидаги эски ўзбек ёзуви ҳам латин ёзуви асосидаги ёзув билан алмаштирилди. Бу ўз вақтида прогрессив роль ўйнади. Лекин кейинчалик ўсиб бораётган маданий революция эҳтиёжлари рус графикаси асосидаги ёзувга ўтишни тақозо қила бошлади.

1930 йилнинг ўрталарида миллий республикаларнинг таклифига кўра, латин ёзуви асосидаги ёзувларни рус графикаси асосидаги ёзувлар билан алмаштириш масаласи ҳал қилинди. Шу йилдан бошлаб миллий республикаларда рус графикасига асосланган ёзувга ўтила бошланди. Ўзбек халқи бу ёзувга 1940 йилда ўтди.

Совет Иттифоқида рус графикаси асосида яратилган алфавитларда рус алфавитининг 33 та ҳарфидан ташқари, элликка яқин турли қўшимча ҳарф ва белгилар мавжуд. Бунда яқин товушларни бир хил ҳарф билан ифодалаш, специфик товушлар учун махсус ҳарфлар қабул қилиш ёзув соҳасидаги сиёсатимизнинг умумий принципи бўлди. Рус графикаси асосидаги ёзув СССР халқлари ва уларнинг маданиятларининг яқинлашувида, уларнинг улуғ ва қудратли рус тилини ўрганишларида муҳим аҳамиятга эга бўлди, икки тиллиликнинг тобора кенгайиб бориши учун шароит яратди.

35- §. Графика

Графика термини грекча graphikos сўздан олинган бўлиб, «ёзилган», «ифодаланган» деган маъноларни англатади. Графика ҳарфларнинг ёзилиш формаларини ва ҳарф билан товуш орасидаги муносабатни ўрганадиган фандир. Ҳарфларнинг ёзилиш формалари, турлари, хусусиятлари, сўзлардаги позицияси (ўрни) ва улар ифодалаган товушларнинг хусусиятлари каби масалалар графиканинг ўрганиш объектидир.

Ҳарф ва товушнинг боғлиқлиги тарихийдир. Лекин ҳарфнинг товуш ифода қилиши ҳамда ёзилиши турли тилларда турличадир. Бунинг энг оддий кўриниши ҳарф билан товушнинг мос келишидир. Масалан, русча *дом*, ўзбекча *мол*, *бош* каби сўзларда ҳарф ва товушлар ўзаро мос келган. Лекин бу ҳамма вақт ҳам шундай бўлавермайди. Масалан, русча *вода*, *сдал*, ўзбекча *кетди*, *юзта* каби сўзларда ёзув билан талаффуз ўртасида катта фарқ бор. Бу бир ҳарфнинг турлича ўқилиши билан изоҳланади: инглизча *a* ҳарфи баъзи ўринларда *a*, баъзан эса *e* бўлиб талаффуз қилинади; русча *o* ҳарфи *o* (*дом*), *л* (*вдá*), *ь* (*вьдавос*) бўлиб талаффуз қилинади.

Ҳарф ва товуш муносабатини белгилашда, юқоридаги каби ҳарфдан товушга қараб эмас, товушдан ҳарфга қараб бориш ҳам мумкин. Масалан, рус тилидаги *з* товуши (фонемаси) *з* ва *с* ҳарфлари билан ифодаланади: *завод*, *сдал*.

Одатда, товушлар турли график формага эга бўлади. Булар ўртасидаги фарқ турли даражададир.

Ўзбек тили алфавитидаги *т* ҳарфининг босма формаси билан (*т*) ёзма формаси орасида (*т*) анча фарқ бор.

Гарчи фонематик ёзув ҳозирги вақтда кенг тарқалган бўлса ҳам, кундалик ҳаётда ёзувнинг бошқа турларидан ҳам фойдаланилади. Буларнинг ҳам ўзига хос баъзи афзалликлари бор. Масалан, пиктографик ёзув, одатда, реклама эҳтиёжлари учун, меҳмонхоналарда маҳаллий тилни билмайдиган хорижийларнинг ишларини осонлаштириш учун кенг ишлатилади (масалан, сартарошхоналарнинг, официантларнинг эшикларига солинадиган суратлар). Идеограммалар кўча ҳаракати қоидаларини кўрсатишда (масалан, ундов белгиси «огоҳлантириш»ни, доира ичига олинган тўғри тўртбурчак «юриш ман этилиши»ни ва бошқалар), картографияда (қазилма бойликлар белгиси, катта шаҳарлар, ҳайвонот дунёси ва ҳоказо), математикада (сонлар ва белгилар: 1, 6, 9, +, —, =, ...), химияда (H_2O , H_2SO_4 ...) қўлланади.

36- §. Орфография

Орфография сўзи грекча orthos — *тўғри* ва grapho — *ёзаман* сўзларидан олинган бўлиб, «тўғри ёзув» деган маънони ифода қилади. Орфографиянинг асосий вазифаси алфавитнинг ёзувдаги қўлланиш қоидаларини, яъни сўзларни тўғри ёзиш қоидаларини белгилашдир. Агар ҳозир ишлатилаётган алфавитлар тилдаги мавжуд товушларга миқдор ва сифат жиҳатдан тенг бўлганда, орфографиянинг вазифаси анча камаяр эди. Афсуски, алфавитдаги ҳарфлар сони тилдаги нутқ товушлари сонига тўғри кел-

майди. Орфография тўғри ёзиш қоидаларини белгилашда маълум принципларга асосланади. Тилшуносликда орфографиянинг қуйидаги принциплари қайд қилинади: фонетик, фонематик ёки морфологик, тарихий ёки традицион, идеографик ёки символик принциплар, лекин буларнинг мавқеи ҳамма тилларда ҳам бир хил эмас: ҳар бир тилнинг орфографияси учун у ёки бу принцип асос қилиб олинади.

Фонетик принцип. Бу принцип орфографиянинг асосий принципларидан биридир. Бу принцип бўйича талаффузда товуш қандай эшитилса, шунга мос келадиган ҳарф ёзилиши лозим. Бунга ўзбек тилидаги жўналиш келишиги қўшимчасининг ёзилиши мисол бўлади: *уйга, далага, богқоққа, қумлоққа, теракка, эшакка* каби. Бу қўшимчалар ҳар хил ёзилишидан қатъи назар, тилда ягона вазифани бажаради. Ўзбек тилида *қорин, бурун, сингил* каби сўзларга эгаллик қўшимчалари қўшилиб келганда, иккинчи бўғиндаги унлилар тушиб қолади: *қорни, бурун, сингил* каби. Рус тилидан ўзлаштирилган *минута, секунда* сўзлари ҳам шу принцип бўйича *минут, секунд* шаклида ёзилади.

Рус тилидаги **без-** морфнинг ёзилиши ҳам фонетик принцип бўйичадир: бу морфнинг охиридаги товуш қандай эшитилса, шундай ёзилади, масалан: *бездушный, обездоленный, бессрочный, беспечный* каби. Лекин на ўзбек тилининг ва на рус тилининг орфографияси учун фонетик принцип асосий принцип бўлиб хизмат қилмайди. Беларус тилининг орфографиясида бу принципга кўпроқ амал қилинади.

Тарихий ёки традицион принцип. Бу принцип бўйича сўзлар ҳозирги вақтда қандай талаффуз қилинишига қараб эмас, балки тарихда, яъни ўтмишда қандай ёзилиб келинганлигига кўра ёзилади. Кўп Ғарбий Европа тилларида, шу жумладан, инглиз, француз тилларида шу принципга амал қилинади. Масалан, инглиз тилидаги *яшамоқ* сўзи *to live* деб, *ишламоқ* сўзи *to work* деб, *ёмон кўрмоқ* сўзи *to condemn* деб, *қарз* сўзи *debt* деб ёзилади. Талаффузда эса *e, r, n, b* лар тушиб қолади, яъни [liv], [wə:k], [kəp'dem], [det].

Шу тилдаги *light, daughter, thorough* (*ёруғ, қиз, синчиклаб*) сўзларининг биринчисидаги беш ҳарфдан учтаси, иккинчисидаги саккизта ҳарфдан тўрттаси, учинчи сўздаги саккизта ҳарфдан тўрттаси талаффуз қилинади, яъни [aɪtɪ], [ˈdɔ:tə], [ˈθɹɹgə].

Француз тилида *Paris* (Париж) сўзидаги охириги ҳарф ўқилмайди ёки *homologue* сўзидаги тўққизта ҳарфдан фақат олтитаси талаффузда ўз аксини топади, яъни [ɔmɔˈlɔg].

Немис тилида бундай мисоллар инглиз ва француз тилларидагига қараганда камроқ бўлса-да, учраб туради, масалан, *Tisch* (*стол*) сўзи бешта ҳарфдан иборат бўлса ҳам, учта товуш талаффуз қилинади. Ёки *Deutsch* (*немис тили*) сўзида еттита ҳарф бўлса ҳам, фақат тўрт товуш талаффуз қилинади ва бошқалар.

Ўзбек тилида *тақозо, мусича* сўзларининг ёзилиши ҳам мана шу принципга кўрадир: *тақозо* сўзи *тақоза, мусича* сўзи *мучича* шаклида талаффуз этилса ҳам, ёзилиб келинган традициясига кўра *тақозо, мусича* тарзида ёзилади.

Фонематик ёки морфологик принцип. Бу принцип бўйича морфлардаги товушлар, қайси позицияда ва қандай талаффуз қилинишидан қатъи назар, бир хил ёзилиши талаб қилинади. Ўзбек тилидаги ўтган замон феъли ясовчи -ди қўшимчаси, равишдош ясовчи -(и)б қўшимчаси кабиларнинг ёзилиши мана шу принципга асосланади. Масалан, *олиб борди* сўзидаги ҳар иккала қўшимча ҳам ўзининг асл ҳолида, яъни **б** ва **д** деб талаффуз қилинади ва шундай ёзилади. Лекин *олиб кетди* сўзида, биринчи ва иккинчиси **т** тарзда талаффуз қилинади. Лекин фонематик принцип асосида **б** ва **д** ҳарфлари ёзилади. Ёки *олиб борди* сўзида нутқда битта **б** талаффуз қилинади: *оли-б-орди*. Тиллардаги бундай ҳодиса **гаплогения** деб ном олган (тилдаги ёнма-ён турган икки ўхшаш элементнинг бир-бири билан қўшилиб кетиши ва улардан фақат биттасининг талаффуз қилиниши гаплогения дейилади). Лекин шунга қарамай фонематик принципга асосланиб биринчи сўзнинг охирида ҳам, иккинчи сўзнинг бошида ҳам **б** ёзилаверади. Бу принцип ўзбек ва рус тиллари орфографиясида асосий принцип ҳисобланади. Масалан, *дераза* сўзи *акно* деб талаффуз қилинса ҳам, *окно* тарзида; *сув* сўзи *вада* бўлиб эшитилишига қарамай, *вода* тарзида; *тўқимоқ* сўзи *визать* дейилса ҳам, *влязть* тарзида; *совпадать* сўзида **ф** эшитилса ҳам, **в** ёзилади ва ҳоказо.

Рус тилининг *вокзал, дорога, товар, команда* каби сўзларида **о**; *багаж, вагон, кабинет* каби сўзларида **а**; *инженер, ревизор, кефир* каби сўзларида **е**; *месяц, заяц* каби сўзларида **я**; *горизонт, идея* каби сўзларида **и** ҳарфларининг ёзилиши ҳам морфологик принципга асосланган. Умуман, рус тилида бу принципга асосланган имло қоидалари, А. Н. Гвоздевининг қайд қилишича, умумий орфографик қоидаларнинг 71,4% ини ташкил қилади¹.

Идеографик ёки символик принцип. Бу принцип сўзларнинг ёзилишида грамматик ва лексик томонларни назарда тутати. Рус тилидаги юмшатиш белгиси ундошларнинг юмшоқ эканлигини кўрсатиш учун ишлатилади. Масалан, *мел — мель, быт — быть* ва ҳоказо. Лекин айрим ҳолларда бу белги ундошни юмшатиш мақсадида эмас, балки сўзнинг қайси грамматик родга киришини кўрсатиш учун қўлланилади: *мышь, фальшь, ночь, тушь*. Маълумки, **ч** ва **ш** товушларининг юмшоқ тури йўқ. Юмшатиш белгиси бу ерда грамматик вазифани ўташ учунгина ишлатилган. Бош ҳарфларнинг қўлланиши ҳам символик маънога эга. Немис тилида отларнинг бош ҳарф билан ёзилиши ҳам орфографиянинг символик принципига асосланган. Бу йўл билан немис тилида отлар бошқа сўз туркумларидан фарқланади: масалан: *acht — саккиз*, лекин *Acht — диққат*, *lesen — ўқиш*, *Lesen — ўқиш*, *Leben — ҳаёт*, *leben — яшаш* ва ҳоказо.

Символик принцип орқали фонетика ажрата олмайдиган лексик омонимларнинг фарқи кўрсатилади. Масалан, инглиз тилидаги *тун* ва *суворий* сўзлари бир хил талаффуз қилинади, яъни [paɪt]. Лекин ёзув-

¹ Гвоздев А. Н. Основы русской орфографии. Избранные работы по орфографии и фонетике М., 1963, стр. 54.

да бири night тарзида, иккинчиси knight тарзида ёзилади. Инглиз тилидаги *учрашмоқ, ёйиш* ва *чегара* сўзлари бир хил талаффуз қилинади, яъни [mi:t]. Лекин ёзувда уларни бир-биридан ажратиш учун символлардан фойдаланилади (юқорида келтирилган тартибда meet, meat ва mete). Бундай ҳодиса немис тилида ҳам учрайди: viel ва fiel сўзлари бир хил талаффуз қилинса ҳам, ёзилиши ҳар хил, чунки уларнинг маънолари ҳам ҳар хил: «кўп» ва «йиқилди» маъноларига эга.

Символик принцип бўйича омонимлар ҳам ёзувда шартли белгилар билан фарқланади: *атлас* (мато) — *атлас* (географик атлас), *янги* (сифат) — *янги* (равиш).

37- §. Ёзувнинг махсус турлари

Юқорида келтирилган ёзувлардан ташқари, ҳозирги вақтда махсус ёзувлардан ҳам кенг фойдаланилади. Стенография ва транскрипция ёзувнинг ана шундай махсус турига киради (Транскрипция ҳақида 25- § га қаранг).

Стенография. Бу сўз грекча бўлиб, *stenos* — «тор» ва *grapho* — «ёзма» деган маънони англатади. Стенография махсус тайёргарликни талаб қиладиган ва мутахассислар томонидан қўлланиладиган ёзувдир. Унинг ёрдамида оғзаки нутқни тез ва тўлиқ қозғашга тушириш мумкин. Уни ҳарфли ёзувнинг бошқа бир тури деса ҳам бўлади. У логограммага ўхшаш белгилар системаси сифатида (бундай ҳолда уларнинг ҳар бири айрим бир ва ҳаттоки бир неча сўзнинг маъносига тенг келади) ёки фонограммалар сифатида ишлатилиб, айрим бўғин ва ҳаттоки бўғинлар бирикмасини ифодалайди. Стенографик ёзувнинг ўз орфографик принциплари мавжуд. Бу принциплар стенографик белгиларнинг тўғри, бир хил маънода ишлатилишини таъминлайди. Ёзувнинг бу тури оғзаки нутқни ёзиб олишни бир неча мартага қисқартириши мумкин. Шунинг учун уни яхши билишнинг амалий аҳамияти жуда каттадир.

АДАБИЁТЛАР

- Азизов О. А. Тилшуносликка кириш. Т., 1963, 38—50-бетлар.
Головин Б. Н. Введение в языкознание. М., 1973, стр. 235—255.
Истрин В. А. Возникновение и развитие письма. М., 1965.
Кодухов В. И. Введение в языкознание. М., 1979, стр. 156—183.
Мусаев К. М. Алфавиты народов СССР. М., 1965.

38- §. Лексика, лексикология ва семасиология ҳақида
умумий тушунча

Сўз тилнинг энг асосий ва марказий бирлигидир. Тилдаги барча сўзларнинг йиғиндиси унинг луғат состави ёки лексикаси (грекча *lexis* — «сўз») деб аталади. Тилшунослик фанининг тилнинг лексикасини ўрганувчи бўлими лексикология (грекча *lexis* — «сўз» ва *logos* — «таълимот») дейилади. Тилнинг лексикасини ўрганиш жуда кенг соҳа бўлиб, у сўзларнинг ҳосил бўлиши, луғат составининг бойиши ва нутқда ишлатилиши, маъноларнинг ўзгариши, торайиши ва кенгайиши, турли терминларнинг қўлланиши каби бир қатор масалаларни қамраб олади. Шу туфайли лексиканинг турли томонларини ўрганувчи алоҳида соҳалар мавжуд. Масалан, лексикологиянинг маъно томонларини ўрганувчи соҳа мавжуд бўлиб, бу семасиология (грекча *sema* — «маъно» ёки «белги», *logos* — «таълимот») деб аталади.

Сўзда тилнинг ифода плани (товуш жиҳати) ва мазмун плани (маъно томони) намоён бўлади.

Сўздан йприк бўлган нутқ бирликлари: сўз бирикмалари ва гаплар ҳам икки планли бўлиб, уларнинг ифода ва мазмун жиҳатлари кўпроқ грамматика ва семантиканинг алоқаси доирасида қаралади. Шу сабабли бу соҳа алоҳида ном билан синтактик семантика деб аталади. Бу хусусият лексикология ва семасиология тилнинг бошқа яруслари билан ҳам боғлиқ эканлигини кўрсатади.

Сўз тилнинг энг асосий ва марказий бирлиги деб қаралади. Чунки тилдаги кўпгина хусусият ва ҳодисаларни ўрганиш сўзни илмий тадқиқ этиш билан бошланади. Тилнинг товуш структурасини ўрганувчи фонетика ва фонологиядаги бирликлар ўз маъноларига эга бўлмагани сабабли бир планли, яъни фақат ифода плани билан чегараланган бирликлардир. Бошқа бирликлар (сўз, сўз бирикмаси, гап) эса икки планга — ифода ва мазмун жиҳатига эгадир. Бинобарин, лексикология ва семасиология кўп тармоқли бўлиб, ҳар томонлама чуқур текширишни тақозо қилади.

Сўз тилда турли функцияларни бажаради. Сўзларнинг аташ, яъни номинатив функцияси номинация назарияси ёки ономасиологияда ўрганилади. Сўзларнинг экспрессив маъно бериш функцияси лексик стилистика ёки сўз стилистикасида қаралади. Сўзларнинг келиб чиқишини ўрганувчи соҳа этимология (грекча *etymon* — ҳақиқат, *logos* — таълимот) деб аталади. Турғун сўз бирикмалари ва ибораларни фразеология илмий тадқиқ қилади.

Тилнинг луғат составидаги киши номларини ономастика (грекча *onomastive* — ном қўйиш санъати), географик номларни топонимика (грекча *topos* — жой ва *onyma* — ном) ўрганеди. Бошқа турли номларни ўрганувчи соҳалар ҳам мавжуд.

39- §. Тил структурасида сўзнинг ўрни

Тил структурасида сўз алоҳида ўрин эгаллайди. Кўпчилик тиллар учун сўз мустақил тил бирлиги ҳисобланади. Баъзи тилларда, хусусан, полисинтетик тилларда (эскимос, алеут тилларида) сўз алоҳида тил бирлиги сифатида қаралмайди. Бундай тилларда маъно ва мазмун нутқ бирликларини бириктириш орқали амалга оширилади.

Тилшунослик фанида сўз фақат лексикология ва семасиологияда эмас, балки бошқа соҳаларда ҳам илмий тадқиқ этилади. Бироқ сўзни ҳар томонлама ўрганиш учун унга алоҳида таъриф бериш талаб қилинади. Сўзга берилган жуда кўп таърифлар унинг барча жиҳатларини қамраб олмаган. Умуман, сўзнинг тил структурасида туган ўрни ҳеч вақт инкор қилинмайди. Бироқ сўзнинг таърифига турлича ёндашилади. Чунончи, сўз товуш формасида ифодаланган бир тушунча ва унинг вариантларидир, деган таъриф тилнинг оғзаки формасига асосланган. Тилнинг ёзма формасидан келиб чиқиб, сўз график жиҳатдан бир ёки бир неча ҳарфлар бирикмасидир деб изоҳланади. Сўзнинг фақат фонетик томонига эътибор бериб, унга ҳар икки томондан пауза билан чегараланган товуш ёки товушлар бирикмаси сифатида таъриф берилди. Бу таърифлар жуда тор бўлиб, сўзнинг тил структурасидаги моҳиятини кенг очиб бера олмайди.

Сўзга берилган бошқа таърифлар кўпроқ унинг лексик, семантик ва грамматик томонларига асосланган. Хусусан, сўз минимал чегараланган гап ёки минимал синтактик бирлик бўлиб, уни гапда бошқа сўзлар ёки бир сўзнинг бошқа маънолари билан алмаштириш мумкин, деган қараш ҳам мавжуд. Бошқа таърифларда сўз ўзида фонетик, семантик ва грамматик белгиларни мужассамлаштириши, у борлиқдаги элементларни ифодалашини, унинг мустақил ва бир бутун нутқ элементи эканлиги кўрсатилади.¹ Кўринадикки, тилшунослик тарихида сўзга турлича таъриф берилган. Лекин буларнинг бирортаси сўзнинг асосий белгиларини ўзида мужассамлаштира олмаган. Таърифда сўзнинг барча муҳим томонларни ўз ифодасини топиши керак. Шу планда сўзни қўйидагича изоҳлаш мумкин: сўз борлиқдаги ҳодиса ва нарсаларнинг маъносини ифода этувчи, грамматик жиҳатдан шаклланган ва жамият аъзолари томонидан бир хил тушуниладиган, товуш формасида ифодаланган мустақил ва марказий тил бирлигидир. Бу таърифда сўзнинг икки томонлама бирлик экан-

¹ Қаранг: А. А. Уфимцева. Слово в лексико-семантической системе языка. Изд. «Наука», М., 1968, стр. 12—42.

лиги, яъни унинг товушлар орқали ифодаланган томони ва маъно жиҳати мужассамлашган.

Тил бирликлари ичида сўз алоҳида ўрин эгаллайди. Унинг бу хусусияти, айниқса, грамматик жиҳатдан қаралганда кўринади. Тилнинг энг кичик маъноли бирлиги ҳисобланган морфема оралиғида сўзнинг маъноли қисмлари: ўзак, суффикс ва ҳоказолар қаралса, мустақил сўз формасидаги гаплар (масалан, номинатив гаплар: *Қиш. Совуқ. Қоронғи* каби) синтактик жиҳатдан алоҳида гап турлари сифатида изоҳланади. Бу эса сўзнинг грамматик (морфологик ва синтактик) хусусиятларини кўрсата олса ҳам, унинг таърифида морфема ёки гапга асосланиш мумкин эмаслигини кўрсатади. Чунки сўз структураси ва семантик жиҳатдан маъноли қисмларга бўлиниш хусусиятига эгадир. Тўғри, бир морфемадан ташкил топган сўзлар бошқа қисмларга бўлинмайди. Масалан, *у, тош, бош, йўл* каби. Бироқ тилдаги кўпгина сўзлар маъноли қисмларга бўлина олади ва улар бир неча морфемаларнинг уланишидан ташкил топади. Масалан, *тошлоқ, бошлиқ, бойчечак, гулсафсар, қондали* кабилар. Бундай бир морфемали ва кўп морфемали сўзларнинг ўзаги мустақил маънога эга бўлади. Демак, сўз мустақил маънога эга бўлган бирликдир. Лекин бундай қараш ҳамма тилларга ҳам тўғри келавермаслигини юқорида айтиб ўтдик. Ўзбек, рус, инглиз, немис, француз, испан ва бошқа кўп тилларда сўз мустақил бирлик ҳисобланади. Унинг мустақиллиги алоҳида олинганда ҳам, турли маъноларни ифодалашида ва баъзан фикр ифодаловчи гап ҳолида келишида кўринади.

Сўз бутун бирлик сифатида сўз бирикмаларидан фарқ қиладди. Сўз занжирсимон уланиб кетган қисмлар — ўзак, суффикс ва ҳоказолардан ташкил топади. Сўз бирикмалари эса айрим компонентлардан ташкил топиб, умумий маънога эга бўлган, яъни лексик ва грамматик жиҳатдан шаклланган бирликлардир. Масалан, *кинога бормоқ, дарс тайёрлаш, китоб ўқиш, ёшлар клуби* каби. Сўз бирикмаларининг бирор компонентини алмаштириш мумкин (Қийёсланг: *кинога/театрга/ўқишга/магазинга/бормоқ* каби). Қўшма сўзлар баъзан тузилиши жиҳатдан сўз бирикмаларига ўхшаса ҳам, улар яхлит маъноси билан ажралиб туради: *темир йўл, гултожихўроз, чинни гул, қўл ёзма* каби. Баъзан сўзга фонетик жиҳатдан бир урғу остига бирлашган бир қанча товушларнинг бирикмаси деб таъриф берилади. Бу тамоман нотўғридир. Чунки баъзи кўп морфемали узун сўзлар ва қўшма сўзлар бир неча урғуга эга бўлиши мумкин. Масалан, *гултожихўроз*.

Сўз форма (товуш формаси) ва мазмун бирлигига эга бўлиб, семантик ва грамматик яхлитликни ўзида мужассамлаштирувчи бирликдир. У тил структурасида формал ва маъно жиҳати билан тўрт босқичда илмий тадқиқ этилади:

- 1) фонологик жиҳатдан сўзнинг фонемалар состави ва унинг акцент (урғу) структураси ўрганилади;
- 2) морфологик жиҳатдан сўзнинг морфемик тузилиши илмий анализ қилинади;

3) лексик жиҳатдан сўзнинг атама бирлик эканлиги, яъни ном қўйиш билан боғлиқ томони қаралади;

4) семантик жиҳатдан сўзнинг турли маъно томонлари тадқиқ этилади.

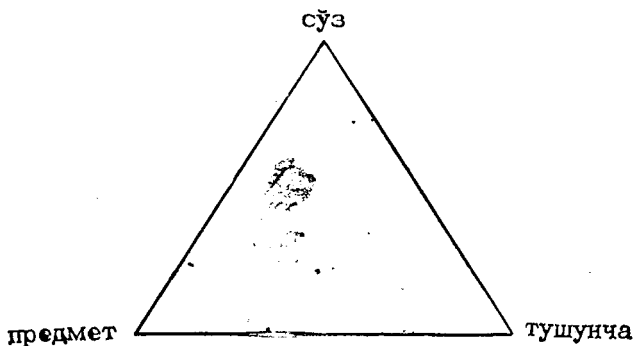
Бундай ўрганишда сўзнинг 1- ва 2-, яъни фонологик ва морфологик томонлари формал жиҳатини, 4- ва 3- лексик ва семантик томонлари мазмун жиҳатини ўзида акс эттиради. Бироқ улардан бирортасини алоҳида олиб текшириш сўзнинг формал ва мазмун жиҳатларининг узилиб қолишига олиб келади. Шу тўғрисида улар бир-бири билан узвий боғлиқ ҳолда текширилиши зарур. Демак, сўз тил структурасининг барча соҳалари билан боғлиқдир.

Сўзнинг ташқи, яъни форма томони фонетика ва фонология ҳамда грамматикада кенгроқ ўрганилади. Қуйида сўзнинг ички, яъни мазмун жиҳатидаги асосий масалалари кўриб ўтилади.

40- §. Сўз ва тушунча

Сўзнинг лексик маъноси. Сўзнинг лексик-семантик хусусиятлари унинг лексик, грамматик ва семантик жиҳатларини ўзида мужассамлаштиради. Чунки сўзлар тилнинг луғат составини шундайгина ташкил этмай, умуман, тилнинг система ва структура-сидаги барча боғланишларни тақозо этади.

Кўпинча сўзнинг маъноси ҳақида гапирганда, унинг предмет ва тушунча билан алоқаси ва тилда қандай ифодаланиши кўзда тутилади. Бироқ қадимий тилшуносликда сўз ва ном ўртасида мослик бор деб қараш ҳам мавжуд эди. Баъзи ғарб тилшунослари эса сўзнинг фақат айтилиш томонига эътибор берган эдилар. Сўзнинг айтилиши унинг моддий томони, яъни товушларнинг бирикуви ёки бир товуш эканлигини кўрсатади. Тингловчи ва сўзловчи учун сўзнинг айтилиши объектив ҳақиқатдир. Бироқ сўзнинг фақат айтилиши уни изоҳлай олмайди. Сўзнинг айтилиши билан предмет ёки ҳодиса ўртасидаги боғланиш унинг маъносини юзага чиқаради. Бу алоқа, одатда, учбурчак шаклида кўрсатилади.

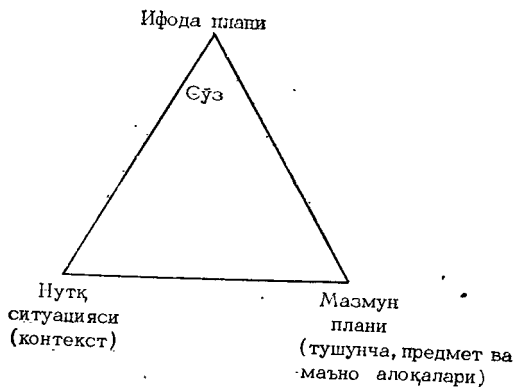
Мазкур қараш албатта барча сўзлар шундай тартибда тузилган, деган нотўғри хулосага олиб келиши мумкин. Чунки сўзнинг маъноси бизга бошқа бир предмет ёки ҳодисани эслатганидек, ўз навбатида, бирор нарса ҳам бошқа нарсани киши кўз олдига келтириши мумкин. Чунки сўзнинг маъноси учун унинг айтилиши билан сўздан ташқарида бўлган тушунча ўртасидаги боғланиш зарур деб ҳисобланса, бир хил тушунчалар тилда бир хил тузилган деган хулосага келиш мумкин. Аслида эса сўзлар турли структура тузилишига эгадир. Шу туфайли сўзнинг предмет ва тушунча билан боғланишини шартли равишда қарамоқ зарур. Чунки барча сўзлар ҳам предмет, ҳодиса ёки белгининг номини атамайди, яъни ҳамма сўзлар номинатив функцияга эга эмас. Сўзлар ичида отлар (предмет), феъллар (ҳаракат), сифатлар (предмет белгиси) ва равишлар (ҳаракат белгиси) номинатив функция бажаради. Олмошлар махсус номинатив функцияни нутқ ситуациясида бажариши мумкин. Масалан, *у* ёки *улар* олмошлари истаган предмет ёки ҳодисани аташи мумкин. Лекин бу олмошларнинг номинатив функцияси нутқ ситуациясида ойдинлашади. Сонлар ҳам ўзича номинатив функция бажармайди, лекин улар отлашса, бу функцияга эга бўлади: *Учинчисини чақиринг* каби.

Ёрдамчи сўзлар ҳам номинатив функция бажармайди. Бир мустақил сўзнинг номинатив функцияси доимо фақат бир предмет ёки тушунча, ҳаракат ёки белгига қаратилавермайди. Баъзан бир сўз бир қанча нарсаларга тегишли бўлиши мумкин. Баъзан эса аксинча, бир нарса бир қанча номлар билан аталиши мумкин. Масалан, *гул* сўзи гулнинг барча турларини, *дарахт* сўзи ҳам дарахтнинг барча турларини ифодалайди. Бироқ Бразилиядаги аборогенлар тилида тўтиқушнинг ҳар бир тури ўз номига эга. Ўзбек ва рус тилларида тўтиқушнинг ҳар бир тури алоҳида номага эга эмас. Ўзбек тилидаги «бўш вақт» тушунчаси инглиз тилида *spare time, free time, leisure* сўзлари билан ифода этилади. Инглиз тилида бу сўзлар маъносига кўра турлича ишлатилади. *Spare time* кечқурун ишдан кейин ёки ҳафтанинг дам олиш кунларидаги бўш вақтни ифодалайди. *Free time* кун давомида иш ёки ўқишдан ҳолис бўлган бўш вақтни билдиради. *Leisure* сўзи дам олиш вақтини кўрсатади. Инглиз тилида дам олиш, танаффус қилиш, маданий хордиқ чиқариш маъноларини ифодалаган яна бир қанча сўзлар, жумладан, *recreation, rest, relaxation, amusement, entertainment* кабилар мавжуд. Бу сўзлар ҳам қўлланишига кўра фарқ қилади.

Сўзларнинг нутқ жараёнида ёки текстда ишлатилиш ўрни контекст деб аталади. Сўзларнинг маъноси контекст ёрдамида ойдинлашади. Тилдаги барча бирликлар (фонема, морфема, сўз, сўз бирикмаси, гап) умумлаштирувчилик характериға эга. Сўзнинг абстракт табиати унинг бир қанча предмет, тушунча, ҳодиса ва белгиларга тегишли эканлиги билан изоҳланади. Бироқ сўз маълум нутқ ситуациясида ёки контекстда ўзининг конкрет формасида намоён бўлади. Ҳар бир сўзнинг маъноси унинг материал —

говуш жиҳатдан шаклланиб, маълум маънони ифодалашга қаратилган одам онгидаги ҳаракат ривожланишининг натижасидир.

Сўз ифода плани ва мазмун планига эга бўлиб, унинг алоҳида маънолари нутқ ситуациясида ёки контекстда аниқроқ очилади. Бу муносабатни қуйидаги учбурчак шаклида кўрсатиш мумкин.

Тилшунослик нуқтаи назаридан сўз айтилиш ва маънонинг бирлигидан иборат. Бироқ сўзнинг предмет ва тушунчалар билан боғланиши ҳисобга олинса, у борлиқдаги бирор нарсанинг одам онгидаги инъикоси бўлиб, бу инъикос тафаккур ёрдамида тил орқали амалга оширилади. Шу сабабли сўз бирор тушунча, предмет, ҳодиса ёки белгини ифодалай олади. Лекин сўз тушунча ва предметнинг айнан ўзига ҳеч вақт тўғри келмайди. Сўз бирор предметнинг номини аташ орқали шу типдаги барча нарсаларга тегишлидир. Масалан, *пахта* сўзи унинг барча тур ва навларига тегишлидир, яъни умумлаштириш характериға эга. Бироқ бу сўз бошқа сўзлар билан бирикиб ёки маълум аффикс қўшилиши билан конкрет маънони ифодалай олади. Бу ўринда сўзларнинг конкрет маънога эга бўлишида грамматика катта роль ўйнайди. Демак, сўзнинг лексик маъноси билан грамматик маъносини фарқламоқ зарур. Айрим олинган сўзга тегишли бўлиб, бошқа сўзлардан фарқлай олувчи маъно шу сўзнинг лексик маъноси деб юритилади. Сўзнинг лексик маъноси биринчи навбатда ўша сўз ўзагининг маъноси билан боғлиқ бўлади ва ҳар қандай аффикс қўшилганда ҳам сақланиб қолади. Масалан, *яхши*, *яхшилик*, *яхшиликча* каби сўз формаларининг барчаси «яхши» маъносини ифода этган. Бу ўринда *яхши* сўзининг лексик маъноси уни бошқа сўзлардан (масалан, *ёмон* сўзидан) фарқлашга хизмат қилади.

Нутқда ҳар қандай мустақил сўз формаси лексик маънодан ташқари, грамматик маънога эга бўлади. Масалан, *ишимиздан*, *келтирди* сўзларидаги *иш* ва *кел* сўзлари ўз лексик маъносидан ташқари предметлик ва ҳаракат маъноларини ифода қилади. Бу уларнинг грамматик маъносидир. Бу сўзлардаги *-имиз*, *-дан*, *-тир*, *-ди* аффикслари турли грамматик маъноларни ифодалайди.

Грамматик маъно сўзнинг лексик маъносига орттирилган қўшимча маънодир. Сўзнинг грамматик маънолари грамматикада ўрганилади.

Сўзлар ўзларининг лексик ва грамматик маънолари билан фарқ қилади. Атоқли ва турдош отлар нутқда қўлланилишига кўра фарқланади. Турдош отлар предмет ёки ҳодисани аташдан ташқари, уларни бирор гуруҳ ёки типга киришини ҳам ифодалайди. Атоқли отлар эса маълум шахс, шаҳар, қишлоқ ва бошқа нарсаларни шу типдагилари ичидан ажратиб кўрсатиш, уларнинг алоҳида индивидуал хусусиятини ифодалаш учун хизмат қилади. Шу сабабли, одатда, икки бир хил исмли шахсни аралаштириб юбормаслик учун *катта Маҳмуд* ва *кичик Маҳмуд* иборалари ҳам қўлланади. Бу жиҳатдан тил фақатгина тушунчаларни умумлаштирувчи восита бўлмай, уларни фарқлаш воситаси сифатида инсоннинг амалий фаолиятида жуда катта роль ўйнайди.

Барча сўзлар ўз айтилиши, яъни товушлар бирикмаси ёки бир товушдан иборат бўлган материал томонига эга. Сўзнинг материал томони у ифода этган предметнинг белгиси деб аталади. Тил эса шундай белгиларнинг алоҳида системаси деб қаралади. Тилдаги белгилар ҳаётдаги бошқа белгилардан, жумладан, кўча қатновига оид белгилар ва сигналлардан тубдан фарқ қилади. Чунки бу белгилар шартли қабул қилинган бўлиб, тез ўзгариши мумкин. Сўзнинг айтилиши эса шартли эмас, у одамларнинг хоҳиши билан пайдо бўлмаган. Сўзнинг талаффузидаги ўзгаришлар тилнинг тарихий ривожланиш қонуниятлари ва одамлар нутқида ишлатилиш хусусиятлари асосида рўй беради.

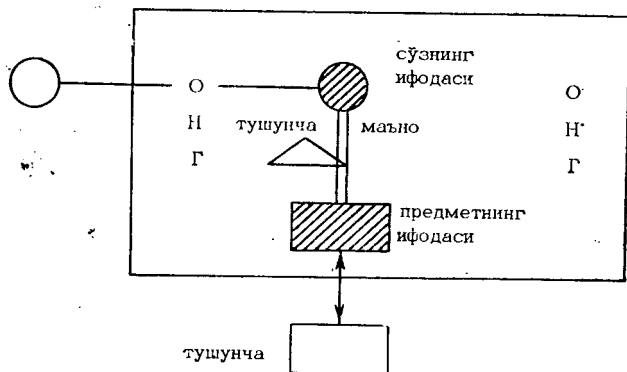
Сўз маъносининг предметга алоқаси **денотатив алоқа**, сўз атаётган предмет денотат ёки референт деб аталади (латинча *denotatum* — **кўрсатувчи**, инглизча *refer* — алоқадор). Сўз маъносининг тушунчага муносабати сигнификатив алоқа (латинча *significatum* — «белги»), тушунчанинг ўзи **сигнификат** деб юритилади. Бир сўз маъносининг бошқа сўзнинг маъносига муносабати **структурал алоқа** дейилади. Бундай алоқа натижасида турли сўзлар ўртасидаги муносабатлар, уларнинг ўхшаш ва фарқли томонлари аниқланади ва сўзлар ҳар хил гуруҳ ва типларга ажратилади.

Сўз маъносига доир юқоридаги маълумотларни схемалар ёрдамида қуйидагича кўрсатиш мумкин.¹

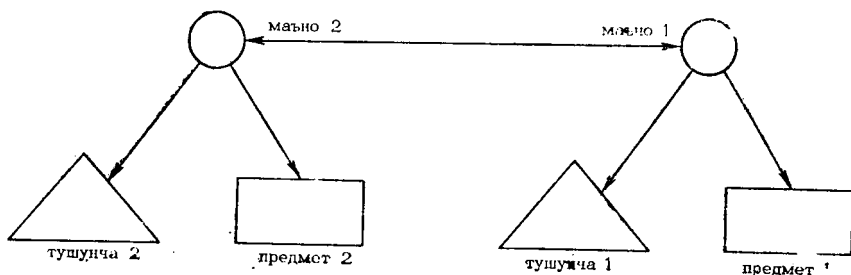
Сўз маъносининг асосий функциялари. Маъно₁ — предмет₁ (ёки маъно₂—предмет₂) — денотатив функция; маъно₁ — тушунча₁ (ёки маъно₂—тушунча₂) — сигнификатив функция; маъно₁—маъно₂ (ёки маъно₂—маъно₁) — структурал функция.

Тилнинг мазмун планида сўзнинг асосий маъноси **семема** термини билан аталади, ифода планида эса **лексема** деб юритилади. Тилнинг ифода ва мазмун планлари бир-бири билан узвий боғлиқ ҳолатда қаралади. Сўзнинг маъноси унинг бир қанча конкрет

¹ Б. Н. Головин. Введение в языкознание. Изд. «Высшая школа», М., 1977, стр. 72.

Сўз маъносининг схемаси:

маъноларининг йиғиндисидан, яъни схемалардан ташкил топади. Масалан, *бормоқ, юрмоқ, чопмоқ, келмоқ, қадам босмоқ* сўзлари турли лексемалар бўлиб, «ҳаракат қилмоқ»ни кўрсатувчи бир семемага бирлашади. Аммо бу сўзларнинг ҳар бири алоҳида семасига эга. Семалар бир сўзнинг маъносини бошқа сўзлардан фарқлаш учун хизмат қилади. Семалар предмет ва ҳодисаларга тегишли бўлган ташқи ва ички белгилар ёрдамида аниқланади ва улар нутқ ситуациясида ойдинлашади. Баъзан бир сўз маъно жиҳатидан турлича вариантларга эга бўлиши мумкин. Бунда сўзнинг ўзаги, унинг морфемик состави ҳам вариантлашади ва бу лексик-семантик ҳамда стилистик фарқланишга олиб келади. Масалан, *курс* сўзи (*I—V курс студентлари*) *назарий ёки амалий курс (дарс)* маъноларида вариантлашади ва улар баъзан аллолексемалар деб юритилади. *Синф* сўзи ҳам *ишчи ва деҳқонлар синфи* ва *I—X синф ўқувчилари* каби вариантга эга. Бундай сўз вариантларининг маънолари нутқ ситуацияси билан боғлиқ бўлади. Сўзнинг лексик маъноси доирасига унинг коннотатив (латинча *соп* — «бирга», *potatio* — «кўрсатиш») маъноси, яъни қўшимча маъноси ҳам киради ва у сўзга эмоционал-экспрессив бўёқ ва стилистик оттенка берувчи маънони англа-

тади. Масалан, *Чехраси очик*, *Башарасини кўрмай*. Бу гапларда *чехра* ва *башара* сўзлари ўзларининг лексик маъноси (*юз, бет*) дан ташқари коннотатив маъно (ижобий ва салбий муносабат) ҳам ифода қиляпти. *Калла* ва *табассум* сўзлари ҳам мана шундай хусусиятга эга.

Сўзларнинг коннотатив маънолари тилшуносликнинг стилистика бўлимида, аниқроғи, лексик стилистикада ўрганилади.

41-§. Сўз маънолари ўртасидаги муносабатлар

Сўзлар лексик ёки грамматик маъноларидаги умумий ва ўхшаш аломатлари билан маълум типларга бўлинади. Сўзлар ўртасидаги алоқалар ўхшашлик ва тематик асосда бўлади. Масалан, *гапирмоқ, сўзламоқ, айтмоқ* кишиларнинг тушунчасида ўхшашлик алоқаси асосида бир лексик-семантик группани ташкил қилади. Бу лексик-семантик группада *яхши, ёмон, тез, секин, майин, ғализ* тушунчалари *сўзламоқ* феъли билан боғланиб, бир тематик группани ҳосил қилади. Тилнинг луғат состави ана шундай бир қанча лексик-семантик ва тематик группаларга бўлинади. Кўп маъноли сўзлар бир йўла бир қанча лексик-семантик группаларга кириши мумкин. Қариндошликни билдирувчи сўзлар, хурсандчилик ёки хафачиликни ифодаловчи сўзлар, турли ҳиссиёт ва бошқаларга тегишли сўзлар алоҳида лексик-семантик группаларни ташкил этади. Уларни тадқиқ этишда «**семантик ёки тушунча майдони**» назариясидан, контекстдан ва лексемаларнинг бирикувидан (бу кўпинча «**валентлик**» дейилади) фойдаланилади.

«Семантик ёки тушунча майдони» маънолари билан боғланган сўзларни бирлаштиради. Бундай сўзлар, одатда, бир лексик-семантик группани ташкил қилади. Жумладан, ранг-бўёқни билдирувчи сўзлар, вақтни, ҳаракат-ҳолатни ифодаловчи сўзлар алоҳида «**семантик майдон**»га эгадир. Сўзларнинг умумлашган ва конкрет маънолари контекст ёрдамида аниқланади. Сўз маъноларини нутқ ситуации (оғзаки нутқда) ва контекст (ёзма нутқда) ёрдамида ўрганадиган соҳа **контекстология** деб юритилади.

Тилда лексемаларнинг бирика олиши ёки бирика олмаслиги масаласи уларнинг маънолари ўртасидаги алоқаларга боғлиқ бўлади. Масалан, *қизил* ва *кетмоқ* лексемаларининг бирикиши мумкин эмас. Чунки уларнинг семемалари (маънолари) ўртасида ҳеч қандай алоқа йўқ. Бироқ *тез кетмоқ* дейиш мумкин, чунки ҳаракатнинг бажарилиш ҳолати билан муносабати аниқ. Ўзбек тилидаги *кўк* ва *ҳаво ранг* ҳамда рус тилидаги *синий* ва *голубой* сўзларига немис тилида *blau*, француз тилида *bleu*, инглиз тилида *blue* сўзлари тўғри келади. Бироқ бу тилларда сўзларнинг бирикуви билан келиб чиққан қўшма сўзлар мавжуд. Немис тилида *hell — blau, himmelblau*, француз тилида *bleu chair, bleu de ciel*, инглиз тилида *light blue, pale blue, sky — blue* сўзлари «**ҳаво ранг**», «**голубой**» маъносида қўлланади. Немисча *dunkelblau*, французча *bleu foncé*, инглизча *dark blue* сўзлари «**кўк, синий**» маъносида ишлатила олади. Кўринадики, турли тилларда предметларнинг белгиларини аташ (номинация функцияси) фарқ қилади. Чунки тилларнинг

лексик системалари ўртасида катта фарқ мавжуд бўлиб, бу фарқ сўзларнинг «семантик майдони» ва лексик-семантик группалари ичидаги тафовутларни келтириб чиқаради.

Сўзлар асосий (тўғри) ва кўчма маънода ишлатилиши мумкин. Сўзнинг асосий (тўғри) маъноси бевосита шу сўзнинг атама функцияси билан боғлиқ бўлади. Масалан, *тулки*—*хайвон*, *айиқ*—*кучли хайвон*. Сўзнинг ўзи ифода этаётган предмет ёки тушунча билан боғланмай, шу нарсанинг бирор белгиси ёки ҳолати билан бошқа нарсанинг шундай белгисини ифодали қилиб кўрсатиш учун қўлланган маъноси кўчма маъно дейилади. Масалан: У—*тулки* («айёр одам» маъносиди). *Эркин*—*хўроз* («мард одам» маъносиди). Бу ўринда *тулки* ва *хўроз* сўзлари «айёр одам», «мард одам» маъноларида қўлланса-да уларнинг тўғри маънолари ҳам кўзда тутилади.

Сўзларнинг кўп маъноли бўлиш хусусияти полисемия дейилади. *Дум* сўзи бирор жонивор ёки хайвон организмнинг бир қисми сифатида тўғри маънода ишлатилади. Бироқ *дум* сўзи «икки баҳо» маъносиди ишлатилганда, 2 рақамининг ёзувдаги «думи» назарда тутилади. *Дум* сўзи ота-онасига эргашиб юривчи бола маъносиди ҳам ишлатилади. Бинобарин, *дум* сўзи кўп маъноли ҳисобланади. Баъзан сўз бирикмаларида иштирок этган сўз ўзининг тўғри маъносиди, иккинчиси эса кўчма маънода қўлланади. Масалан, *тош юрак* сўз бирикмасиди *юрак* тўғри маънода, *тош* сўзи эса кўчма маънода ишлатилган. Бироқ бу сўз бирикмаси бир бутун ҳолда (*тош юрак*) кўчма маъноли деб ҳисобланади. Чунки уни ташкил этган сўзларни узиб олиш маънога путур етказидади. Бундай ўринларда сўзларнинг брикуви (валентлиги) жуда катта роль ўйнайди. Демак, сўзларнинг лексик маъносини шакллантиришда уларнинг грамматик хусусиятлари хизмат қилади. Кўчма маънода қўлланган сўз кўпинча бошқа «семантик майдон»га ўтади. Юқоридаги мисолларда бу яққол кўринади. Кўп маъноли сўзнинг ҳар бир маъноси бошқа сўзларнинг маънолари билан алоқага киради. Сўзлар бир-бирига ўхшашлиги, яқинлиги ва нутқ ситуациясида (контекстда) ишлатилишига кўра маъноларини ўзгартириши мумкин. Сўзнинг кўчма маъноларда ишлатилиши барча тиллар учун хосдир. Сўз маъносининг кўчиш усули тўрт хил бўлади: метафора, метонимия, синекдоха, функционал кўчиш.

Бир предмет номининг иккинчи предметга шакл, ранг ва бошқа бирор жиҳатдан ўхшашлиги асосиди кўчирилиши метафора (грекча *metaphora*—«кўчма ном, кўчириш») деб аталади: *совуқ қараш*, *истараси иссиқ*, ...*ўзи пок*, *ҳам сўзи пок* (*Уйғун*, *И. Сулгон*) каби. *Тулки*, *хўроз*, *дум* сўзлари маъноларининг кўчиши ҳам (юқорида изоҳланган) метафорик усулдир.

Сўзлар асли номлар ҳисобланади. Кўчма маънолар сўзнинг мана шу маъноси негизиди пайдо бўлади. Бир хил предмет ёки ҳодисани ифодалаётган сўз бошқа хил предмет ёки ҳодиса ифодаси учун қўллана бошлайди.

Бир предмет номининг иккинчисига кўчирилиши улар ўртаси-

даги ҳақиқий алоқанинг мавжудлигига асосланса, у метонимия (грекча *metonymia* — «қайта номлаш») дейилади. Масалан, *икки шиёла ичди* («чой ичди» маъносида), *Лермонтовни ўқидим* («Лермонтов асарларини ўқидим» маъносида). *Келгуси учрашувга атлас кий, атлас* (Ю. Шомансур; «атлас кўйлак» маъносида ишлатилган). Инглизча *igop* — *дазмол* сўзи *темир* сўзидан *glass* — *стакан* сўзи *ишиша* сўзидан олинган метонимиялардир. Баъзан итирочининг номи ёки бирор жойнинг номи ҳам предметга кўчирилиши мумкин. Масалан, *москвич, форд, дизель, вольт, герц, лавсан* (уни кашф этган лабораториянинг номи), *бостон, шотландка* каби.

Бир бутун нарсани унинг бирор қисми билан аташ ёки қисм номини бутун учун қўллаш кенг тарқалган. Бу ҳодиса *синекдоха* (грекча *Synekdoche* — «одатдаги тушуниш» маъносида) дейилади: *Беш қўлингни оғзингга тиқма. Узоқдан калла* (лақаб) *кўринди* гапларида *қўл* (бутун) бармоқ (қисм) маъносини; *калла* (қисм) киши (бутун) маъносини ифода этяпти. *Оқсоқол* (қисм) сўзнинг эркак киши, *туёқ, бош* (қисм) сўзларининг *мол, қўй, эчки* (бутун) маъноларида қўлланиши ҳам синекдохага мисол бўлади. Синекдоха ҳодисаси кўпроқ ўсимлик ва сабзавот номларида учрайди: *шафтоли* сўзи дарахтни ҳам, унинг мевасини ҳам билдиради. *Олма, ўрик, гилос, ёнғоқ, қовун* каби сўзлар ҳам шу хусусиятга эга.

Маънонинг функционал кўчиши предметларнинг бажарадиган вазифасининг ўхшашлиги, яқинлигига асосланади. Қадимда Россияда хатни ғоз пати (гусенее перо) билан ёзар эдилар. Кейинчалик пўлат қаламлар вужудга келди. Ғоз пати вазифасини бажара бошлаган бу қаламлар *перо* деб атала бошланди. Ўзбекча *сиёҳ, ўқ* сўзларининг маъносидаги ўзгариш ҳам шу усулда юз берган. Илгари хат қора суюқлик билан ёзилар ва бу модда *сиёҳ* деб аталган. Ҳозир эса қизил, кўк ва бошқа рангдаги сиёҳлар маъносида қўлланади. Илгари *ўқ* сўзи ёйнинг ўқи маъносида ишлатилган. Ҳозир эса милтиқ ўқи, пулемёт ўқи, автомат ўқи, тўп ўқи маъноларида қўлланади.

Сўз маъноларининг кенгайиши ёки тораёиши ҳам сўзларнинг семантик тараққиётида муҳим роль ўйнайди. Масалан, ўзбек тилидаги *ясатмоқ* феъли одамни, кўчани, бинони, уйни, хонани ясатмоқ каби кенг маъноларда ишлатилади. *Юрак* сўзи киши аъзосининг бири маъносидан ташқари — кенг маъно — кўкрак қафаси маъносида ҳам қўлланади. *Машина* сўзи автомобиль маъносида, *ош* сўзи палов маъносида қўлланганда, уларнинг маънолари тораяди. *Дехқон* сўзи илгари катта ер эгаси, экин экиш иши билан шуғулланувчи маъноларида қўлланган бўлса, ҳозир унинг маъноси тораёиб, экин экувчи меҳнаткаш маъносида қўлланади.

42- §. Омонимлар, уларнинг типлари ва манбалари

Одатда, сўзлар айтилиши, ёзилиши ва маъноларини қиёслаш натижасида турли гуруҳларга бўлинади.

Бир хил айтилиб ёки ёзилиб, турли маъноларни ифода қилувчи

сўзлар омонимлар дейилади (грекча *homog* — «бир хил», ошута — «ном»). Омонимлар қуйидаги типларга бўлинади: а) ҳақиқий омонимлар: *от* — ҳайвон, *от* — ном, *от* — бирор нарсени улоқтирмақ, *от* — милтиқ билан отмоқ; б) айтилиши бир хил, лекин маънолари ва ёзилиши ҳар хил бўлган омофонлар: *қурт* — ҳашарот, *қурт* — сут-қатиқдан қилинган озуқа; русча *лук* — пиёз, *луг* — ўтлоқ; в) омографлар, яъни ёзилиши бир хил, лекин талаффузи ва маънолари ҳар хил бўлган сўзлар: *ток* — электр қуввати (кўпинча *тўк* деб талаффуз қилинади), *ток* — узум дарахти; инглизча *теаг* — кўз ёши, *теаг* — йиртилмоқ; г) омоформа ёки лексик-грамматик омонимлар, яъни грамматик формаси тўғри келувчи, бироқ маънолари фарқланувчи сўзлар: *қарға* — қушнинг тури, *қарға* — *қарғамоқ* феълининг буйруқ формаси, *ўт* — ўсимлик тури, *ўт* — олов, *ўт* — *ўтмоқ* феълининг буйруқ формаси; русча *мой* — олмош, *мой* — буйруқ феъли. Инглиз тилида *houг* — соат, *oug* — бизнинг, *light* — ёриқ; *light* — энгил. Баъзан бир хил ёзилувчи, бироқ талаффузида урғунинг ўрни билан фарқланувчи *қарғá* (қуш) — *қáрға* («қарғамоқ» феълининг буйруқ формаси) омоформалар бир йўла омографлар бўла олади.

Баъзи омонимлар она тилидаги сўзнинг ёзилиши ёки айтилишига бошқа тилдан кирган сўзнинг ёзилиши ёки айтилишининг мос келиб қолиши натижасида ҳосил бўлади. Масалан, *ток* — электр қуввати, *ток* — узум дарахти, *тўрт* — сон, *торт* — озуқа (кўпинча ўзбек тилида *тўрт* деб талаффуз этилади). Кўпинча омонимлар тилдаги товуш ўзгаришлари натижасида ҳосил бўлади. Масалан, инглиз тилида *pieces* — бўлак, *pease* — тинчлик, *weak* — кучсиз, *week* — ҳафта, *teag* — кўз ёши, *teag* — йиртмоқ каби омонимлар таркибидаги унли товушларнинг ўзгариши натижасида ҳосил бўлган. Инглиз тилида сўзларнинг ёзилиши ва талаффузи ўртасида катта фарқ мавжуд. Унда ҳар хил ёзилувчи сўзлар ҳам бир хил талаффуз қилиниши мумкин: *knight* — фарзин, *night* — кечаси, *die* — ўлмоқ, *due* — бўямоқ каби. Шу сабабли бу тилда омонимларнинг турли типлари жуда кўп учрайди. Маъно жиҳатдан фарқланувчи, бироқ айтилиши ва ёзилиши бир хил бўлган сўзлар **тўлиқ омонимлар** деб аталади. Агар сўзларнинг фақат ёзилиши ёки талаффузи бир хил бўлса, улар **тўлиқ бўлмаган омонимлар** дейилади.

Омонимларнинг келиб чиқишини сўзларнинг кўп маъноли хусусиятларининг камайиши билан изоҳлаш ҳам мумкин. *Босмоқ* феълининг полисемантик, яъни кўп маъноли хусусияти кучсиздир. Шу сабабли бу феълнинг буйруқ формаси *босма* бошқа шу ўзақдан ҳосил бўлган *босма* (қоғоз) оти билан омоним бўлиб қолган. Омонимларни фарқлашда уларнинг тарихий келиб чиқишини ҳам ҳисобга олиш зарур. Масалан, *туғилмоқ* (чақалоқ туғилди) ва *туғилмоқ* (фикр туғилди, ҳосил бўлди). Ҳар иккиси бир ўзақдан келиб чиққан. Омонимларнинг келиб чиқишида тилдаги товуш ўзгаришлари, ёзув қоидалари ва семантик силжишлар муҳим манба бўлади. Омонимларнинг маънолари нутқ ситуациясида, контекстда аниқланади.

Омонимлар конкрет тилларнинг лексик системасига хос. Турли тиллардаги сўзлар товуш формасининг тасодифий мос келиши омоним ҳосил қилмайди. Масалан, татарча *ил* (мамлакат, ва русча *ил* (дой, балчиқ) сўзлари омоним эмас.

43- §. Синонимлар ва антонимлар

Сўзларнинг турлари ва маънолари уларни қиёслаш орқали ойдинлашади. Сўз маъноларининг ўхшашлиги синонимияни, қарама-қаршилиги эса антонимларни аниқлаш учун асосий мезон ҳисобланади. Бир тушунча, ҳодиса, предмет ёки белгиси ифодаловчи, маънолари ўхшаш ёки яқин бўлган, турли маъно оттенкаларини ва экспрессив-стилистик бўёқларни фарқлаш учун хизмат қилувчи сўзлар **синонимлар** дейилади (грекча *synonima* — «бир хил маънодаги ном»).

Одатда, бундай сўзлар синонимик қаторга бирлаштирилади: *ботир, қўрқмас, дадил, мард, жасур* ёки *баланд, юқори* сўзлари алоҳида синонимик қаторни ташкил этади. Инглиз тилида *earth, ground, land, soil* сўзлари бир синонимик қаторга киради. Бироқ синонимик қаторга кирган ҳар бир сўз ўзининг қўлланиши билан фарқ қилади. Бир синонимик қаторга кирган сўзлар бир хил сўз туркумига оид бўлади, бироқ уларнинг ўзаги, морфемик состави, фонологик структураси, маъно оттенкалари ва экспрессив маъноси турлича бўлади. Масалан, *афт, башара, истара, чеҳра, юз, нухса, турқ* сўзларининг маънолари жуда яқин, бироқ улардан *нухса, турқ, башара* сўзлари бу синонимик гурппада стилистик жиҳатдан кишининг салбий ва *чеҳра, истара* сўзлари эса ижобий эмоционал-экспрессив ҳиссиёт уйғотиш учун қўлланади (қиёсланг: *чеҳраси очик, турқи совуқ, башараси қора, нухаси қурсин каби*). Демак, бу синонимик гурппага кирувчи сўзлар коннотатив (экспрессив) маънолари билан ҳам ажралиб туради. Бироқ бу синонимик гурппага кирувчи сўзлар *юз* сўзининг асосий маъноси (семемаси) билан бирлашган. *Юз* сўзи мазкур синонимик қаторнинг етакчиси ёки доминанти ҳисобланади.

Синонимлар, асосан, тўрт типга бўлинади:

1. Маъно оттенкасига путур етказмай, бир-бирининг ўрнида бемалол ишлатила олувчи сўзлар **абсолют синонимлар** деб аталади: *тилшунослик — лингвистика*.

2. Маънолари жиҳатдан фарқланувчи синонимлар **семантик типга** киради: *ботир, жасур, қўрқмас, дадил*;

3. Нутқ ситуацияси ёки контекстда маънолари жиҳатдан бир-бирининг ўрнида ишлатила олувчи синонимлар **контекстуал синонимлар** деб аталади: *шоир, ёзувчи, адиб*.

4. Маъно оттенкаларида эмоционал-экспрессив ҳиссиётни ифодаловчи синонимлар **стилистик синонимлар** дейилади: *юз, башара, афт, чеҳра, нухса, турқ каби*.

Синонимик қаторга кирувчи ҳар бир сўз бошқа сўзлар билан маълум алоқада бўлади. Баъзан чет тилдан кирган сўз она тилидаги сўз билан бир маънони ифодалаш учун қўлланиб, синоним

бўлиб қолади: *прокурор — қораловчи, тафтиш комиссияси — ревизия комиссияси, адвокат — оқловчи* каби.

Тилдаги синонимлар йнғиндиси **синонимика** деб юритилади. Синонимика — тил бойлиги. Уларни билиш, қўллаш санъатини эгаллаш юқори нутқ маданиятилилик белгисидир: синонимлар фикрни аниқ ва равшан, ранг-баранг ифода қилишга ёрдам беради.

Қарама-қарши маънолари билан гуруҳланувчи сўзлар **антонимлар** дейилади (грекча *anti*—«зид», *опута*—«ном»). Антонимлар лексик (сўз маънолари зидлиги) ва грамматик (грамматик формаларнинг зидлиги) типларга бўлинади. Лексик антонимлар: *яхши — ёмон, узун — калта, чўзиқ — қисқа, қора — оқ, чиройли — хунук* каби. Грамматик антонимлар: *тузли — тузсиз, ширин — бемаза, ишли — ишсиз, бекор* каби. Булардан ташқари антонимлар яна қуйидаги уч типга бўлинади:

1. Градуал ва координация қилинган қарама-қаршилиқлар антонимлари: *оқ — қора, узоқ — яқин, бой — камбағал, кун — тун* ва бошқалар.

2. Конверсия қарама-қаршилиқлар антонимлари: *уруш — тинчлик, эр — хотин, сотмоқ — сотиб олмақ*.

3. Тушунчаларнинг дихотомик бўлинишлари антонимлари: *атака — контраатака, қонуний — ноқонуний*.

Антонимлар бир-бирини инкор этувчи маънодаги сўзлар ўрта-сида вужудга келади. Улар ўзининг синонимларига эга бўлиши мумкин. Масалан: *калта (пакана) — новча (узун), таъмли (ширин) — таъмсиз (бемаза, бетаъм)* каби. Демак, антонимлар синонимлар билан ҳам боғлана олади. Антонимлар зид маънодаги сўзларни қиёслаш натижасида келиб чиққан бўлиб, оғзаки ва ёзма нутқда кўп қўлланади.

Антонимлар тилининг тасвирий воситаларидир. Бадий адабиётда антонимлар ёрдамида синтактик фигуралардан антитеза ҳосил қилинади: *Зулм била эллигу юзни олур, Боз танобини дучандон солур. Доғи булар яхшию, бизлар ёмон... (Муқимий.)*

Антитеза мақолларда ҳам кўп қўлланади: *Нодон дўстдан зийрак душман яхши.*

44- §. Табу ва эвфемизмлар

Табу сўзи полинезия тилидан (Тинч океандаги оролларда яшовчи кўчманчи элатлар тили) олинган бўлиб, шахсий ва диний одатлар жиҳатдан бирор нарсани ман этиш, жумладан, маълум ҳайвонни ов қилиш ёки ўсимликни синдиришни ман этиш билан боғлиқдир.

Баъзи олмошлар ҳам эвфемизм сифатида қўлланади. Масалан, *У қилдинг, бу қилдинг, ишни расво қилдинг; Ундай деди, бундай деди, айтганни қилмади* каби. Бу мисолларда *у, бу, бундай* олмошлари эвфемизмлар сифатида ишлатилган.

Ўтмишда бирон киши ўлганда, қабиладан ўлим шарпасини йўқотиш учун марҳумнинг номини айтиш ман этилган. Табу этник тушунча бўлиб, қандайдир предметнинг, ҳаракатнинг номини айтишни ман қилишдир. Бундай одатнинг тилга татбиқ қилиниши билан лингвистик табу юзага келган. Ўзбек тилида чаённинг номи табуланиб, унинг ўрнида *эшак, беном, номи йўқ* сўзлари ишлатилади.

Одамнинг нутқ фаолияти ахлоқий нормаларга риоя қилади. Ахлоқий ва маданий жиҳатдан қўлланиши тақиқланган ёки ноқулай деб топилган сўзлар ўрнига бошқа сўз ва ибораларнинг қўлланилиши эвфемизмлар (грекча euphemeo — «яхши», «майин гапирман» маъносида) деб аталади. Мисол: *ўлди* сўзи ўрнида *дунёдан ўтди, кўз юмди, юраги тўхтади*; *ёлғон гапирмоқ* ўрнида *хато гапирмоқ, хато қилмоқ* иборалари қўлланилади. Эвфемизмларнинг маъно ва хусусиятлари турличадир. Улар қўлланиш мақсадларига кўра ҳам турлича қийматга эга бўлади.

Эвфемизмларнинг маълум қисми табу билан боғлиқ бўлади. Эвфемизмларнинг кўпчилик қисми ахлоқий ва маданий жиҳатдан айтилиши ноқулай деб топилган сўзлар ўрнида қўлланивчи сўз ва иборалардир. Масалан, *қизамиқ* ўрнида *оймома* (Самарқанд областининг айрим районларида); *чечак* ўрнида *гул*; *сил* (туберкулез) ўрнида *узун оғриқ*; *пес* ўрнида *оқ*; *кал* ўрнида *сийқабош*, *хотин* ўрнида *умр йўлдоши, рафиқа, қаллиқ, оила*; *хотин олмоқ* ўрнида *уйланмоқ*; *қизимни эрга берман* ўрнида *қизимни узатаман, қизимни турмушга чиқарман*; *иштон* ўрнида *лозим* каби сўз ва ибораларнинг қўлланиши эвфемизмдир¹.

Табу ва эвфемизмлар адабий-бадий асарларда ишлатилади. Уларни қўллаш сўзловчидан катта санъатни талаб қилади.

45- §. Терминология

Сўзлар кўпинча кўп маъноли бўлади. Бироқ шундай сўзлар ҳам борки, улар фан, техника, санъат ва маданиятга оид тушунчаларни ифода қилиб, бир маънода ишлатилади. Бундай сўзлар **терминлар** дейилади (латинча terminus — «чегара, охириги нуқта» маъносида). Ҳар бир фан, техника, санъат ва маданиятга оид бўлган терминлар бирлаштирилиб **терминология** деб аталади. Масалан, тилшунослик фани ўз терминларига эга, масалан, *унли, ундош, редукция, омоним, синоним, эга, кесим, лексема, семема* кабилар. Географияга оид терминлар: *паст текислик, кўрфаз, орол, ярим орол, шарқ, ғарб, жануб* каби. Терминлар фандаги тушунчалар билан боғлиқ бўлиб, уларнинг маъноси қайси фан ва техника соҳасида қўлланиши орқали аниқланади. Терминларнинг кўп маънода қўлланиши фан учун ижобий хусусият ҳисобланмайди. Чунки бир терминнинг турли фанларда ҳар хил маъноларда

¹ Мисолларнинг маълум қисми Н. Исмагуллаевдан олинди: Эвфемизмы в современном узбекском языке. Ташкент, 1964.

қўлланиши баъзи ноаниқликларга олиб келиши мумкин. Терминларнинг асосий белгилари уларнинг бир маънолилиги (моносемантик эканлиги), нейтрал, алоҳида эмоционал-экспрессив бўёққа эга эмаслиги, бирор фан ва техника соҳасига тегишли эканлиги билан изоҳланади. Баъзан терминлар бадий асарларда стилистик талабга кўра ишлатилиши мумкин. Бундай терминларнинг ишлатилиши контекст билан боғланади. Масалан, астрономияга тегишли *икар* термини бадий жиҳатдан одам билан тенглаштирилади:

*Фазога илк бора қанот қоққанни
Икар деб атамиш хаёлан инсон.*

(А. Орипов.)

Термин учун контекстнинг бўлиши шарт эмас. У контекстсиз ҳам алоҳида бир тушунчани ифода қила олади. Масалан, *винт, локатор, кислота, фосфор, кислород, водород* каби.

Баъзи терминлар бир қанча фанлар учун умумий бўлиб қолган. Масалан, *автомат* сўзи. Бироқ автомат машиналарнинг ҳар бир тури ўз номига эга. Кўпинча, автомат машиналарнинг узундан-узоқ номи айтилмай, *автомат* термини қўлланилади. Ҳар бир фаннинг ўз терминлар системаси мавжуд. Терминлар предметларнинг номини, баъзи жараён ёки процессларни (химиявий ёки физик), ҳолат, белги, ўлчов, ишлаш тартиби, фан ва техниканинг соҳалари ва шохобчалари ҳамда касб ва машғулотни ифодалайди. Терминлар ҳам сўзлар каби ўзининг товуш структураси (ифода плани) ва маъно жиҳатига (мазмун плани) эгадир. Кўпгина терминларнинг талаффузи билан уларнинг қайси фанга тегишли эканлигини билиш мумкин. Чунки терминларнинг ифода ва мазмун плани ўртасидаги боғланиш анча узвий ҳисобланади. Терминлар бир, икки сўздан ва сўзлар бирикмаси тарзида бўлиши мумкин. Масалан, *сон, каср сон, ғилдирак айлангирувчи двигатель, химиявий процесс, водород бомба* каби. Келиб чиқиши жиҳатдан терминлар ҳар бир тилнинг ички ресурсларига хос ва бошқа тиллардан ўзлашган бўлиши мумкин. Ўзбек тилининг ички ресурслари манбаида пайдо бўлган терминларга тилшуносликдаги *тўлдирувчи, ҳол, аниқловчи, кесим, қўшма гап* кабиларни кўрсатиш мумкин.

Ўзбек тилида чет тиллардан ўзлашган терминлар жуда кўп. Масалан, медицина, биология, тилшунослик, физика, химия, астрономия ва бошқа фанларда латин, грек, араб ва бошқа тиллардан кирган сўзлар жуда кўп ишлатилади. Баъзи терминлар тилда бор бўлган сўзларни турли формалади, жумладан, кичрайтириш формасида қўллаш орқали ясалди: *тилча, оёқча* каби. Кўпгина терминлар улар ифодаладиган тушунча ёки жисмнинг номи билан бутунлай боғланмайди. Бундай терминлар бирор машҳур киши ёки воқеа шаънига қўйилган бўлиши мумкин. Масалан, Сибирда топилган жисм Ю. А. Гагариннинг биринчи бор кoinотга парвози шаънига *гагаринит* деб номланган. «Правда»

газетасининг 50 йиллиги арафасида топилган жисм *правдит* термини билан аталган. Терминларнинг ҳосил бўлишида фонетик, лексик ва грамматик воситалар иштирок этади.

Ҳар бир фан ва техника соҳасига тегишли алоҳида терминологик луғатлар мавжуд. (Бу ҳақда дарсликнинг лексикография бўлимига қаранг.)

46- §. Фразеология

Тилнинг луғат составига фақат сўзлар эмас, балки турғун бўлиб қолган сўз бирикмалари ҳам киради. Таркиби анча мураккаб бўлган турғун бирикмалар **фразеологизмлар** ёки **фразеологик бирикмалар (иборалар)** деб аталади. Тилшуносликнинг фразеологизмларни илмий тадқиқ қилувчи соҳаси **фразеология** (грекча *phrasis* — «ибора, *logos* — «сўз» маъносида) дейилади. Фразеологизмлар тилнинг лексикасига кириши сабабли фразеологияга тилшуносликнинг лексикология соҳасига кирувчи бир бўлими сифатида қаралади.

Фразеологизмлар икки ва ундан ортиқ сўзларнинг турғун бирикмасидир. Масалан, *бошига кўтармоқ, тилини бир қарич қилмоқ, ковушини тўғриламоқ, жуфтакни ростламоқ, олам гулистон, катта оғиз* каби.

Фразеологизмларнинг таркибида нечта сўз иштирок этишига қарамай, улар ягона умумий маъно билан бирлашади ва эмоционал-экспрессив маънони ифодалайди. Фразеологизмлар бадий адабиётда образли ва таъсирчан восита сифатида кўп қўлланади:

*Ҳушёр боқ, то фоний умр кечади,
Тегрангда турфа хил тошлар учади.
Бири қора ҳасад ё ғараз тоши
Бири ёвуз тухмат ё мараз тоши...
Улар сабр косанг тўлдирмоқ бўлар,
Улар умр гулин сўлдирмоқ бўлар.*

(А. Орипов.)

Фразеологизмлар уч турли бўлади: фразеологик қўшилмалар, фразеологик бутунликлар, фразеологик чатишмалар.

Таркибидаги бир сўз тўғри, иккинчи сўз эса кўчма маънода бўлиб бириккан иборалар **фразеологик қўшилмалар** дейилади: *ҳордиқ* (тўғри маънода) *чиқармоқ* (кўчма маънода), *ҳолдан* (тўғри маънода) *тоймоқ* (кўчма маънода), *сўзида* (тўғри маънода) *турмоқ* (кўчма маънода) каби.

Таркибидаги сўзларнинг маънолари ва грамматик жиҳати бирикиб умумий кўчма маъно берувчи иборалар **фразеологик бутунликлар** деб аталади: *кўкка кўтармоқ* (мақтамоқ), *эти суякка ёпишган* (озғин), *юраги орқасига тортмоқ* (қўрқмоқ) каби.

Таркибидаги сўзларнинг маънолари билан ибора ифода этган маъно ўртасида ҳеч қандай лексик алоқа сезилмаган фразеоло-

гизмлар **фразеологик чатишмалар** дейилади: *сичқоннинг иини ижарага олмоқ, тегирманга тушса бутун чиқмоқ, темирни қизиғида босмоқ, оёғини тираб олмоқ* каби.

Фразеологик қўшилма ёки бутунликлар сўзларни ўзаро бириктириш йўли билан ясалган яхлит иборалар бўлиб, уларнинг таркибидаги баъзи компонентларни алмаштириш мумкин. Бироқ фразеологик чатишмаларнинг компонентларини алмаштириш мумкин бўлмайди. *Оёғини тираб турмоқ* ёки *оёғини тираб туриб олмоқ* бир маънони ифодалаши сабабли **фразеологик синонимлар** ҳисобланади, бироқ уларнинг компонентларини алмаштириш мумкин эмас. Шунингдек, *бағри тош* ва *меҳри тош* иборалари фразеологик синонимлар бўлиб, уларга ўз маъноси билан қарама-қарши бўлган *кўнгли бўш* ва *меҳри бўш* иборалари **фразеологик антонимлардир**. Баъзан фразеологизмлар шаклан тўғри келиб, турли маъноларни ифодалайди. Бундай ҳодиса **фразеологик омонимия** дейилади: *жавобини бермоқ* — 1) бирор саволга жавоб қайтармоқ; 2) бирор хизматчини ишдан бўшатмоқ каби.

Одатда, фразеологизмлар тилдаги эркин сўз бирикмалари асосида ҳосил бўлади. Бироқ улар кўчма маъно касб этиб, компонентлари ўзаро бирикиб яхлит ҳолда қўлланиши натижасида сингиб кетади. Масалан, *жойига келтирмоқ, ўрнига қўймоқ* иборалари эркин бирикмаларни эслатади. Лекин улар кўчма маънода қўлланиб, «ишни (вазифани) яхши бажармоқ», «бирор ишни тартибли бажармоқ» маъноларига эга бўлган. Фразеологизмларнинг кўчма маънолари нутқ ситуацияси ёки контекст ёрдамида ойдинлашади. Фразеологизмлар турли тилларда ўша халқнинг баъзи урф-одатларини акс эттиради. Уларни бир тилдан иккинчи тилга таржима қилишда иборанинг компонентларини сўзма-сўз ағдармай, тўғри келувчи иборалардан фойдаланилади.

Фразеологизмлар грамматик (синтактик ва морфологик) тузилиши билан фарқ қилади. Уларнинг таркибида от, сифат, феъл ва бошқа сўз туркумлари иштирок этади ҳамда компонентларининг синтактик бирикуви ҳам турлича бўлади: *олам гулистон, таъби хирв, кайфи бузуқ, тепса-тебранмас, қораси ўчмоқ, юраги қора, ўзига келмоқ, ўртага ташламоқ, катта гапирмоқ* кабилар.

Таркибида тақлид сўзлар бўлган фразеологизмлар алоҳида кўчма маънолари билан ажралиб туради: *юраги дук-дук қилмоқ, пиқ-пиқ қилмоқ, тақ-тақ этмоқ* каби.

Баъзи фразеологизмларнинг таркибида бошқа тиллардан кирган сўзлар ҳам иштирок этиши мумкин: *инфаркт қилмоқ, доклад ўқимоқ, гапнинг индолосини айтмоқ* каби.

Фразеологизмлар семантик томондан умумлашган кўчма маъно ифодаласа, грамматик томондан уларнинг бутунлиги компонентларининг ўзаро бирикуви ва гапда ҳам шу тартибини сақлаб қолиши билан изоҳланади.

Сўзларнинг «биографияси»ни, келиб чиқиш тарихини ўрганувчи соҳа **этимология** (грекча *etymon* — ҳақиқий, *logos* — таълимот) дейилади. Этимология тилшуносликнинг жуда қадимий соҳаси бўлиб, эрамиздан аввалги философ ва филологлар ҳам сўзларнинг дастлабки келиб чиқиш тарихи билан шуғулланганлар. «Этимология» термини қадимий Румо олимлари Хризипп ва Варрон номлари билан боғлиқ эканлиги эҳтимол қилинади. Сўзларнинг ҳақиқий ва биринчи асл маънолари ва шакллари тил тарихи, бошқа тиллар ва диалектлардаги шу сўз тўғри келган ўзакка эга бўлган сўзлар билан қиёслаш асосида аниқланади. Бунда сўзларнинг аввалги маъноси ва формалари чуқур ўрганилади. Сўзларнинг келиб чиқиш тарихи тарих, археология, география, антропология, маданият ва санъат каби қатор фанлар ёрдамида аниқланади. Сўзларнинг келиб чиқиш тарихини ўрганиш принциплари ва методлари анча мураккаб бўлиб, бошқа фанларга мурожаат этишни тақозо этади. «Этимология» термини тилшуносликда икки маънода ишлатилади: Лексикологиянинг маълум тилда сўзларнинг келиб чиқиш тарихини ўрганувчи соҳаси маъносида ҳамда бирор сўзнинг биринчи асл маъноси ва шакли маъносида.

Янги сўзнинг келиб чиқишини аниқлаш осон, лекин эски сўзнинг қачон пайдо бўлгани ва қайси тилдан ёки шевадан олинганини билиш анча қийин. Бирор сўзнинг келиб чиқишини аниқлашда шу сўз қардош тиллардаги сўзларнинг товуш структураси ва маънолари билан қиёсланади. Бироқ доим ҳам шундай илмий изланиш аниқ натижага олиб келавермайди. Чунки баъзан сўзларнинг ташқи формаси, яъни товуш состави бир-бирига яқин бўлса ҳам, уларнинг маънолари турлича бўлади. Масалан, баъзи тилшунослар *дафтар* сўзини грек тилидаги *devter* — «иккинчи тери» сўзидан келиб чиққан деб ҳисоблайдилар. Бироқ кўпчилик тилшунослар бу сўзни форс тилидаги *дәфтәр* сўзидан келиб чиққанлиги ва XI аср қадимий уйғур тилида баъзи ўзгаришлар билан *тәл ләр* формасида ишлатилганини кўрсатадилар. Бу сўз *дефтерь* «тетрадь», «рәестр» маъносида XV аср қўл ёзмаларида ҳам учрайди. Бироқ бу сўз рус тилига *дефтерь*, *девтерь*, *деогерь* формаларида ўзлашган. Бу сўз қипчоқ ва булғор тиллари орқали татар ва бошқирд тилларига дэфтәр формасида ўзлашган¹. Қўринадикки, *дафтар* сўзининг грекча товуш составига яқин бўлган «тери» маъносидаги сўзга деярли алоқаси йўқ. *Архитектор* сўзи эса кўпчилик тилларда бор. У грекча *architecton* — «қурувчи» сўзидан олинган. Бироқ бу сўз ҳар қандай қурувчини эмас, балки фақат «ҳайкал қурувчи ёки бинонинг лойиҳасини чизувчи» маъносини билдиради, яъни унинг маъноси анча торайган.

Рус тилидан ўзбек тилига қабул қилинган ва келиб чиқиши

¹ В. Д. Аракин. Тюркские лексические элементы в памятниках русского языка монгольского периода. В книге «Тюркизмы в восточнославянских языках». Изд. «Наука», М., 1974, стр. 126.

ҳам русча бўлган *самовар* сўзи «чойхона» маъносида ва шу сўзга синоним бўлиб ишлатилади. Демак, *самовар* сўзи ўз маъносини кенгайтирган, яъни у, биринчидан, чой қайнатадиган идишни, иккинчидан, чой ичадиган жой маъносини ифодалайди. Сўзларнинг этимологиясини ўрганиш жараёнида уларнинг тор ва кенг маънода қўлланилишига доир кўплаб маълумотлар маълум бўлади.

Сўзларнинг келиб чиқишини аниқлашга тўсқинлик қилувчи, уларнинг бир ўзакдан келиб чиқишини билиш учун қийинчилик туғдирувчи процесс **дэтимологизация** (латинча — de — «узоқлашув» префикси) деб юритилади. Баъзи сўзлар дастлабки келиб чиқиш давридаги маъноларини йўқотади. Масалан, *акварель* (латинча *aquarelle* италян тилидан олинган) ва *аквариум* (латинча *aquagium*) сўзлари ўзбек ва рус тилларида маънолари жиҳатдан боғланмайди. Бироқ аслида уларнинг биринчи қисми латинча *aqua* — «сув», «вода» маъносини ифода қилган. Ҳозир уларнинг биринчиси «бўёқ», иккинчиси «сувга солинган жонивор» (балиқ) маъносида қўлланади.

Бошқа тилдан ўзлашган сўзни тушунарсиз талаффуз этиш ва она тилидаги бирор сўзга ўхшаш талаффуз қилиш процесси халқ этимологияси дейилади. Масалан, *мрамор* сўзи *қайнар*, *камар* сўзининг талаффузига зинлаштирилиб *мармар* деб айтилади. Асли голландча бўлган *зонтик* сўзи унинг таркибидаги *ик* элементи кичрайтиш (*домик*) аффикси деб фараз қилиниб, *зонт* шаклида ҳам талаффуз қилинади. *Барометр* сўзининг *буриметр*, *микроскоп* сўзининг *мелькоскоп* деб талаффуз этилиши ҳам шу ҳодисага кирди. Халқ этимологиясига доир сўзлар бадий адабиётда персонажлар нутқини жонлантириш мақсадида ҳам қўлланади.

48-§. Тилнинг луғат состави

Тилнинг лексикаси тилдаги барча сўзларни ўз ичига олади. Тилда бор бўлган барча сўзлар унинг луғат составини ташкил этади. Тилда бор бўлган сўзларнинг ҳисоби аниқ эмас. Ҳар бир тил ўзининг луғат составига эга бўлиб, юз минглаб сўзларни ўз ичига олган. Энг мукамал тузилган луғат ҳам барча сўзларни қамраб ололмайди. Чунки тилнинг аста-секин ривожланиш жараёнида унинг луғат состави ҳам такомиллашиб боради. Барча янги сўзлар ёки эски сўзлар луғатдан ўрин олмаган бўлиши мумкин.

Одатда луғат составидаги сўзлар ишлатилишига кўра икки гурппага бўлинади: актив ишлатилувчи сўзлар ёки актив луғат ва пасив ишлатилувчи сўзлар ёки пасив луғат. **Актив ишлатилувчи сўзлар (актив луғат)** нутқда, кундалик турмушда кўп қўлланилувчи сўзларни ўз ичига олади ва бу сўзлар барча учун тушунарли бўлиши билан ажралиб туради. Масалан, *чой*, *нон*, *овқат*, *келмоқ*, *кетмоқ*, *чиройли*, *хунук*, *гул*, *йўл* каби. Бундан ташқари, халқнинг турли гурппа ва гуруҳлари ҳам ўз актив луғатига эга бўлиши мумкин. Жумладан, тилшунослар *аффикс*, *фонема*, *морфема*, *синтаксис*, *синоним*, *омоним* каби сўз-терминларни кўп қўл-

лайдилар. Философлар эса *замон, макон, объектив борлиқ, базис, устқурма* каби терминлардан кўпроқ фойдаланадилар. Бу эса ҳар бир группадаги касб эгаларининг ўз актив луғати борлигини кўрсатади.

Пассив ишлатилувчи сўзлар (пассив луғат)га тилда мавжуд бўлган, лекин кам қўлланувчи сўзлар киради. Масалан, *юҳо, пўртана, мўнди* каби сўзлар ўзбек тилида пассив луғатни ташкил этади.

Актив ва пассив луғат ўртасида аниқ чегара йўқ. Баъзан актив сўзлар янги сўзлар билан алмаштирилиб, камроқ ишлатилиши натижасида пассив луғатга ўтади. Масалан, бир вақтлар актив луғатга мансуб бўлган *омоч, қози, элликбоши* каби сўзлар кейинги пайтда пассив луғатга ўтди. Аксинча, пассив луғатдаги сўзларнинг ишлатилиши активлашади. Масалан, жамият тараққиётида пайдо бўлиб турадиган янги сўзлар дастлаб пассив луғатга киради. Уларнинг маълум қисми кейинчалик қўлланиш доираси кенгайиб, ҳаммага тушунарли бўлиб, актив луғатга ўтиши мумкин: *трактор, совхоз, гектар, процент* ва бошқалар. Бу ҳол жамиятнинг ривожланиш жараёнида кишилар нутқ маданиятининг ҳам ўсиб бориши билан боғлиқ.

Актив ва пассив луғат тушунчалари чет тили ўргатишда кўп қўлланади.

Лексикология тилнинг луғат составини турли группаларга, қаторларга ёки гуруҳларга ажратиб ўрганади. Луғат составини бундай тасниф қилишда уларнинг тарихий келиб чиқиши ва ишлатилишига эътибор берилади. Жумладан, барча кишилар томонидан кенг қўлланувчи сўзлар алоҳида группани ташкил этади. Улар кундалик турмушда энг кўп ишлатилувчи сўзлардир. Қўлланиши маълум бир территория билан чегараланган сўзлар диалектизмлар деб аталади ва улар ҳам алоҳида группани ташкил этади. Масалан, *шоти* сўзи Тошкент шевасида арава қисмининг номи; Фарғона шеваларида: а) нарвон, б) арава қисми; *пашша* сўзи Тошкент шевасида пашша (муха), Фарғона шевасида чивин; *тухум* — Тошкент шевасида тухум (яйцо), ж-ловчи шеваларда майяк, қипчоқ шеваларида уруғ¹ деб ишлатилади.

Луғат составидаги фан ва техника соҳаларида ишлатилувчи сўзлар терминлар деб, уларни ўрганувчи соҳа эса терминология дейилади. Бундай сўз — терминлар нутқда кўпинча экспрессив бўёққа эга бўлмайди. Экспрессив бўёққа эга бўлиши ва бўлмаслигига кўра сўзлар классификация қилинади. Экспрессив бўёққа эга бўлмаган сўзлар *нейтрал сўзлар* дейилади. Бундай сўзларга *келмоқ, истамоқ, китоб, қалам* каби кундалик ҳаётда қўлланувчи сўзлар киради. Экспрессив бўёққа эга бўлган сўзлар *стилистик маънода қўлланган сўзлар* деб ҳам аталади. Бундай сўзларга *ой, кун, чашма, қош, ёр, назар ташламоқ, чеҳра* каби сўзлар киради.

¹ В. В. Решетов, Ш. Шоабдурахмонов. Ўзбек диалектологияси, «Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент, 1978, 165-бет.

Тилнинг луғат составидаги сўзлар, асосан, тўрт гуруҳга бўлинади: 1) умумсўзлашув нутқиға хос лексика; 2) маҳаллий сўзлашув нутқи лексикаси (диалектизмлар); 3) адабий-китобий лексика; 4) умумадабий тил лексикаси (оғзаки ва ёзма нутқда ишлатилувчи сўзлар). Албатта, бу гуруҳларға оид сўзларни ишлатилиши аниқ чегараға эға эмас. Умумсўзлашув нутқиға хос сўзлар барча стилларда ишлатилади.

Одатда, адабий тилларда қуйидаги стиллар фарқланади: 1) бадий стиль; 2) публицистик стиль; 3) илмий стиль; 4) расмий иш қоғозлари стили; 5) сўзлашув стили. Сўзлар ҳам бу стилларда ишлатилишиға кўра классификация қилинади. Нейтрал сўзлар барча стилларда қўлланаверади. Терминлар эса фан ва техникаға оид илмий асарларда ишлатилади. Терминлар бадий услубда ҳам баъзан услуб талабига кўра қўлланилади. Масалан, уруш темасида ёзилган асарларда ҳарбий терминлар қўлланилади. Асқад Мухторнинг «Дарёлар туташган жойда» асарида саноат ва ишлаб чиқаришға оид терминларнинг кенг қўлланилганлиги кузатилади. Диалектизмлар илмий ва расмий нутқда, бадий (автор нутқида) ва публицистик асарларда қўлланмайди. Сўзлашув услубида, бадий асар қаҳрамонлари нутқини айнан беришда диалектизмлардан фойдаланилади: *Эшитдигу моро бўсинға келавердик.* (Раҳмат Файзий.) Эскирган сўзлар ҳам, асосан, бадий нутқда шу мақсадда қўлланади:

*Эй бизнинг биринчи раис жумҳур,
Исминдан ўзбекнинг шаъниға ғурур.*

(Ғафур Ғулом.)

Умумсўзлашув стилида ишлатилувчи сўзлар барча кишилар нутқида қўлланиувчи одатий сўзлардир: *дарахт, тоғ, ўрмон, сув, кийим, овқат* кабилар. Умумсўзлашув стилида ишлатилувчи сўзлар баъзан поэзияда ҳам қўлланади. Масалан, *Ўзбекистон ватаним маним.* (А. Орипов.) Бу ўринда менинг сўзи жонли сўзлашув нутқи формасида (*маним*) ишлатилган.

Экспрессив бўёққа эға бўлган сўзлар кўпроқ бадий ва публицистик стилларда ишлатилади. Бунда бадий тасвирлар ўхшатиш, жонлантириш, сифатлаш, муболаға, кўчма маънодаги сўзлар ёрдамида воқеа-ҳодисаларға стилистик бўёқ бериб, ўқувчида эстетик завқ уйғотади. Ҳар бир тилнинг луғат состави нутқ маданияти хазинасини ташкил этади ва турли стилларға хос бўлган ифода воситаларини бойитишға хизмат қилади.

49-§. Тил луғат составининг ўзгариши

Жамият ва халқ ҳаётидаги турли ўзгаришлар натижасида тил ҳам такомиллашиб, ривожланиб боради. Саноат, қишлоқ хўжалиги, фан, маданият ва техниканинг тез суръатлар билан ривожланиши, биринчи навбатда тилнинг луғат составига таъсир қилади. Тилнинг луғат составида янги сўзлар, иборалар пайдо бўла-

ди, айрим сўзларнинг семантикасида ўзгаришлар юз беради, айрим сўзлар эса эскириб қолади. Бу барча тилларнинг умумий қонуниятларидир. Буни ўзбек тили материаллари асосида изоҳлаймиз.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин халқ хўжалигининг барча соҳаларида тубдан ўзгаришлар бўлиб ўтди. 1917 йилгача мамлакатимизда 130 тилдан фақат 20 тасигина ўз ёзувигача эга эди. Партия ва ҳукуматимиз эски ёзувигача бўлган тилларнинг ёзувини такомиллаштириш ва ўз ёзувигача бўлмаган тилларнинг ёзувини ишлаб чиқиш масаласига жуда катта аҳамият берди. Барча миллий тилларнинг тенг ҳуқуқлиги таъминланди, уларнинг ривожланиши учун кенг йўл очилди. Мамлакатимиздаги халқлар ва элатларнинг ўзаро яқинлашуви ва маданий, иқтисодий, техник алоқалари натижасида миллий тиллар ҳам тез суръатлар билан ривожланди. Бунда улуғ рус халқи ва рус тилининг ёрдами жуда катта бўлди. Рус тилининг ёзуви, луғат состави ва грамматикаси бошқа миллий тилларнинг ривожланишига катта ижобий таъсир кўрсатди. Улуғ рус тили эндиликда мамлакатимиздаги барча халқлар учун иккинчи она тили бўлиб қолди. Улуғ рус тили халқаро миқёсда фойдаланиладиган дунё тилларидан бири сифатида ўз мавқеини борган сари ошириб бормоқда.

Мамлакатимизда бўлиб ўтган маданий революция социалистик жамиятимиз ҳаётида тубдан бурилиш ясади. Бу катта ўзгаришлар тилнинг луғат составида ўз аксини топди. Ўзбек тили луғат составида минглаб янги сўзлар пайдо бўлди.

Тилда ҳосил бўлган янги сўзлар **неологизмлар** (грекча neos — «янги», logos — «сўз») дейилади. Луғат состави неологизмлар ҳисобига бойиб боради. Неологизмлар қуйидаги хусусиятлари билан луғат составида ажралиб туради: 1) янги тушунча, предмет ёки ҳодисанинг номини атайди; 2) аввал мавжуд бўлган предмет ёки ҳодисанинг белгиларини фарқлайди; 3) тилдаги воситаларни тежайди; 4) фикрни аниқроқ ифодалаш учун хизмат қилади.

Неологизмлар тилнинг ички ресурслари ва бошқа тиллардан сўз қабул қилиш, яъни ташқи таъсир натижасида ҳосил бўлади.

Неологизмлар тилдаги хусусиятларига кўра аввало икки турга бўлинади: лексик-семантик ва лексик-грамматик. Лексик-семантик неологизмлар ўз навбатида лексик (унга бошқа тилдан ўзлашган сўзлар ҳам киради) ва семантик (унга мавжуд сўзларнинг янги маънода ишлатилиши киради) бўлади. Масалан, ўзбек тили луғат составида кейинги даврларда пайдо бўлган *фазогир* (космонавт), *кинолениннома*, *космодром*, *космик кема* каби лексик неологизмлар ҳисобланади.

Неологизмлар тарихийдир. Бир давр учун неологизм бўлган сўзлар кейинчалик неологизмлик белгисини йўқотиб, актив лексик қатламга ўтиши мумкин. Масалан, *совет*, *пионер*, *музёра*, *колхоз*, *трактор* каби сўзлар тилда пайдо бўлганда неологизм бўлган. Лексини бугунги тилимизда булар янги сўзлик белгисини йўқотиб, халқ тилида кенг қўлланадиган сўзларга айланиб қолди.

Семантик неологизм янги маъноли сўздор. Масалан, *йўлдош* сўзи бугунги тилимизда янги маънода (ер йўлдоши) қўлланяпти. Бу ҳодиса ҳам тарихийдир. *Боғча* дастлаб «детсад» маъносида қўлланганда семантик неологизм бўлган. Ҳозир эса неологизмлик белгисини йўқотган. Улуғ Ватан уруши йилларида пайдо бўлган *ясама оёқ*, *қора хат* сўзлари ҳозирги тилимизда янгилик белгисини йўқотибгина эмас, балки луғат составининг пассив қатламига айланди.

Лексик-грамматик неологизмлар тилнинг ўзидаги сўз яшаш воситалари ёрдамида ҳосил қилинади: *систематизациялаштириш*. Лексик-грамматик неологизмлар ҳам тарихийдир. *Колхозчи* (колхозчик), *партиявий* (партийное), *тракторчи* (тракторист) каби сўзлар бугунги тилимизда актив лексик қатламдан ўрин олган.

Ўзбек тили луғат составида айрим сўзлар эскирди. Бундай сўзлар икки турга ажратилади: историзм ва архаизм.

Историзмлар (грекча *historia* — «тарих») ўтмишда мавжуд бўлган нарса-ҳодисаларнинг номларидир. Масалан, *қози*, *элликбоши*, *мингбоши*, *юзбоши*, *тахт*, *канизак*, *омоч*, *совут*, *динор* кабилар. Бундай сўзлар тарихий асарларда ўтмишни тасвирлаш учун шароит тақозоси билан ишлатилади. Баъзан фразеологик историзмлар ҳам учраб туради (*қозилик қилмоқ* каби). Историзмлардан архаизмларни фарқламоқ зарур.

Архаизмлар (грекча *archaios* — «қадимги») бугунги кунда мавжуд бўлган нарса-ҳодисаларнинг эски номларидир. Масалан, *таътил* (каникул), *дудоқ* (лаб), *муҳр* (печать), *ўмиз* (кўкрак) ва бошқалар. Булар бадий нутқда айрим стилистик талабларга кўра ишлатилади. Историзмлар ва архаизмлар тилнинг такомиллашуви, унинг луғат системасининг ривожланиши процесси билан боғлиқдир.

50- §. Тил луғат состави тараққиётининг асосий йўллари

Тилнинг луғат состави жамият тараққиёти билан боғлиқ ҳолда доим ривожланишдадир. Бу ҳар бир тилнинг ички ресурслари ҳамда бошқа тиллардан сўз ўзлаштириш ҳисобига бўлади. Одатда, янги сўзлар, сўзларнинг янги маънолари эскириб қолаётган сўзларга нисбатан анча кўп пайдо бўлади. Бу янги сўз ва маънолар маълум қонун-қоидалар асосида юзага келади. Лекин, шу билан бирга, тилда бирор қонда билан боғлиқ бўлмай, сунъий ҳосил қилинган сўзлар оз бўлса-да мавжуд. Бунга адабиётларда *лилипут*, *нейлон*, *гном*, *кодик* каби сўзлар мисол қилиб келтирилади. *КПСС*, *БМТ*, *БАМ*, *райисполком*, *райижроком* каби қўшма қисқартма сўзлар эса аналитик номлаш ва сўзларни қисқартириш қоидалари асосида ҳосил бўлган.

Тил луғат состави тараққиётининг, асосан, тўрт усули мавжуд: грамматик усул, фонетик усул, семантик усул, сўз ўзлаштириш усули.

Грамматик усул. Тил луғат состави тараққиётининг грамматик

усули тилнинг сўз яшаш моделлари ва сўз яшаш усулларига асосланади. Ҳар бир тилнинг ўзига хос сўз яшаш моделлари ва усуллари бор.

Грамматик сўз яшаш усуллари сўз яшаш асоси ва ясалган сўз ҳамда сўз яшовчи воситаларга кўра ўзаро фарқ қилади. Сўз яшаш асоси ва ясалган сўзга кўра бир сўз туркуми доирасида ҳамда турли сўз туркуми доирасида бўлади: *хизмат* — *хизматчи* — *хизматчилик*, *сон* — *сана* — *саноқ*.

Сўз яшаш воситаларига кўра сўз қўшиш ва аффиксал (морфологик) усул билан сўз яшаш фарқ қилинади. Сўз қўшиш усулида янги тушунча ифода қилиш учун икки ёки ундан ортиқ сўз бириктирилиб, бир сўз ҳолига келтирилади. Бу усул билан қўшма сўзлар ҳосил қилинади: *музёраб*, *темир йўл*, *сўз боши* ва бошқалар. Сўзларни қисқартириш ва қўшма қисқартма сўзлар (аббревиатура— латинча *abbreviatio* — қисқартириш) ҳосил қилиш қоидалари ҳам шунга киради: *СССР* (эс-эс-эс-эр), *КПСС* (ка-па-эс-эс), *ТошДУ* (Тошкент Давлат университети).

Сўз қўшиш йўли билан сўз яшаш барча тиллар учун хосдир. Бу усул айниқса қўшимчасиз, масалан, хитой, бирма каби тилларда кенг ривожланган.

Ўзбек тилида морфологик (аффиксал) усул билан сўз яшашнинг қуйидаги кўринишлари мавжуд:

1) суффиксал усул: *темир* — *темирчи*, *бош* — *бошлиқ*;

2) префиксли усул: *давлат* — *бадавлат*, *ташвиш* — *беташвиш*, *гап* — *сергап*;

3) суффиксал-префиксал усул: *сергаплик*, *бақувватлик*.

Фонетик усул. Бунда сўз таркибидаги товуш ўзгариши ҳамда урғунинг ўрнини ўзгартиш йўли билан янги сўз ҳосил қилинади: *ака—ука*, *янги* (янги китоб) — *янги* (ҳозир келди).

Семантик усул. Тил луғат состави тараққиётининг бу усулида сўз маънолари ўзгариб боради. Фақат сўзлар эмас, уларнинг маънолари ҳам ўз тарихига эга. Сўз маънолари семантик процесслар ва сўз маъноларининг кўчиш қонуниятлари асосида ўзгаради. Сўз маъноларининг ўзгариши уларнинг нутқда қўлланишига боғлиқдир.

Сўз маъноларининг ўзгариш усули уч хил: сўз маъноларининг кўчиши, сўз маъноларининг кенгайиши, сўз маъноларининг тораёнлиги. (41-§ га қаранг.)

Тил луғат составининг тараққиётида семантик усул яна қуйидаги кўринишларга эга:

1) омонимларнинг ҳосил бўлиши: *батарея* (техник термин — *электр батареяси*) — *батарея* (ҳарбий термин — *миномёт батареяси*), *раствор* (*бурчак*, *очишиш бурчаги*) — *раствор* (эритма — *оҳак эритмаси*);

2) сўз маъносининг тил тараққиёти босқичлари бўйлаб тақсимланиши. *Меҳнат* сўзи ўтмишда азоб-уқубат маъносини ифода қилган бўлса, ҳозир меҳнат шараф ва шон ишига айланди. *Ватан* сўзи илгари кулба, туғилган жой маъноларини ифода этган бўлса, ҳозир бутун советлар мамлакати маъносида қўлланади. Бир

Ўзбек жангчиси Улуғ Ватан уруши йилларида ёзган мактубида *Ватан* сўзининг маъносини шундай таърифлаган эди: «Муқаддасларнинг энг муқаддаси Ватан ҳақидаги бизнинг тушунчамиз уруш вақтида янада кенгайди. Биз улуғ Ватанимиз—Совет Иттифоқини серқуёш Ўзбекистондан ташқари тасаввур қилмасдик ва тасаввур қила олмасдик ҳам. Аммо ҳозир Ватанимиз Ўзбекистонга кўра қиёс қилиб бўлмаслик даражада улкан ва бепоён эканлигини айниқса чуқур ҳис қилмоқдамиз. СССР да яшовчи халқларнинг ягона иттифоқисиз Ватан бизларда йўқ. Кўп қонимиз тўкилган Волга қирғоқлари ҳам, Украина ерлари ҳам, Белоруссия ери ҳам биз учун Ватандир»;

3) турдош ва атоқли отлар муносабати. Бунда турдош отлар ўз маъносини торайтириб, атоқли отларга айланади. Ўзбек тилидаги *Анор*, *Рағно*, *Муҳаббат*, *Болта*, *Теша*, *Темир* каби атоқли отлар мана шундайдир. *Виктор* (латинча *vicitor*—ғолиб), *Волга* (русча волга—влага), *Новгород* (русча новъ-городъ) каби атоқли отлар ҳам турдош отлардан ҳосил бўлган. Атоқли отлар ўз маъносини кенгайтириб, турдош отларга айланади. Масалан, *иприт* (заҳарловчи модда) Белгиядаги Ипр шаҳри номи билан боғлиқ. *Голифе*, *донжуан*, *донкихот* сўзлари ҳам мана шу типдадир.

Конверсия (латинча *conversio*—айланиш) сўз яшашнинг семантик-грамматик усулининг алоҳида кўринишини ташкил қилади. Бунда бир туркумдаги сўз иккинчи бир туркумга ўтади: унинг лексик ва грамматик маъноси ўзгаради.

Конверсиянинг асосий кўринишлари: субъективация, адъективация ва адвербнализация. Бунда бошқа сўз туркумларидаги сўзлар от, сифат ва равишларга кўчади. Масалан, от туркумига кирувчи *аниқланмиш* сўзи аслида феълнинг сифатдош формаси, *уруш*, *йқиш*, *кириш*, *қурилиш*, *тергов* кабилар эса аслида феълнинг ҳаракат номи формасидир. Равиш туркумига кирувчи *қўрқмасдан* сўзи аслида сифатдошнинг бўлишсиз формаси, *бирдан* сўзи *бир* сонининг чиқиш келишиги формасини олган шаклидир. *Энди* равишининг юклама вазифасида келиши (*нега энди мен бораман*), *қаҳрамон*, *касал* каби сифатларнинг отлашуви ҳам конверсия ҳодисасидир. Рус тилидаги *столовая* сўзи ҳам сифат (*столовая мебель*), ҳам от (*ошхона*) бўлиб келади. Бу сўз от вазифасида келганда сифат формаси (женский род)ни сақласа ҳам, род категорияси бўйича ўзгармайди.

Конверсия ҳодисаси қўшимчасиз тиллар ҳамда барча сўз туркумлари тараққий этган сўз формаларига эга бўлмаган тилларда кенг ривожланган. Бу ҳодиса айниқса инглиз тилида тараққий этган.

Сўз ўзлаштириш. Турли қабила ва халқлар қадимдан ўзаро иқтисодий ва маданий алоқада бўлиб келганлар. Бунинг натижасида бир тилдан иккинчи бир тилга айрим сўзлар кириб ўзлашиб кетган. Дунёда бошқа тил воситаларини ўзлаштирмаган бирорта «соф» тил йўқ. Рус тилининг луғат составидаги сўзларнинг тахминан 10% и бошқа тиллардан ўзлаштирилган деб тахмин қили-

нади. Ўзбек тили луғат составида арабча, форсча, тожикча ва рус-интернационал сўзларнинг салмоғи каттагинадир.

Бошқа тиллардан қабул қилинган сўзлар тилнинг грамматик-луғавий таркибига ҳеч қандай таъсир қилмасдан ўзлаштирилади. Улар, одатда, кўпроқ предметлик тушунчасини ифода қилувчи сўзлар бўлади: янги предметлар ўзларига хос номлар билан ўзлаштирилади. Масалан, футбол Англияда кўпроқ тарқалгани учун бунга хос номлар ҳам инглизчадир: *футбол* («оёқ ўйини» деган маънода), *голкипр* (дарвозабон маъносида) ва бошқалар. Рус тилидаги кемачиликка хос терминларнинг кўпчилиги голландчадир: *крейсер* (ҳарбий—кема маъносида), *газань* (кемалар тўхтайдиган жой маъносида), *грот-марсель* (катта тикка турувчи елкан маъносида) ва бошқалар.

Бошқа тиллардан эҳтиёж натижасида қабул қилинган сўзлар тилнинг луғат бойлигини кенгайтириб, нутқ воситаларини бойлатади. Масалан, рус тилидаги *вельвет* сўзи инглизчадан олиниб, бахмалнинг бир турини ифода қилади. Инглизчада эса бу сўз бархит (бахмал) маъносини билдиради. Лекин *бархит* сўзи асли арабча бўлиб, бамазин маъносини ифода қилади. *Боти* сўзи француз тилида этик маъносида ишлатилса, французчадан олинган бу сўз рус тилида аёллар киядиган қўнжли калиш маъносини аңлатади.

Одатда, бошқа тиллардан зарурят туфайли ўзлаштирилган сўзлар «бегона сўзлар» деб ажратилмасдан нутқда қўлланаверади. Масалан, *пахта* сўзининг асли форсча-тожикча, *канал* сўзининг асли латинча эканлигини фақат тилшуносларгина тадқиқот ишларида ажратадилар. Бошқа вақтларда бу сўзлар ўз сўзидек ишлатилаверади.

Халқларнинг иқтисодий ва маданий алоқалари айниқса капитализм даврида тараққий этди. Бу даврда фан ва техниканинг тез ўсиши халқлар ўртасидаги алоқаларнинг ўсишига олиб келди. Бу ҳол фан ва техника соҳасида ҳам умумийлик юзага келишига олиб келди. Бунинг натижасида тилларнинг луғат бойлигида интернационал элементлар вужудга кела бошлади. Кейинги даврларда, айниқса XIX асрда фан ва техникага оид терминлар қадимги грек ва латин тилларидан ўзлаштирилди. Масалан, *ботаника*, *зоология*, *география*, *аквариум* ва бошқалар.

Интернационал сўзлар бошқа тиллардан ҳам олинди. Масалан, *алгебра*, *арсенал*, *альманах* сўзлари араб тилидан; *артист*, *ансамбль*, *армия*, *артиллерия* сўзлари француз тилидан; *ария*, *газета*, *банк*, *валюта*, *гвардия* сўзлари итальян тилидан; *бокс*, *митинг* сўзлари инглиз тилидан олингандир. Бу сўзлар ҳозирги замон тилларининг ҳаммасида умумий интернационал фонд сифатида қўлланмоқда. *Совет*, *комсомол*, *колхоз*, *ударник* каби русча сўзлар ҳам кейинги вақтларда умумий интернационал фондга айланди.

Умумий сўзларнинг баъзилари турли тиллардан олинган сўзлардан иборат. Масалан, *бюрократ* сўзи французча *bureau* (муассаса) ва грекча *kratos* (ҳокимият) сўзларининг қўшилиши-

дан ҳосил бўлган. Шу йўл билан *тролейбус* сўзи ҳам юзага келган. Инглизча *trolley*—контактли сим ва юқоридаги *bus* элементининг қўшилишидан ҳосил бўлиб, электр токи билан юрадиган шаҳар транспорти маъносида қўлланади.

Умумий сўзларнинг бир қисми улар ифода қилган предметни ихтиро қилган одамлар номи билан боғлиқ. Масалан, *ампер* сўзи (электр токининг қувватини ўлчайдиган бирлик маъносида) итальян олими Вольт номи билан боғланган.

Дунёдаги тилларнинг деярли ҳаммасида умумий морфологик белгилари ҳам мавжуд. Булар грекча, латинча *-ист*, *-изм* каби суффикслар ва *архи-*, *контр-*, *инте-* каби префикслардир.

Юқоридагилардан кўринадики, дунёдаги барча тиллар учун умумий бўлган лексик фонд турли йўллар билан юзага келган. Илмий-техник революциянинг кенгайиб бориши билан умумий фонд кенгай боради. Аммо бундай сўзлар, айниқса чет сўзларни ўзлаштиришда, уларни қўллашда нутқ маданияти талабларини ҳисобга олмоқ керак. Бундай сўзларни бекордан-бекорга ўринсиз қўлламаслик зарур. В. И. Ленин ҳам «Рус тилини тозалаш ҳақида» деган хатида чет сўзларни ўринсиз қўллашга қарши курашишга чақирган эди.

Чет сўзларнинг ишлатилиши билан боғлиқ ҳодиса *пуризм* (латинча *purus* — соф) дейилади ва бундай ғоя ташвиқотчилари *пуристлар* деб аталади. Пуризм прогрессив ва реакцион бўлади. Прогрессив пуризм чет сўзларни, айниқса русча-интернационал сўзларни тўғри ва ўз ўрнида ишлатиш ғояси билан тилнинг лексик составини бойитишга ёрдам беради. Реакцион пуризм чет сўзларни зўрма-зўраки, она тилида шу сўзга тўғри келувчи сўз топилган тақдирда ҳам ишлатишга ундовчи ғояга асосланади. Прогрессив пуризмни ҳар томонлама қувватлаш, реакцион пуризмга қарши курашиш тилшуносларимиз ва бошқа фан вакилларининг бурчи ҳисобланади.

Фонетик ўзлаштириш мумкин бўлмаганда, бошқа тилдаги сўз ва иборалар таржима қилиш йўли билан ўзлаштирилади. Бу ҳодиса калькалаб сўз ўзлаштириш деб аталади (французча *calque*— «нусха» тақлид қилиш, нусха кўчиришда ишлатилувчи юқори «қоғоз» маъносида).

Калькалаб сўз ўзлаштириш, асосан, икки турли бўлади: 1) тўлиқ калькаләш — бунда бир тилдаги сўз ёки ибора иккинчи бир тилга тўлиқ таржима қилинади: *полупроводник* — *ярим ўтказгич*, *радиопередача*—*радио эшиттириш*, *ледокол* — *музёра*, *взаимодействие* — *ўзаро ҳаракат*;

2) ярим калькалаш — бунда калькаланаётган сўз ёки ибора ҳар икки тил элементлари орқали ифода қилинади: *машиностроение* — *машинасозлик*, *автоматчик* — *автоматчи*, *электронно-вычислительная машина* — *электрон-ҳисоблаш машинаси*, *штурмовая авиация* — *штурмчи авиация* каби.

Баъзи терминларни ўзлаштиришда сўзнинг ясовчи элементлари ўзбекча қўшимчалар билан алмаштирилади. Бу процесс ўзлаштирилаётган сўзнинг ўзагини сўз ясовчи қўшимчалардан ажратиш

мумкин бўлганда, бу ўзбек тилида мустақил ҳолда маълум тушунча ифода қила олганда юз беради: *гвардеец — гвардиячи, автоматчик — автоматчи*.

Калькалаш йўли билан пайдо бўладиган конструкцияларнинг кўпчилиги бирикма атамалардир: *наблюдательный пункт — кузатиш пункти, химическая война — кимёвий уруш* ва бошқалар.

Тил тараққиётининг ҳозирги босқичида, айниқса, умумий лексик фонднинг кенгайиб боришида тиллар, айниқса СССР халқлари тиллари, жумладан, ўзбек тили луғат бойлигининг тараққиётида улуг ва қудратли рус тилининг аҳамияти ортиб бормоқда. Умуман, рус тилининг жаҳон бўйлаб аҳамияти тобора кенгайиб бораётир.

51-§. Лексикография

Сўзларнинг бирор мақсадда тўпланиб, тартибга солинган йиғиндиси **луғат** дейлади. Луғат тузишнинг назарий ва амалий принциплари ҳақидаги соҳа **лексикография** (грекча lexicon — «луғат» ва γάρηо—«ёзаман») дейлади. Луғат тузувчи мутахассислар **лексикографлар** дейлади. Луғат тузиш принциплари ва методикасини ишлаб чиқиш, лексикографлар ишини ташкил қилиш, луғат тузиш учун асос бўладиган картотекалар тузиш, уларни системалаштириш ва сақлаш лексикографик практиканинг объектидир.

Луғатларнинг сўзлар ва ибораларнинг қўлланишини назарий тадқиқ этишда ҳамда тилга амалий ўргатишда аҳамияти катта.

Турли типдаги луғатлар тузиш умуммаданий аҳамиятга эгадир. Луғат алфавит тартибида тузилиб, қулай справочник сифатида халқ оmmasига билим беради, маданий-оқартув, идеологик функция бажаради. Шунинг учун ҳам бу масалага катта аҳамият берилмоқда. Махсус нашриётлар, лексикографик муассасаларнинг ташкил этилганлигини шу билан изоҳлаш мумкин.

Совет лексикографияси В. И. Лениннинг кўрсатмалари асосида ва шахсан раҳбарлигида бой тажриба орттириб, катта муваффақиятларга эришди. Турли энциклопедик, изоҳли, терминологик, икки тилли ва бошқа типдаги луғатларнинг нашр қилинганлиги бунинг ёрқин исботидир.

Луғат типлари, сўзлик (луғатда изоҳланаётган ёки таржима қилинаётган сўз) состави, луғавий мақолалар структураси каби масалалар лексикографик назарияда асосий масала ҳисобланади.

Луғатлар, асосан, икки турга бўлинади: энциклопедик ва филологик. Энциклопедик луғатларда фан, техника ва маданиятнинг барча соҳаларига оид тушунчалар изоҳланади. Уларда табиат ҳодисалари, ижтимоий ҳаётдаги воқеалар, машҳур кишилар ҳақида маълумотлар берилади. Сўзнинг ўзи ҳақида фақат унинг келиб чиқишини кўрсатиш билан чегараланилади. Шунинг учун бундай луғатлар тушунча луғат деб юритилади. Одатда, бундай луғатларда расмлар, карта ва схемалар ҳам келтирилади. Энциклопедик луғатларда сўз ва иборалар алфавит тартибида мақоланинг сарлавҳаси сифатида қўйилади.

Энциклопедик луғатлар мақсад ва вазифасига кўра икки хил бўлади: умумий энциклопедик луғат ва бирор соҳанинг энциклопедик луғати. Умумий энциклопедик луғатларга «Большая Советская Энциклопедия» (БСЭ), «Ўзбек Совет Энциклопедияси» мисол бўлади. Бирор соҳанинг энциклопедик луғатларига «Литературная энциклопедия», «Педагогическая энциклопедия», «Техническая энциклопедия», «Сельскохозяйственная энциклопедия» кабилар киреди. Энциклопедик луғат Шарқда «Қомус», Ғарбда эса «thesaurus» деб ҳам юритилади.

Филологик луғатларда асосий эътибор сўзга ёки сўз бирикмасига берилади ва улар ҳар томонлама изоҳланади. Бундай луғатлар ҳам алфавит тартибиде тузилади ва изоҳланадиган сўз ёки сўз бирикмаси сарлавҳа сифатида келтирилади.

Филологик луғатлар икки хил бўлади: умумий ва махсус филологик луғатлар. Умумий филологик луғатларда ҳамма қўллайдиган сўзларнинг характеристикаси берилади. Булар бир тилли, икки тилли, кўп тилли бўлади.

Қўйилган мақсадга кўра бир тилли филологик луғатлар бир қанча турларга бўлинади. Масалан, изоҳли луғатлар, махсус лингвистик луғатлар: этимологик луғат, морфем луғат, фразеологик луғат, синоним сўзлар луғати, орфоэпик луғат, чаппа луғат, атоқли отлар луғати, жой номлари луғати, машҳур ёзувчилар асарлари луғати кабилар.

Масалан, изоҳли луғатда сўзларнинг барча лексик маънолари кенг изоҳланади. Ҳар бир сўз изоҳи кичик мақола шаклида берилади ва изоҳланаётган сўз сарлавҳа қилиб кўрсатилади. Бунга В. И. Далнинг «Тольковый словарь живого великорусского языка», Д. Н. Ушаков таҳририда нашр қилинган тўрт томли «Тольковый словарь русского языка», СССР Фанлар Академиясининг 17 томли «Словарь современного русского литературного языка» (буни тузган олимлар Ленин мукофоти лауреати унвонига сазовор бўлганлар), С. И. Ожеговнинг бир томли «Словарь русского языка» китоби кабилар мисол бўлади. Олим Усмонов ва Ренат Дониёровларнинг «Русча-интернационал сўзлар изоҳли луғати» ҳам изоҳли луғатлар доирасига киритилади.

Синоним сўзлар луғатида синонимик қаторга кирувчи ҳар бир сўзнинг маъно оттенкалари, стилистик функциялари баён қилинади. Бунга А. Ҳожиёвнинг «Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати» мисол бўлади. Этимологик луғатларда сўзларнинг келиб чиқиши, уларнинг дастлабки шакли ва маъноси, тил тараққиёти давомида уларда юз берган ўзгаришлар изоҳланади. М. Фасмернинг «Этимологический словарь русского языка», Э. В. Севортянининг «Этимологический словарь тюркских языков» китоблари ана шундай луғатлардир.

Морфемик луғат сўзларнинг қандай морфемалардан тузилганини алфавит тартибиде изоҳловчи луғатдир. Жумладан, *мукофотланмоқ* сўзи *мукофот* /лан/ *моқ* морфемаларидан тузилган. (Қаранг: А. Ғуломов, А. Н. Тихонов, Р. Қўнғуров. Ўзбек тили

морфем луғати. Тошкент, «Ўқитувчи», 1977). Фразеологик луғатда тилдаги фразеологик бирликларнинг (ибораларнинг) семантик ва грамматик хусусиятлари мисоллар ёрдамида изоҳланади. Унда фразеологик омонимлар, синонимлар ва антонимларни ёнма-ён келтириш, бир фразеологик иборанинг турли вариантларини бериш жуда фойдалидир. Мисол: **Кўнгли қаттиқ — қаттиқ кўнгил.** Раҳм-шафқати йўқ. В а р и а н т и: **тош кўнгил; тош кўнгилли; тош кўнгил [экан]лиги.** С и н о н и м и: **тош юрак — юраги тош.** А н т о н и м и: **кўнгл(и) бўш; кўнгл(и) юмшоқ — юмшоқ кўнгил.** У х ш а ш и: **бағри тош; меҳри тош...** (Ш. Раҳматуллаев. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. Тошкент. «Ўқитувчи», 1978, 21-бет).

Сўзларнинг қандай ҳарф билан тугаганига қараб алфавит тартибда тузилган луғат **чаппа луғат** дейилади. Масалан, а ҳарфи билан тугаган сўзлар қуйидагича берилади: *арфа, бола, дона, сўна, пона, тўнка, шона* каби. Бундай луғат сўз ясалиши, морфология ва лексикология бўйича олиб бориладиган турли илмий-тадқиқотлар учун манба бўлиши мумкин. Булардан ташқари, чаппа луғатлар тилнинг фонетик қонуниятларини, шеърят сирлари (қофия бўйича)ни ўрганишда ёрдам беради. (Р. Қўнғуров ва А. Тихоновларнинг «Обратный словарь узбекского языка» китоби).

Изоҳли луғатлар тузилишига кўра икки хил: алфавит тартибдаги луғатлар ва уя тартибдаги луғатлар.

Биринчи тип луғатларда сўзлар алфавит тартибда берилиб изоҳланади. Юқорида кўрсатилган изоҳли луғатлар мана шу типда тузилган.

Иккинчи тип луғатларда фақат ўзакларгина алфавит тартибда жойлаштирилади. Ясама сўзлар эса ўзак мақолачасининг ичида (уясида) изоҳланади. Бундай луғатлар бир уяда келтирилган сўзларнинг маъно ва форма жиҳатдан боғланишлари ҳақида маълумот беради. Бунга В. И. Далнинг юқорида кўрсатилган луғати мисол бўлади.

Икки тил доирасидаги таржима луғатларида бир тилдаги сўз ёки сўз бирикмаси бошқа тилга таржима қилиб берилади. Бунга русча-ўзбекча, инглизча-ўзбекча, французча-ўзбекча, немисча-ўзбекча луғатлар киради. Чет тилни ўрганувчилар учун мўлжалланган қисқа таржима луғатлари ҳам мавжуд. Баъзан таржима луғатлари бир неча тиллар доирасида бўлади. Масалан, «Словарь наиболее употребительных слов английского, немецкого, французского и русского языков» каби.

Филологик луғатларга турли соҳаларга оид луғатлар ҳам киради. Буларда фан, техника, ишлаб чиқаришнинг маълум соҳасига оид сўз-терминлар тасвирланади. Соҳа луғатлари ичида энг кенг тарқалгани терминологик луғатлардир. Бундай луғатлар бир тилли, икки тилли, кўп тилли бўлади. Бир тилли терминологик луғатларда бир тилнинг маълум соҳага оид терминлари изоҳланади. Бунга О. С. Аҳманованинг «Словарь лингвистических терминов» (1966) ва Д. Э. Розенталь, М. А. Теленковаларнинг

«Справочник лингвистических терминов» (1972) номли китоблари, Ҳ. Ҳасановнинг «География терминлари луғати» (1964), Ҳ. Ҳомидий, Ш. Абдуллаева, С. Иброҳимоваларнинг «Адабиётшунослик терминлари луғати» (1967), Олим Усмон таҳрири остида нашр қилинган «Ижтимоий-сиёсий терминлар луғати» (1976) кабиларни киритиш мумкин. Икки тилли терминологик луғатларга Н. Т. Ҳотамовнинг «Адабиётшуносликдан қисқача русча-ўзбекча терминологик луғат»и (1969), Ш. Байбуров ва Н. Таканаевнинг «Педагогикадан қисқача русча-ўзбекча терминологик луғат»и (1963) кабилар киради. Кўп тилли терминологик луғатларга А. А. Асқаров ва Ҳ. Зоҳидовларнинг «Латинча-ўзбекча-русча нормал анатомия луғати» (1964)ни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Чет сўзлар луғати ҳам терминологик луғатларга ўхшаб кетади. Бунда ҳам, асосан, чет тиллардан ўзлашган сўзлар изоҳланади.

Луғатларнинг тури юқоридагилар билан чекланмайди. Тематик, дифференциал, янги сўзлар, қисқартма сўзлар, частота, қофия луғатлари ҳам мавжуд. Масалан, тематик луғатларда сўзлар маъноларига кўра группаланади. Бундай луғатлар бирор фикрни ифодалаш учун энг қулай сўзларни топиш имкониятини беради. Бунга инглиз тили асосида тузилган Роже (Roget) луғати, Муҳаммад Еқуб Чинги томонидан тузилган «Келурнома» номли (XVIII аср) луғатнинг охири XV боби мисол бўлади.

Халқнинг ўсиб бораётган талабларини қондириш мақсадида луғатнинг янги-янги типлари яратилиши табиийдир.

Ҳозирги тилшуносликда тезаурус луғат (грекча thesauros — «манба») ёки идеографик луғат тузиш масаласи устида иш олиб борилмоқда. Тезаурус луғат маълум сўз билан маънолари боғланувчи барча сўзларни қамраб олади.

Луғат — сўз хазинаси, ундан ўринли ва мақсадга мувофиқ фойдаланиш инсон билимини кенгайтириш, луғат бойлигини оширишда ҳамда фикрни тўғри ва раво ифодалашда муҳим омилдир. Атоқли совет адиби С. Маршак луғат ҳақида қуйидаги мисраларни яратишга тўла ҳақли эди.

Кундан-кун қизиқиб қарайман луғат,
Унинг стунларида ҳислар учқун,
Ҳали кўп ахтарар ундан дур санъат
Тўкиб хазинасига кўзин нуруни.
Сўзлардир инсоннинг ҳикматли мулки,
Уларнинг барида асрлар муҳри.
Киноя-ю ғазаб, инсон виждони.
Қўйингки, луғатни «луғат» демак оз.
У эрур даврларнинг тизма достони.

АДАБИЁТЛАР

- Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.
Головин Б. Н. Введение в языкознание. Изд. 3-е исправленное. Изд. «Высшая школа», М., 1977, стр. 69—114.
Денисов П. Н. Очерки по русской лексикологии и учебной лексикографии. Изд. МГУ, 1974.

Левковская К. А. Теория слова, принципы её построения и аспекты изучения лексического материала. Изд. «Вышая школа», М., 1962.

Кодухов В. И. Введение в языковедение. М., 1979, стр. 184—231. Лексическая синонимия. Сборник статей. Изд. «Наука», М., 1966.

Расулов И. Улуғ Ватан уруши йилларида ўзбек тили лексикаси. Тошкент, 1977, 48—86-бетлар.

Азизов О. Тилшуносликка кириш, Тошкент, 1963, 54—86-бетлар.

Акобиров С. Луғат — сўз хазинаси. Тошкент, 1977.

Телия В. Н. Что такое фразеология. Изд. «Наука», М., 1966.

Қўчқортоев И., Қўчқортоева Р. Тилшуносликка кириш. Биринчи қисм. Тошкент, 1976, 26—44-бетлар.

Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари, Тошкент, 1966.

52- §. Сўзнинг материал структураси

Ҳар қандай сўз материал (товуш) ва маъно томонларининг йиғиндисидан иборат. Олдинги саҳифаларда сўзнинг маъноси ҳақида фикр юритилган эди. Энди сўзнинг материал структурасини баён қиламиз. Сўзнинг материал структурасини аниқламай туриб, сўз ясаш ва драмматиканинг кўп масалаларини ўрганиб бўлмайди.

Кейинги даврларгача сўзнинг материал структураси морфологияга боғлаб, «Сўз таркиби» бўлимида изоҳланиб келинди. Ҳозирги тилшуносликда «Сўз ясаш» алоҳида мустақил бўлим сифатида ўрганилмоқда. Умуман, сўзнинг материал структурасини фақат морфологияга боғлаш тўғри хулосаларга олиб келавермайди.

Сўзнинг материал структураси деганда унинг энг кичик, бўлакларга бўлинмайдиган маъноли қисмларга ажратилиши кўзда тутилади. Булар тилшуносликда **морфема** деб юритилади. Демак, морфема тилнинг энг кичик, бўлакларга бўлинмайдиган маъноли қисмидир. Масалан, ўзбек тилидаги *ишчи* сўзи иккита морфемадан ташкил топган, чунки бу сўзнинг таркибида иккита энг кичик маъно англатувчи бирлик бор, яъни *иш* ва *-чи*. *Иш* ва *-чи* элементлари ўз навбатида яна ҳам кичикроқ маъноли бўлакларга бўлинмайди. Биз *иш* сўзини *и* ва *ш* сингари бўлакларга бўлиб ташлашимиз мумкин, лекин улар бундай кўринишда ҳеч қандай маъно англатмайди. *Ишчиларимиздан* деган сўзда эса бешта энг кичик маъно англатувчи бўлак бор: *иш-чи-лар-имиз-дан*, *иш* — сўзнинг ўзаги, *-чи* — касбни кўрсатувчи элемент, *-лар* — кўплик маъносини англатувчи, *-имиз* I шахснинг кўплигини ва *-дан* — чиқиш маъносини англатувчи элементлардир. Шунга ўхшаш мисолларни бошқа тиллардан ҳам келтириш мумкин.

Инглиз тилида: *workers* сўзи учта маъно англатувчи бирлик, яъни *work*, *-er* ва *-s* дан иборат бўлиб, ўзбек тилига *ишчилар* деб таржима қилинади.

Немис тилида *Arbeiterinnen* сўзи тўртта энг кичик маъно англатувчи бирликлардан ташкил топган, яъни *Arbeit* (*иш*), *-er* (*-чи*), *-in* (жинсни кўрсатувчи элемент), *-en* (*-лар*).

Француз тилида *travailleurs* сўзи учта маъноли қисмдан ташкил топган: *travail* (*иш*), *-eur* (*-чи*, *-каш*), *-s* (*-лар*).

Морфемалар фонетика, фонология бирлиги (фонема)дан тубдан фарқ қилади. Морфема маъноли, фонетика, фонология бирлиги эса маъно англатмайдиган бирликдир. Морфемалар икки томонлама, фонемалар эса бир томонлама бирликдир. Бундай деб

аталишига сабаб морфемаларнинг ифодаловчи ва ифодаланувчи томонлари борлигидадир (баъзи адабиётларда ифодаловчи план ва ифодаланувчи план деб ҳам юртилади). Ифодаловчи деганда, морфемаларнинг оғзаки нутқда қулоғимизгача етиб келган товушларни, товушлар бирикмасини, ёзма нутқда эса ҳарфларни ёки ҳарфлар бирикмасини тушунамиз. Ифодаланувчи деганда, ёшитган товушларимизни ёки кўраётган ҳарфларнинг англатган маъносини тушунамиз. Буни схемада қуйидагича кўрсатиш мумкин:

ифодаловчи	-лар
ифодаланувчи	кўплик

Морфемаларни бўғинлар билан аралаштириш мумкин эмас. Биринчидан, морфемалар тилнинг энг кичик маъноли бирлиги бўлиб, ҳамма вақт бўғинларга тўғри келавермайди ва ҳамма бўғинлар морфемаларга мос бўлавермайди. Масалан, ўзбек тилидаги *кўча* сўзи икки бўғиндан, лекин бир морфемадан ташкил топган, *отам* сўзи эса икки бўғин ва иккита морфемадан ташкил топган бўлса ҳам, уларнинг чегараси бир-бирига тўғри келмайди: фонетик жиҳатдан *о-там* тарзида бўғинларга ажратилади, энг кичик маъно англатувчи бўлақларга эса қуйидагича ажратилади: *ота-м*. Баъзан морфемалар бўғинларга тасодифан мос келиб қолади. Масалан, *синф-дош-лар*, *гул-лар-га* ва ҳоказо.

Тил бирлиги бўлмиш морфема нутқда битта морф орқали ва баъзи ҳолларда бир неча морф орқали ифодаланиши мумкин. Ўзбек тилида отларда кўплик битта **-лар** морфемаси билан ифодаланadi. Бундай ҳолларда морф ва морфема бир-бирига мос келади. Чиқиш келишиги қўшимчасида ҳам худди шундай. Лекин жўналиш маъноси ўзбек тилида турли қўшимчалар орқали ифода қилинади: **-га**, **-ка**, **-қа**. Бундай ҳолларда бир морфема учта морф орқали намоён бўлади. Одатда, бир морфемага кирувчи морфлар шу **морфеманинг вариантлари** ёки **алломорфлар** дейилади. Демак, алломорф деб турли формага эга бўлган, лекин бир хил маъно англатадиган ва бир морфемага кирадиган морфларга айтилади.

Морфемалар турли нуқтаи назардан қуйидаги турларга ажратилади:

- 1) англатган маъноларига кўра;
- 2) морфемаларнинг ҳар икки томони, яъни ифодаловчи ва ифодаланувчи томонларининг очиқ ифодаланишига кўра;
- 3) морфемаларнинг ифодаловчи ва ифодаланувчи томонларининг сон жиҳатидан бир-бирига муносабатига кўра.

Биз булардан фақат биринчисини, яъни морфемаларнинг англатган маъноларига кўра турларини кўриб чиқамиз. Бу нуқтаи назардан морфемалар иккита катта группага бўлинади: **ўзак морфемалар**, **аффиксал морфемалар**.

Ўзак морфемалар англатган маъноларига кўра, икки турга бўлинади: лексик маъно англатувчи ўзак морфемалар ва грамматик маъно англатувчи ўзак морфемалар.

Лексик ўзак морфемалар нарса, ҳодисаларни англатади, ма-
салан: *уй-, иш-, бош-, китоб-* ва ҳоказо.

Грамматик ўзак морфемалар мустақил ишлатилса ҳам, лек-
сик маъно англатмайди, улар сўзларнинг грамматик формалари-
ни ҳосил қилади, гаплар ичидаги сўзлар орасида грамматик му-
носабатлар ўрнатади. Бундай морфемаларга кўмакчилар, боғлов-
чилар, предлоглар, артиклар, ёрдамчи феъллар ва ҳоказолар
киради.

Аффиксал морфемалар, ўз навбатида, иккита катта группага
ажралади: сўз ясовчи аффиксал морфемалар ва
форма ясовчи аффиксал морфемалар.

Сўз ясовчи аффиксал морфемалар, яъни ўзбек тилидаги **-чи** (*ишчи*),
-зор, (*гулзор*), **-сиз** (*ақлсиз*), **-ла** (*ишла*); рус тилидаги **-тель** (*учи-
тель, писатель*), **-чик** (*переписчик, счетчик*); инглиз тилидаги **-er**
(*worker, teacher*), **-ship** (*friendship*), **-ize** (*generalize*); немис тилидаги
-schaft (*Freundschaft, Bruderschaft*), **-er** (*Arbeiter, Lehrer*); француз тили-
даги **-igue** (*soverigue*), **-eur** (*travaileur*) янги сўз яшаш учун хиз-
мат қилади. Демак, сўз ясовчи аффиксал морфемалар деб, ўзакка
қўшилиб, янги маънодаги сўз ҳосил қилувчи морфемаларга айтилади.
Сўз ясовчи аффиксал морфемаларни тобе лексик морфемалар ҳам дейиш
мумкин. Чунки улар сўзларга қўшилиб, янги сўзлар яшашда бевосита
иштирок этади.

Аффиксал морфемаларнинг иккинчи турини грамматик аффик-
сал морфемалар дейиш мумкин. Чунки улар сўзларга қўшилиб,
уларнинг лексик маъноларини ўзгартирмай, ё сўзларнинг грам-
матик формаларини ўзгартиради, ёки сўзлар орасида маъло
грамматик алоқа ўрнатишга хизмат қилади. Ана шу икки функ-
циядан қайси бирини бажаришига қараб, грамматик аффиксал
морфемалар, ўз навбатида, яна икки турга бўлинади: сўз ўзгар-
тувчи аффиксал грамматик морфемалар ва форма
ясовчи аффиксал грамматик морфемалар.

Сўзнинг асосий лексик маъносини ўзгартирмай, у англатган
ҳодиса за предметларнинг борлиққа муносабатини ифодалайди-
ган морфемалар форма ясовчи аффиксал грамматик морфемалар
дейлади. Бундай морфемаларга ўзбек, рус, инглиз, француз, не-
мис тилларидаги кўплик англатувчи морфемалар, сифат ва ра-
виш даражаларини ясайдиган морфемалар киреди.

Сўзнинг сўз бирикмаларидаги ва гаплардаги бошқа сўзларга
алоқасини, муносабатини кўрсатиш учун хизмат қиладиган мор-
фемалар сўз ўзгартувчи аффиксал грамматик морфемалар дейила-
ди. Бундай морфемаларга тиллардаги келишик ва эгалик ҳамда
шахс-сон категорияларининг қўшимчалари киреди. Бу икки хил
грамматик морфема орасидаги фарқни ўзбек тили мисолида кў-
ришимиз мумкин:

*Мен уни кўрдим.
Мен уларни кўрдим.*

Бу икки гапда тушум келишигининг кўрсаткичи **-ни** нинг ишла-
тилиши мажбурий, акс ҳолда сўзлар бир-бири билан боғланмайди.

Лекин кўплик қўшимчаси **-лар** нинг ишлатилиши шарт эмас: унинг қўлланиши ёки қўлланмаслиги мазкур гаплардаги сўзларнинг ўзаро боғланишига алоқаси йўқ.

Аффиксал грамматик морфемалар сўзнинг қандай формасини ҳосил қилишига кўра иккига бўлинади: категориал форма ҳосил қилувчи морфемалар ва нокатегориал форма ҳосил қилувчи морфемалар. Категориал форма ҳосил қилувчи морфемаларга келиш-тик, эгалик, сон, шахс-сон, нисбат, замон, майл каби грамматик категорияларни ифода қилувчи морфемалар киради. Нокатегориал форма ҳосил қилувчи морфемаларга кичрайтиш ва эркала-тиш маъносини ифода қилувчи морфемалар киради.

Аффиксал морфемалар ўзакка нисбатан жойланиши нуқтан назаридан уч турга бўлинади: префиксал, инфиксал ва постфиксал морфемалар.

Префиксал морфемалар ўзакнинг олдига қўшилади: *бефарқ, из-енать, починить, наилучший, перечитать*, rewrite, impossible (инглиз тилида), beenden, Vorgang (немис тилида), combattre, occasion (француз тилида).

Инфиксал морфемалар ўзакнинг ичига жойлашган бўлади. Латин тилида инфиксал морфемалар кўпроқ учрайди: *findo* сўзилагич *-п* инфиксал морфема ҳозирги замон қўшимчасидир. Бу сўз *fid* (*санчмоқ*) деган инфинитивдан ясалган.

Баъзи олимлар инглиз тилидаги баъзи сўзларнинг кўплик формасининг ясаилишини инфиксал морфемага мисол қилиб кўрсатишади, яъни:

foot (оёқ) — feet (оёқлар)
тап (киши) — тең (кишилар)

ва ҳоказо. Сўзларнинг грамматик формасини ундай йўл билан яса-ли-ши, айниқса, араб тилига хос, масалан:

gatala — уни ўлдиришиди
gutila — уни ўлдиришган (эди)
ktaab — китоб (бирлик)
kutub — китоблар

Постфиксал морфемалар кўпчилик тилларга хос. Постфиксал мор-фема ўзакдан кейин жойлашади. Масалан: *синфдош, пахтадан, ой-надек, спутник, белый, beautiful, lovely, tables*, (инглиз тилида), *Weibheit, Freundschaft* (немис тилида), *practicable, lavage* (француз тилида).

53-§. Сўз материал структурасининг ўзгариши

Маълумки, дунёда ўзгармайдиган нарса йўқ — ҳамма нарса вақт ўтиши билан маълум даражада ўзгариб туради. Тил ҳо-ди-салари ҳам бундан истисно эмас. Бу ривожланиш, ўзгариш тил-нинг ҳамма ярусларига хос. Тилда содир бўлаётган ўзгаришлар сўзнинг структурасига ҳам ўз таъсирини ўтказади, натижада у ҳам аста-секин ўзгариб боради. Сўз структурасининг ўзгариши

турли тилларда турли йўл билан юз беради. Тилшуносликда бунинг асосан уч усули қайд қилинади: соддалашув, қайта тузилиш ва мураккаблашув.

Соддалашув. Сўзларни қўшиш йўли билан ясалган қўшма сўзларнинг сўзларга ёки ўзакка, кўп морфемали сўзнинг бир морфемали сўзга ўтиш ҳодисалари соддалашув дейилади. Одатда, бу ҳодиса сўзнинг «ички форма»сини йўқотиши, яъни морфемалар орасидаги чегаранинг йўқолиши натижасида рўй беради.

Соддалашув процесси икки сабабга асосан содир бўлиши мумкин:

1) у ёки бу морфеманинг маъноси кучсизланиши ва аста-секин йўқ бўлиб кетиши ва оқибатда унинг ишлатилишдан чиқиб кетиши натижасида;

2) бир сўздаги ўзакнинг ўзига қариндош бўлган бошқа ўзаклар билан алоқасининг узилиши натижасида.

Биринчи усулга қуйидаги сўзлар мисол бўла олади: рус тилидаги *ретивый* сўзи ҳозирги вақтда сўз ясовчи аффикси бўлмаган содда (туб) сўз саналади, чунки қадимги рус тилидаги *реть* («бахс» маъносида) сўзи ишлатилишдан чиқиб кетган. Аслида эса, *ретивый* сўзи *реть* оти билан *-ив* сифат ясовчи морфемадан ташкил топган. Ҳозирги рус тилидаги *нужный*, *хижина*, *кольцо* сўзлари ҳам худди шу усулда изоҳланиши мумкин. Бир вақтлар рус тилида *нужа*, *хижа* ва *коло* сўзлари бўлган, ана шу сўзларга *-н*, *-ин*, *-у* сўз ясовчи ва форма ясовчи *-ый*, *-а*, *-о* ларнинг қўшилиши натижасида сўзлар ҳосил қилинган. Лекин ҳозирги пайтда бу сўзлар туб сўзлар қаторидан ўрин олган, ҳозир уларнинг структураси тўғрисида гап борганда, улар қуйидаги морфемаларга ажратилади: *нужн-ый*, *хижин-а*, *кольц-о*. Ҳозирги ўзбек тилидаги *қовурга*, *қачон*, *бўрсик* каби сўзлар ҳам илгари морфемаларга ажратилган.¹ Масалан, *қовурга* сўзи асли *қоп*, *-ур* (даража кўрсатувчи аффикс) ва *-ға* (от ясовчи аффикс) морфемаларидан иборат бўлган, *қачон* сўзи асли *қай*, *чоғ* ва *-ин* морфемаларидан, *бўрсик* эса *бўр*, *-си* (феъл ясовчи аффикс) ва *-қ* (от ясовчи аффикс) морфемаларидан иборат бўлган. Бу сўзлар ҳозирги тил нуқтаи назаридан бир ўзак деб қаралади. *Юмша* сўзи ҳам илгари икки морфема сифатида қаралган. Бугунги тилда эса бир ўзак ҳисобланади. Чунки *юм* сўзи алоҳида лексик бирлик сифатида истеъмолдан чиқди.

Иккинчи усулига эса қуйидагилар мисол бўлади: ҳозирги рус тилида *жир* деган сўз бор. Бу сўз туб сўз ҳисобланади. Рус тилида бу сўзга ўзакдош сўзлар ҳам мавжуд. Масалан: *жизнь*, *живой*. Бу сўзларнинг асосида ётган ўзак ҳам маълум: *жить*. Лекин ҳозирги пайтда *жир* сўзи билан қолган уч сўз орасида ҳеч қандай боғланиш сезилмайди. Аслида эса *жир* сўзи *жи* ўзагидан ва *-р* сўз ясовчи қўшимчадан ташкил топган бўлиб, «ҳаётда орттирилган» деган маънони англатган. Шундай қилиб, қадимги рус

¹ Бу масалада ўзбек тилига оид мисоллар А. Ғуломов, А. Н. Тихонов ва Р. Қўнғуровларнинг «Ўзбек тили морфем луғати» дан олинди (10—11-бетлар).

тилидаги **-р** сўз ясовчи морфема ҳозирги вақтда ўзакнинг ажралмас қисми ҳисобланади ва бу ўзак асосида янгидан янги сўзлар ясалади: *жирный, жиреть, обезжиренный* ва ҳоказо.

Ҳозирги ўзбек тилидаги *қишлоқ* ва *қишки* сўзлари асли бир ўзак атрофига бирлашадиган қариндош сўзлардир. Ҳозирги тил нуқтаи назардан эса улар қариндош сўзлар ҳисобланмайди: уларда семантик умумийлик йўқ. Шунга кўра улар бошқа-бошқа сўзлардир.

Баъзи вақтда соддалашув сўз таркибида содир бўлган қатор фонетик ўзгаришлар натижасида амалга ошади. Масалан, рус тилидаги *закоулок* сўзининг соддалашувида икки фактор ўз таъсирини ўтказди: а) бу сўзнинг таркибидаги бир бўгин тушиб қолди, аслида бу сўз қуйидагича кўринишга эга эди: *заколоулок*; б) бу сўзнинг асосида ётган *коло* ўзаги ишлатилишдан чиқиб қолди.

Немис тилидаги *adler* сўзининг соддалашувида сўз таркибидаги фонетик ўзгаришлар сабаб бўлган. Ҳозир бу сўз «бургут» маъносини ифодалайди. Аслида бу сўз қўшма сўз бўлган, яъни *adal* ва *ag* «асл қуш» деган маънони англатади. Бу сўздаги фонетик ўзгаришдан ташқари *ag* сўзи ишлатилишдан ҳам чиқиб кетди. Рус тилидаги *завтра* сўзининг дастлабки фонетик состави *завтра* бўлган, яъни *за* ва *утро* дан ташкил топган.

Сўзнинг морфологик структурасининг соддалашуви кўпинча бир тилдан иккинчи тилга сўз ўзлаштирилганда рўй беради: ясама ва қўшма сўзлар туб сўзлар сифатида ўзлаштирилади. Масалан, инглиз тилидан ўзлаштирилган *футбол* сўзи ўзбек тилида туб сўздек қабул қилинган. Инглиз тилида эса бу қўшма сўздир: *foot* — оёқ ва *ball* — тўп. Немис тилидан ўзлаштирилган *курорт* сўзи ҳам асли қўшма сўздир, яъни *kur* — «дам», *ort* — «жой». Ўзбек тилига форс тилидан кириб келган *астойдил* сўзи ўзбек тилида туб сўз, лекин форс тилида уч ўзакдан ташкил топган: «аз таги дил».

Қайта бўлиниш. Сўзнинг материал структурасининг қайта бўлиниши деганда сўздаги морфемалар чегарасининг ўзгариши ва бунинг натижасида янги аффиксал морфемаларнинг пайдо бўлиши кўзда тутилади.

Қайта бўлинишда сўз ясамалигича қолаверади, лекин у морфемаларга ажратилаётганда, уларнинг чегараси ўзгаради: бу сўз таркибидаги дастлабки морфемалар ўз кўринишини йўқотади; сўз янгича структурал қисмларга ажратилади. Қайта бўлиниш процесси аналогия ҳодисаси ва эскирган аффиксал морфемаларнинг тилдан чиқиб кетиши билан боғлиқ бўлади. Мисоллар: ҳозирги рус тилида *смелость* ва *готовность* деган ясама сўзлар бор. Биринчиси *смел* ўзаги билан **-ость** сўз ясовчи морфемадан, иккинчиси эса *готов* ўзаги билан **-ность** сўз ясовчи морфемалардан ташкил топган. Шундай қилиб, ҳозирги рус тилида иккита сўз ясовчи суффикс — **-ость** ва **-ность** бор. Баъзи олимларнинг фикрича, **-ность** морфермаси кейинроқ пайдо бўлган, дастлабкиси **-ость** дир. Улар буни қуйидагича тушунтиришади. Бир вақтлар рус тилида иккита параллел сифатлар бўлган: *готовый* ва *готовный*. Бу си-

фатлардан абстракт от ясалганда *готовный* сўзига **-ость** аффикси қўшилган. Ясалган отни аввал қуйидагича таркибий қисмларга ажратишган: *готовн-ость*; **-н** ва **-ость** ясовчи морфемалари ёнма-ён турганлиги учун, улар вақт ўтиши билан бир-бирига қўшилиб кетган ва натижада ҳозирги вақтда морфемалараро дастлабки чегара бузилиб, бу сўз янгича таркибий қисмларга ажрала бошлади, яъни *готов* ўзак ва **-ность** ясовчи морфема. Бу ҳодиса эса, ўз навбатида, тилдан *готовный* деган сифатнинг тушиб қолишига сабабчи бўлган. *Готовность* деган абстракт от бевосита *готовый* сифатига **-ность** морфемасини қўшиши билан ясалади деб қараладиган бўлди. Бу мисолда кўрсатилган қайта бўлиниш процесини қуйидагича тасвирлаш мумкин:

готов-н-ый < *готов-н-ость* < *готов-ность*

Баъзи ҳолларда сўзлар ҳам қайта бўлинади. Масалан, рус тилида унли билан бошланадиган олмошларнинг ундош билан бошланадиган вариантлари ҳам бор, яъни: *Я дал ему книгу. Я пришел к нему. Я дал книгу им Я пришел к ним.*

Бир вақтлар рус тилидаги *с* ва *к* предлоглари учта товушдан ташкил топган эди: **сьн**, **кън**. Маълумки, предлоглар ёрдамчи сўзларга мансуб бўлиб, нутқда урғу олмайди. Улар олмошлар олдида ишлатилганда, ритмнинг таъсирида олмошларга қўшиб талаффуз қилинган: *кънему*, *сьним* каби. XII ва XIII асрга келиб (унсиз) жарангсиз **ъ** товушининг тил системасидан чиқиб кетиши натижасида юқорида келтирилган сўзлар орасидаги чегара ўзгарди: дастлабки уч товушли предлогларнинг биринчи товуши мустақил сўз — предлогга айланди, охириги товуш эса олмошларнинг бошланғич товушлари қаторига ўтди. Бу процессни қуйидагича изоҳлаш мумкин: *сьн им* < *сьним* < *съ ним* < *с ним*

Ўзбек тилидаги *улар* сўзи асли икки морфема: *ул* (учинчи шахс бирликдаги кишилик олмошининг қадимги формаси) ва **-а(р)** (кўпликни кўрсатувчи аффикс) дан иборат бўлган. Кейинги вақтларда ўзак охиридаги **л** товуши аффикс таркибига ўтган. Бугунги тилимизда *улар* олмоши *у-лар* деб морфемаларга ажратилади. Бунда ҳам қайта бўлиниш ҳодисаси юз берган.

Мураккаблашув. Аввал туб деб ҳисобланган сўзларнинг ясама ёки мураккаб сўзлар қаторига, бир морфемали сўзларнинг икки ва ундан ортиқ морфемали сўзларга ўтиб қолиши **мураккаблашув** дейилади. Бу кўпроқ бошқа тилдан ўзлашган сўзларда учрайди. Масалан, рус тилидаги *гравюра* (тошга, металлга ёки ёғочга қўл билан ўйиб солинган ва босмахонада босилган расм) сўзи француз тилидан ўзлаштирилган. Рус тилида *гравирова-ть*, *гравёр* каби сўзларнинг пайдо бўлиши билан *гравюра* сўзи *гравюр-а* деб уч морфемага бўлинадиган бўлди. Бу ўринда дастлаб бир негиз сифатида қабул қилинган бир сўз тил тараққиёти процессида уч морфемадан иборат деб қарала бошлади.

Мураккаблашув ҳодисаси тилда юқоридаги икки ҳодисага қараганда камроқ учрайди.

Шундай қилиб, сўз материал структурасининг ўзгариши деганда мазкур сўзнинг этимологик характеристикаси билан унинг ҳозирги кундаги морфологик структураси орасидаги ўзгариш тушунилади. Бу ҳодисаларни аниқлашда қиёслаш методи катта аҳамиятга эгадир.

Сўз материал структурасининг ўзгариши тил эволюциясида кўрсатувчи муҳим фактордир. Бу процесс ҳам тилнинг мўътадил янгилиниб, бойиб боришида ўзига хос ўрин тутади.

54- §. Сўз яшаш

Сўз яшаш термини тилшуносликда икки маънода: сўзлар қандай пайдо бўлиши ҳақидаги фан ҳамда янги сўзларнинг пайдо бўлиш қоида ва усуллари йиғиндиси маъносида қўлланади.

Сўз яшаш янги сўз ҳосил қилишдир. Масалан, *хизматчи* (-чи аффикси ёрдамида ясалган), *бронтешар*, *танкотар* (икки сўзнинг қўшилишидан ясалган), *қурилиш*, *уруш* (асли феълнинг ҳаракат номи бўлган сўз отга кўчган), *йўлдош* (янги маъноли сўз — ернинг сунъий йўлдоши), *янги* — *янгий* (бири сифат, бири равиш) ва бошқалар. Бундай сўзлар турли усулда ясашиб, тилнинг луғат составини бойитади.

Сўз яшаш кейинги вақтларгача тилшуносликнинг «Морфология» қисмида қараб келинди. Тилшунослик назарияси тараққиёти уни тилшуносликнинг алоҳида соҳаси деб қарашни тақозо қилди. Шунга кўра, кейинги йилларда нашр қилинган адабиётларда «Сўз яшаш» тилшуносликнинг мустақил бир бўлими сифатида талқин қилина бошлади.

Сўз яшаш тилшуносликнинг янги сўз ҳосил қилишнинг қонун-қоидалари, моделлари ва усуллари ҳақидаги бўлиמידир.

Сўз яшашнинг ўрганиш объекти сўздир. Сўз лексикологияда ҳам, грамматикада ҳам ўрганилади. Лекин лексикология ва грамматика сўзга бошқача ёндашади. Масалан, лексикологияда сўз ва унинг маъноси, луғат составининг қатламлари, сўзларнинг асосий типлари кабилар, морфологияда эса сўз туркумлари, уларнинг грамматик формалари ўрганилади. Сўз яшаш эса алоҳида соҳа сифатида янги сўзларнинг ҳосил бўлиши масалалари билан шуғулланади. Тилшуносликнинг бу бўлимлари сўзни ҳар томондан ўрганиб, бир-бирини тўлдиради. Бу жиҳатдан улар ўзаро боғлиқдир.

Ясалма сўзларнинг сўз ясабиш структураси ҳамда ҳар бир тилга хос сўз яшаш воситалари системаси тарихий ўзгарувчандир. Шунинг учун ҳам диахроник сўз ясабиши билан синхроник сўз ясабиши фарқланади. Диахроник сўз ясабиши тил тараққиётининг маълум даврда сўзлар қандай ҳосил бўлганлигини, унинг дастлабки ҳолати, сўз ясабиши структурасида бўлган ўзгаришларни ўрганса, синхроник сўз ясабиши тил тараққиётининг ҳозирги босқичида сўз яшаш системасини ўрганади.

Сўзнинг синхроник сўз ясабиши структураси диахроник сўз ясабиши структурасига мос келиши ҳам, келмаслиги ҳам мумкин.

Масалан, рус тилидаги *домик* сўзида мос келган, *цветник* сўзида эса мос келмаган. *Цветник* сўзи тарихан **-ик** суффикси ёрдамида ясалиб, «гуллар билан қопланиш» маъносини (ҳозир бу маъносини йўқотган) ифода этган. Ҳозирги рус тилида эса бу сўзнинг маъноси фақат *цветы* (гуллар) сўзи билан боғлиқ. Ўзбек тилидаги *юрак* сўзининг структураси диахроник аспектда *юр+ак* (от ясовчи аффикс) шаклига эга бўлса, синхроник аспектда бир ўзак сифатида қаралади.

Диахроник ва синхроник сўз ясалиши ўзаро диалектик боғлиқдир. Тил тараққиётининг ҳар бир босқичида мавжуд моделлар асосида янги сўзлар ясалишида ясалувчи сўзнинг бошланғич сўз ясалиши структураси эмас, ўша даврдаги синхроник сўз ясалиш структураси муҳимдир. Масалан, ҳозирги рус тилидаги **-ник** суффикси маҳсулдор ҳисобланади. Бу суффикс асли нисбий сифат ясовчи **-н** ва отнинг кичрайтиш формасини ясовчи **-ик** суффиксининг бирикишидан ҳосил бўлган. Бунинг ёрдамида ясалган *цветник* сўзининг синхроник сўз ясалиш структураси унинг диахроник сўз ясалиш структурасига мос келмайди, бу суффикс ҳозир янги сўзлар ясалиши учун хизмат қилаётир (*градусник*). Ўзбек тилидаги *юксак*, *қишлоқ* сўзлари диахроник аспектда *юк-с-ак*, *қиш-ла-қ* шаклида бўлган бўлса, синхроник аспектда уларнинг *юк*, *қиш* сўзлари маъноси билан боғланиши сезилмайди.

Синхроник сўз ясалишида асосий масала сўз ясалишининг мотивацияси, яъни ясалувчи сўз билан ясалган сўзнинг маъноларида боғланишнинг бўлишлигидадир. Сўз ясалишига асос бўлган сўз билан ундан ясалган сўзнинг маъноларида схематик боғланиш, умумийлик бўлади.

Одатда, ҳар қандай ясалма бинар ҳолда, яъни икки аъзоли бўлади: асос ва формант. Биринчиси ясалма билан семантик боғланишда бўлган қисм, иккинчиси эса бундан фарқловчи қисмдир: *меҳнаткаш*. Бу сўз икки қисмдан иборат: *меҳнаткаш* сўзининг семантикаси билан боғлиқ бўлган қисм (*меҳнат*) ва бу сўзни фарқловчи қисм (*-каш*).

Тилнинг сўз ясалиш системасини классификация қилишда сўз ясалиш типлари асосий белги қилиб олинади. Бунда сўз туркуми формаси ва унинг маъноси ҳисобга олинади. Масалан, *ишчи*, *аълочи*, *овчи*, *тарбиячи*, *сувчи*, *балиқчи* кабилар сўз ясалишининг бир типини ташкил қилиб, шахс отларини ясайди. Сўз яшаш типларини изоҳлашда унинг маҳсулдор ёки каммаҳсул эканлиги, маъно ва формасидаги ўзгаришлар, қўлланишидаги стилистик хусусиятлар ҳисобга олинади.

Сўз ясалиш типлари билан сўз ясалиш моделлари кўп ҳолларда синоним сифатида қўлланади. Лекин улар ўзаро фарқ қилади. Сўз ясалиш модели конкрет лексема яшаш намунаси (қолипи) бўлса, сўз ясалиш типлари фақат модел қурилишини эмас, унинг типиклиги, маҳсулдор ёки каммаҳсуллиги каби масалаларни ҳам ўз ичига олади. Демак, сўз ясалиш типлари терминининг маъноси

сўз ясалиш моделлари терминнинг маъносига қараганда кенг.

Баъзан бир ўзакдан бир қанча сўзлар ясалади: *ўр* (фeъл)— *ўроқ* (от), *ўроқчи* (от), *ўроқчилик* (от). Бунда *ўр* сўзи бир қанча сўзларнинг ясалиши учун асос бўлган. Бундай сўзлар сўз ясаи уяси дейилади.

Сўз ясаи уяси тематик характерда бўлиши ҳам мумкин. Масалан, *тошлоқ*, *ўтлоқ*, *қумлоқ* каби сўзлар тематик қатор ҳосил қилиб, ўрин-жой отини англаяпти.

Сўз ясаи усуллари турли тилларда турличадир. Сўз ясаи-нинг грамматик (аффиксация ва сўз қўшиш усули) семантик, фонетик, конверсия усуллари кўп тилларга хосдир. (Бу ҳақда 50-§ да гапирилган.) Буларнинг иштироки турли сўз туркумларида турличадир. Масалан, рус тилида префиксация ва постфиксация (аффиксациянинг кўринишлари) кўпроқ фeълларга хос, суффиксация ва сўз қўшиш усули кўпроқ отларга хос. Ўзбек тилида аффиксация ва сўз қўшиш кўпроқ отлар учун характерлидир.

Сўз ясаида морфологик ҳодисалар ҳам ҳисобга олинади. Бунда сўз ясаиш процессида ясалувчи сўз таркибида бўладиган ўзгаришлар (товуш ўзгаришлари) кўзда тутилади.

А Д А Б И Е Т Л А Р

Азизов О. Тилшуносликка кириш, Тошкент, 1963, 92—98-бетлар.

Будагов Р. А. Введение в науку о языке, М., 1958.

Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование, М., 1968.

Кодухов В. И. Введение в языкознание, М., 1979, стр. 235—240.

Кубрякова Е. С. Что такое словообразование, М., 1965.

Ғуломов А. Ғ. «Ўзбек тилида сўз ясаиш йўллари ҳақида». «Тил ва адабиёт институти асарлари», 1-китоб, Тошкент, 1949.

55-§. Грамматика ҳақида тушунча

Грамматика тилшуносликнинг таркибий қисми бўлиб, унинг тилшуносликнинг бошқа соҳалари билан алоқаси кўп қиррали ва мураккабдир. Грамматиканинг тақдири умумий тилшуносликнинг тақдири билан ҳам чамбарчас боғлиқ.

Ўтмишда грамматика тўғри ёзиш ва гапиришга ёрдам берувчи қонун ва қоидаларни ўргатади, деб тушунилган. Кейинчалик тилшунослик фанининг предмети кенгайиб ва тараққий этиб бориши натижасида грамматиканинг предмети доираси ҳам кенгайиб борди. Бугунги кунда грамматика термини тилшуносликда икки маънода қўлланади. Грамматика дейилганда, биринчидан тилнинг грамматик қурилиши, иккинчидан, тилнинг грамматик қурилиши ҳақидаги фан тушунилади. Иккинчи маънода грамматика сўзларнинг маълум туркумларга бўлиниши, уларнинг ҳар бирига хос формалар, нутқнинг грамматик структураси ҳақидаги фандир.

Маълумки, тил кишилик жамиятида фикр алмашиш қуроли сифатида хизмат қилади. Кишиларга фикр алмашиш имкониятини яратиб бериш учун ҳар бир тил маълум миқдордаги грамматик воситаларга эга бўлиши керак. Кишиларнинг ўзаро фикр алмашишлари грамматика ёрдами билан, яъни гап орқали амалга ошади. Гап эса маъно ва грамматик жиҳатдан бир-бири билан боғлиқ бўлган сўзлардан ташкил топади. Лекин гапнинг ҳосил бўлиши учун сўзларнинг ўзи кифоя қилмайди; гапда сўзлар ҳар бир тилнинг грамматик ва фонетик қоидалари асосида бирлашиб, маълум бир фикрни ифодалайди. Демак, грамматика тилшунослик фанининг бир қисми бўлиб, тилнинг грамматик қурилишини ўрганадиган фандир.

Тилнинг грамматик қурилиши ўз категориялари ва бирликларига эга. Булар сўз формалари, сўз бирикмалари ва гаплардир.

Грамматика икки қисмдан иборат: морфология ва синтаксис. Морфологияда сўз туркумлари, уларнинг категориал ва нокатегориал формалари ўрганилади. Синтаксис нутқнинг грамматик тузилиши ҳақидаги таълим бўлиб, сўз бирикмаси, гап ва ундан йирик бўлган бирликларни ўз ичига олади.

56-§. Грамматиканинг турлари

Тилнинг грамматик қурилиши турли томондан ўрганилади. Шунга кўра грамматиканинг бир неча турлари мавжуддир. Буларнинг асосийлари қуйидагилар: тарихий грамматика, фалсафий

грамматика, умумий (универсал) грамматика, қиёсий грамматика, тасвирий (дескриптив) грамматика ва трансформацион грамматика.

1. Тарихий грамматика. Бу бирон бир тилнинг грамматик қурилишида рўй берган ўзгаришлар тараққиётини ўрганади. Масалан, инглиз тилининг тарихий грамматикаси, ўзбек тилининг тарихий грамматикаси ва ҳоказо. Булар, ўз навбатида, тарихий морфология ва тарихий синтаксисга бўлинади.

2. Фалсафий грамматика. Маълумки, тилшунослик фалсафа фани билан чамбарчас боғлиқдир. Грамматика категориялари логик категориялар билан (сўз ва тушунча, гап ва ҳукм кабилар) узвий алоқададир. Логика билан грамматиканинг объектлари — фикр ва тил ҳам ўзаро узвий боғлиқ. Фалсафий грамматиканинг асосий вазифаси тил ва тафаккур, логик ва грамматик категорияларнинг алоқа қонуниятларини ўрганади. Фалсафий грамматикага машҳур даниялик инглизшунос олим Отто Есперсеннинг «Тил фалсафаси» асари мисол бўла олади.

3. Умумий грамматика. Бу тилларнинг қайси тил оиласига мансуб эканлигидан қатъи назар, ҳамма тилларга хос бўлган умумий хусусият ва қонуниятларни белгилайди. Масалан, ҳамма тилларда сўз туркумлари бор, барча тилларда гапнинг грамматик маркази эга + кесимдан ташкил топган ва ҳоказо.

4. Қиёсий грамматика тилларнинг грамматик системасини бир-бири билан таққослаб, қиёслаб, уларга хос бўлган умумий ва хусусий белгиларни ўрганади. Масалан: инглиз ва ўзбек тиллари қиёсий грамматикаси, славян, герман, роман тилларининг қиёсий грамматикаси.

Қиёсий грамматика, ўз навбатида, қиёсий-тарихий ва типологик-қиёсий грамматикаларга бўлинади.

Қиёсий-тарихий грамматика қардош тилларнинг грамматик қурилишини тарихий-қиёсий метод ёрдамида таққослаб, ўтмишда бир неча тиллар учун умумий бўлган лингвистик элементларни, улар ўртасидаги умумий ва ноўхшаш томонларни аниқлайди. Қиёсий-тарихий тилшуносликнинг йирик намояндаларидан бири Расмус Раск (1787—1832 й.) ўзининг «Қадимги исланд тили ва исланд тилининг пайдо бўлиши» (1814 й.) асарида тилларнинг қардошлиги тилларда сўзларнинг ўхшашлигига эмас, балки грамматик формаларнинг ўхшашлигига асосланиш зарурлигини исботлаб берди. 1819—1837 йилларда Я. Гриммнинг «Немис тили грамматикаси» асари нашрдан чиқди. Я. Гримм немис ва бошқа герман тилларининг фонетикаси ва грамматикасини қиёсий-тарихий метод ёрдамида ўрганди. Ф. Бопп бир неча қадимги ҳинд-европа тилларида феълларнинг тусланиши (парадигмаси)ни таққослаб ўрганиш натижасида бу тилларнинг қардош эканлигини исботлади ва ҳинд-европа тилларида флексиянинг пайдо бўлиш тарихини ўрганиб, тилшуносликда «агглютинация» назариясини яратди.

Типологик-қиёсий грамматика турли системага мансуб бўлган тилларнинг грамматик категориялар ва грамматик маъноларни

ифодаладиган воситаларини таққослаб, уларнинг умумий ва ўзига хос томонларини ўрганади. Бу жиҳатдан типологик-қиёсий грамматика типологиянинг бир қисми ҳисобланади. Типологик-қиёсий грамматика маълумотлари тилларни классификация қилишда муҳим аҳамиятга эгадир.

5. Тасвирий (дескриптив) грамматика бирор конкрет тил грамматик қурилишининг ҳозирги (синхроник) ҳолатини ўрганади. Масалан, ҳозирги ўзбек тили грамматикаси, ҳозирги инглиз тили грамматикаси ва ҳоказо. Аммо америка тилшунослигида дескриптив грамматиканинг мақсад ва вазифаси бошқача. Унинг традицион грамматикадан асосий фарқи шундаки, традицион грамматикада тилнинг грамматик бирликларини аниқлашда элементларнинг маъносига асосланилса, дескриптив грамматикада тил бирликлари ва уларнинг моҳиятини аниқлашда формал методлардан фойдаланилади. Масалан, традицион грамматикада *китоб* сўзи предметлик тушунчасини англатгани учун от ҳисобланади. Америка дескриптив грамматикасида ҳам *китоб* сўзи отдир, аммо *китоб* сўзининг отга мансуб эканлиги унинг маъносига қараб эмас, балки формал белгиларига қараб исботланади.

Дескриптив грамматикада тилнинг структурасини анализ қилиш жараёнида маъно эътиборга олинмайди. Бу грамматика тил бирликларини бир-бирига нисбатан жойланиш тартибини ва муносабатини ўрганадиган формал грамматикадир.

Маълумки, структурал тилшунослик тилнинг ички қурилиши, тил системасини ташкил этган элементларнинг орасидаги муносабатлар, оппозицияларни ўрганишга катта эътибор беради. Агар традицион тилшуносликда тилнинг материал аспекти (гап, сўз, морфема, товушлар) ўрганилган бўлса, структурал тилшуносликда, аксинча, тил системасини ташкил этган элементларнинг (бирликларнинг) орасидаги муносабатлар ўрганилади. Бундан тилнинг системаси ва структурал аспекти фақат структурал тилшуносликда ўрганилар экан, деган хулосага келмаслик керак. Тил бирликлари ва улар орасидаги муносабатларни ўрганишга тилшунослик тарихида ҳар доим аҳамият бериб келинган. Аммо структурал тилшунослик учун тилнинг структурал аспекти энг аҳамиятли аспект бўлиб, у тил назариясини яратишда, умумий тилшунослик предметини аниқлашда асос қилиб олинди. Демак, структурал тилшунослик тилни ўрганишда ва фаннинг предметини белгилашда ўзига хос янги оқимдир. Тилнинг ички структурасини ўрганиш эҳтиёжи янги илмий тадқиқотлар, бунда янги методлар ва услубларни қўллашни талаб қилади. Фанда янги илмий тадқиқот методларининг пайдо бўлиши фан предмети тушунчасининг ўзгариши билан чамбарчас боғлиқдир.

Структурал оқимнинг пайдо бўлиши тилни илмий ўрганиш учун хизмат қиладиган янги структурал методларнинг вужудга келишига сабаб бўлди. Хусусан, америка дескриптив (тасвирий) тилшунослигида тил системасини тадқиқ қилиш методлари масаласи жуда муҳим ўрин эгаллаган. Америка тилшунослигида ву-

жудга келган дистрибутив анализ, бевосита иштирокчиларга ажратиш ва трансформацион анализ методлари бошқа тилларни ўрганишда ҳам қўлланаётир.

Дистрибутив анализ методи. Америка дескриптив тилшунослигининг иш программаси таниқли америка олими Л. Блумфилднинг «Тил» асарида илгари сурилган бўлса ҳам, дескриптив тилшуносликнинг асосий принциплари, тилни анализ қилиш методлари, асосан, З. Харриснинг «Структурал тилшуносликнинг методлари» асарида (1951 й.) баён этилган.

Дескриптив тилшуносликда кенг қўлланилаётган методлардан бири дистрибутив анализ методидир. Бу метод турли тил бирликларининг (фонема, морфема, сўзлар) дистрибуцияси (қўлланиш ўрни, жойлашиши) турлича бўлади, деган назарияга асосланиб, тил системасини ташкил этган элементларнинг ўзаро бирикиш қонунларини ўрганади.

Дистрибутив анализда, асосан, қуйидаги икки нарса аниқланади:

а) тил элементларини аниқлаш;

б) тил элементларининг ўзаро жойлашиши, алоқадорлигини ўрганиш.

Дистрибутив анализ тил системасининг ҳамма (фонологик, морфологик, синтактик) ярусларида қўлланиши мумкин. Фонологик ярусда фонемалар аниқланади ва фонемаларнинг ўзаро муносабатлари ўрганилади. Морфологик ярусда морфемалар аниқланади ва уларнинг ўзаро муносабатлари ўрганилади. Синтактик ярусда эса синтактик бирликлар ва уларнинг ўзаро муносабатлари ўрганилади.

Дистрибутив анализ методини ўрганишда «дистрибуция» тushunchasi ниҳоятда аҳамиятлидир. Тил элементларининг дистрибуцияси бирор тил элементининг бошқа бир тил элементи билан бирикиш усуллари, уларнинг жойлашиш ўринлари йиғиндиси демакдир. Масалан, фонологик ярусда фонемаларнинг бир-бири билан бирикиши, синтактик ярусда эса сўзларнинг бир-бири билан алоқага киришиши.

Дистрибутив анализда дастлабки иш тил бирликларини аниқлашдан бошланади. Бунинг учун аввало тилдаги гаплар паузалар ёрдамида чегараланади, сўнгра гаплар маълум сегментларга — қисмларга ажратилади. Сегментларнинг ўзаро дистрибуциясини ўрганиш натижасида тил бирликлари аниқланади. Дескриптив тилшуносликда тил элементлари ўртасида уч хил муносабат мавжуд. Булар дистрибуциянинг асосий турларини ташкил этади.

1. Эркин алмашиладиган дистрибуция. Бунинг моҳияти шундан иборатки, тил элементлари маънони ўзгартмаган ҳолда ўзаро ўрин алмашишлари мумкин. Масалан, ўзбек тилида **китоб** сўзида **б** ва **п** товушлари эркин алмашиш дистрибуциясига мисол бўлади. Инглиз тилида **-s** суффикси билан **of** предлоги ҳам эркин алмаша олади: *Ahmad's brother, the brother of Ahmad.*

2. Қўшимча дистрибуция. Агар икки лингвистик бирлик бир хил шароитда қўлланмаса, у бир-бирига вариант ҳисобланади ва

қўшимча дистрибуцияни ташкил этади. Бу шароитда аллофонлар (фонемаларнинг вариантлари), алломорфлар (морфемаларнинг вариантлари)ни аниқлаш имкони пайдо бўлади. Масалан, рус тилида *может* ва *можно* (Он может — Ему можно) сўзлари ёки *должен* ва *необходимо* (Он должен писать — Ему необходимо писать) сўзлари қўшимча дистрибуцияга мисол бўлиши мумкин. Инглиз тилида феълнинг ўтган замон формасини ясайдиган **-ed** суффиксининг турли хил позицияларда ўқилиши ҳам қўшимча дистрибуцияга мисол бўлади.

3. Контраст дистрибуция. Бир хил шароитда қўлланиб, маъно ўзгартиш хусусиятларига эга бўлган лингвистик элементларнинг ўзаро муносабати контраст дистрибуцияни ташкил этади. Масалан, инглиз тилида **-er** ва **-ing** морфемалари контраст дистрибуцияни вужудга келтиради: *He is a worker. He is working. Sad, bad* сўзларидаги [s], [b] товушлари маъно ўзгартиш хусусиятига эга бўлганлиги учун турли фонема ҳисобланади.

Дистрибутив метод дескриптив тилшуносликда энг кенг қўлланилган ва шу билан бирга энг объектив методдир. Хусусан, бу метод нотаниш ёзувга эга бўлган тилларнинг текстларини ўрганишда (дешифровка) катта ёрдам беради. Гарчи, дистрибутив метод тил структурасини тўлиқ тасвирлай олмаса ҳам, тилшуносликда янги метод сифатида аҳамиятлидир.

Дескриптив грамматикада сўз birlikлари ва гапларни анализ қилишда «бевосита ташкил этувчиларга ажратиш» методи ҳам кенг қўлланилади.

Юқорида кўриб ўтилганидек, дистрибутив метод ёрдамида тил birlikлари аниқланади ва бу метод фонема, унинг вариантлари, морфемаларни, алломорфларни аниқлашга ёрдам беради. Аммо синтаксисга хос бўлган масалаларни ўрганишда бу методнинг имкониятлари чеклангандир. Шунинг учун ҳам тилнинг синтактик ярусини анализ қилишда дескриптив тилшуносликда янги методларни ишлаб чиқиш эҳтиёжи пайдо бўлди.

Бевосита ташкил этувчиларга ажратиш методи. Маълумки, тил элементлари (морфемалар, сўзлар) синтактик birlikни ташкил қилиши учун ўзаро грамматик муносабатга киришади. Гап ёки сўз бирикмасини ташкил этишда иштирок этадиган бевосита грамматик боғланган иккита синтактик, лексик ёки морфологик birlikлар бевосита ташкил этувчилар деб аталади. Синтактик birlikни ташкил этган иштирокчиларни аниқлаш процесси бевосита ташкил этувчиларга ажратиш деб аталади. Бу метод синтаксисда қадимдан қўлланиб келинаётган гапни бўлақларга ажратиш методини танқидий ўрганиш ва умумлаштириш оқибатида вужудга келди. Дарҳақиқат, гапни бўлақларга ажратишнинг традицион методи бир неча жиддий камчиликларга эга бўлиб, гап структурасини илмий ўрганишда ҳозирги синтактик талабларга жавоб бера олмай қолди. Жумладан, гап бўлақлари, бош бўлақлар билан иккинчи даражали бўлақларнинг фарқи, иккинчи даражали бўлақларни ажратиш принципи каби масалаларни ўрганишда аниқ мезон (ўлчов)нинг йўқлиги гапни бўлақларга ажра-

тиш традицион назариясининг имкониятлари чегараланганлигини кўрсатади. Бевосита ташкил этувчиларга ажратиш методи эса қуйидаги принципларга асосланади:

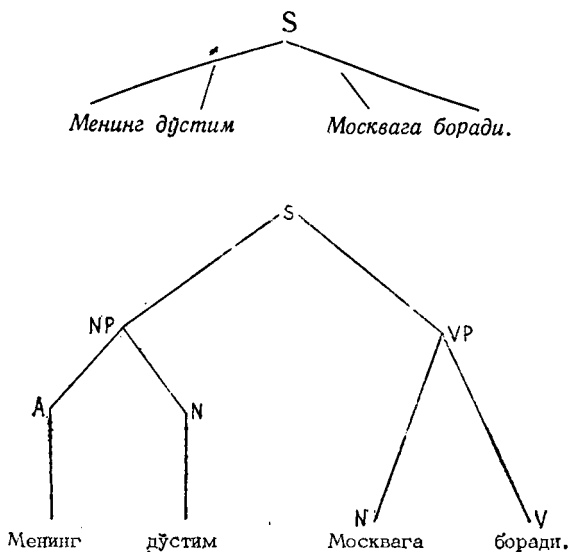
1. Гапнинг синтактик структурасидаги асосий синтактик муносабат — тобелик муносабатидир.

2. Бевосита ташкил этувчилар жуфт бўлиб, бири ҳоқим, иккинчиси тобедир. Демак, гап морфемаларнинг йиғиндисидан ташкил топмай, бевосита бўйсунуш (иерархия) принципига асосланган ҳолда ташкил топади. Бунда кичик элементлар йирик элементларга бирикиб, морфемалар сўзларни, сўзлар сўз бирикмаларини, сўз бирикмалари эса гапларни ташкил этади.

Гапни бевосита ташкил этувчиларга ажратиш унинг синтактик структурасининг тузилиши процессини ва динамикасини ўрганишда катта ёрдам беради. Масалан, бирор гап бевосита ташкил этувчиларга ажратиш методи бўйича анализ қилинмоқчи бўлса, гапнинг нечта элементлардан иборатлигига қарамай, аввал иккита ташкил этувчиларга, бу бўлақлар ҳам шундай бўлақларга ажратилади ва анализ охириги иштирокчининг аниқланиши билан тугалланади. Масалан: *Менинг дўстим/Москвага боради*. Кейин ҳар бир бевосита ташкил этувчи яна иккита бевосита ташкил этувчиларга бўлинади: *Менинг // дўстим / Москвага // боради*.

Келтирилган мисолдан кўришиб турибдики, гап тўртта сўздан ташкил топганлигига қарамай, у анализнинг биринчи этапида иккита бевосита ташкил этувчиларга ажратилди, яъни бу гапнинг бевосита ташкил этувчиси от қисм (эга состави) ва феъл қисм (кесим состави)дан иборат. От қисм билан феъл қисм, ўз навбатида, яна бевосита ташкил этувчиларга ажратилди.

Буни қуйидаги дарахтсимон диаграмма кўринишида ҳам анализ қилиш мумкин:

Кўриниб турибдики, бевосита ташкил этувчиларга ажратиш анализи юқори ярусдаги бирлик (гап)дан бошланиб, пастга қараб давом эттирилади.

Бевосита иштирок этувчиларга ажратиш анализи қуйидаги қоидаларга асосланади:

1. Анализнинг ҳар бир этапида жуфт (ҳоким ва тобе) ташкил этувчилар ажратилади.

2. Анализ жараёнида саволларнинг ўрни алмашиши мумкин эмас.

3. Бевосита ташкил этувчиларга ажратиш қондаси қатъий.

Шундай қилиб, бевосита ташкил этувчиларга ажратиш методи дистрибутив анализни ўз ичига олган ҳолда синтактик бирликларни анализ қилишда қўлланадиган формал методдир. Гарчи, бевосита ташкил этувчиларга ажратиш методи гап бўлакларига ажратиш традицион методига нисбатан анча мукаммал бўлса ҳам, унинг айрим жиддий камчиликлари бор:

1. Морфология билан синтаксис аралаштириб юборилади, синтактик бирликлар: сўз бирикмалари ва гап бир-биридан фарқланмайди.

2. Бир хил структурага эга бўлган, ammo мазмун жиҳатдан ҳар хил бўлган сўз бирикмалари бу метод бўйича бир хил анализ қилинади. Масалан: *унинг китоби*, *унинг жасорати*, *унинг олижаноблиги* сўз бирикмалари бевосита ташкил этувчиларга ажратилганда, бир-бирларидан фарқланмайди, аслида эса бу сўз бирикмаларининг маъноси ҳар хилдир:

унинг китоби → *Унинг китоби бор.*

унинг жасорати → *У жасорат қилди.*

унинг олижаноблиги → *У олижаноб.*

Ёки: *Тўйга кўп кекса эркаклар ва аёллар келишди* жумласини анализ қилганда, *кекса* сўзининг қайси сўзга тегишли эканлигини аниқлаш қийин: *кекса* сўзи фақат эркакларга ёки бир вақтнинг ўзида ҳам эркакларга, ҳам аёлларга тегишли эканлигини бевосита ташкил этувчиларга ажратиш методи аниқлаб беролмайди.

3. Бевосита ташкил этувчиларга ажратиш методи актив ва пассив конструкциялар, тасдиқ ва инкор, тасдиқ ва сўроқ гапларнинг ўзаро муносабатини кўрсата олмайди.

4. Бу метод тил синтактик ярусининг элементар бирлигини ва содда синтактик бирликларнинг ташкил топиши ва тарихини кўрсатиб беролмайди.

Бевосита ташкил этувчиларга ажратиш методининг юқорида кўрсатиб ўтилган камчиликларини бартараф этиш эҳтиёжи трансформацион анализ методининг яратилишида асосий омил бўлди.

Трансформацион грамматика америка структуралистлари томонидан XX асрнинг 50-йилларида яратилди. Грамматиканинг бу тури ҳозирги тилшуносликда, хусусан, синтактик ва стилистик

изланишларда энг кўп қўлланилаётган метод ёрдамида иш кўради.

Трансформацион метод дискриптив тилшуносликда синтактик ҳодисаларни тадқиқ қиладиган дистрибутив ва бевосита ташкил этувчиларга ажратиш методларининг давоми ва тўлдирувчиси сифатида вужудга келди.

Маълумки, дистрибутив метод ёрдамида тил ярусларининг бирликлари: фонема, морфема, уларнинг қўлланиш ўринлари аниқланса, бевосита ташкил этувчиларга ажратиш методида эса бир гапнинг ичидаги синтактик муносабатлар ўрганилади. Аммо бу икки методнинг синтаксисда қўлланиши, хусусан, гапларнинг текстдаги дистрибуциясини аниқлашдаги ва маълум бир текстда гапларнинг ўзаро муносабатларини ўрганишдаги имкониятлари чегаралангандир.

Трансформацион методнинг асосий моҳияти қуйидагилардан иборат:

1. Ҳар бир тилда сон-саноксиз гаплар мавжуд. Бошқача қилиб айтганда, ҳар бир киши ўзининг нутқ фаолияти жараёнида шу пайтгача эшитилмаган янгидан-янги гапларни яратиши мумкин (ҳар бир тилнинг қонун-қоидасига риоя қилган ҳолда) ва бу янги гаплар тингловчи томонидан тўғри тушунилади. Табиий, қуйидаги каби савол туғилади: Қандай қилиб нутқ эшитувчи шу пайтгача эшитмаган янги гапларни тушунади? Бунинг асосий сабаби шундан иборатки, нутқда мавжуд бўладиган чекланмаган миқдордаги гаплар, маълум миқдордаги элементар синтактик моделлар асосида пайдо бўлади. Лекин бу синтактик моделлар (ядро гаплар)нинг сони чегарали ва амалда фақат бир неча бўлиши мумкин. Масалан: *Ватанимизнинг жасур ўғлонлари // космосни забт этмоқдалар.* Эга ва кесим составидан ташкил топган бу синтактик комплекс, гарчи мураккаб кўринса ҳам, аслида оддий синтактик схемани ташкил этади: Гап → от қисм + феъл қисм.

Юқорида келтирилган гап ўзининг синтактик структураси жиҳатидан қуйидаги оддий гапларнинг моделларидан фарқланмайди:

1. *Тонг отди:* гап → от + феъл.
2. *Ўқувчилар каникулга чиқишди:* гап → от + от + феъл.
3. *Ёш олимларнинг мажлиси тугади:* гап → от қисм + феъл қисм: от қисм → сифат + от; феъл қисм → от + феъл.

Юқорида келтирилган ҳамма гапларнинг элементар синтактик модели:

От + феъл

Гапнинг бундай элементар, содда моделлари трансформацион грамматикада ядро гаплар деб аталади. Бу элементар модель

ёрдамида амалда жуда кўп, сон-саноксиз гаплар тузиш мумкин. Бир модель асосида тузилган гаплар ўша ядро гапнинг трансформаси ҳисобланади.

Трансформацион анализнинг асосий мақсади тилда мавжуд бўлган сон-саноксиз гапларнинг маълум сондаги синтактик моделлар—ядро гаплардан тузилганлигини ўрганишдир.

Бу гапларнинг ҳосил бўлиш процесси бирор структуранинг бошқа структуралар билан муносабатини ўрганишда трансформацион методнинг маълум қоидаларига асосланади. Агар икки конструкция, умумий маънони сақлаган ҳолда бир-биридан ҳосил бўлган бўлса, бу конструкцияларнинг бири иккинчисининг трансформаси ҳисобланади. Масалан, а) актив ва пассив конструкциялар: *Меҳнаткашлар партия ва ҳукуматимизнинг қарорларини пухта ўрганмоқдалар.* → *Партия ва ҳукуматимиз қарорлари меҳнаткашлар томонидан пухта ўранилмоқда.*

б) тасдиқ ва инкор конструкциялар: *Бола ухляпти.* → *Бола ухламаяпти.*

Ёки:

в) қуйидаги гаплар бир ядро гапнинг трансформалари ҳисобланади:

Бола тўп ўйнапти.

Ёш бола очиқ ҳавода тўп ўйнапти.

Ёш бола тўпни очиқ ҳавода яхши ўйнапти.

Демак, трансформацион методнинг асосида тил системаси синтактик ярусининг ўзи бир неча кичик системалардан ташкил топади, деган ғоя ётади. Булардан бири асосий ядро гаплар бўлиб, иккинчиси эса ядро гаплардан ҳосил бўлган трансформалардир. Трансформаларни ядро гаплардан ҳосил бўлишини ўрганиш процесси трансформацион анализ дейилади. Бундан кўриниб турибдики, трансформацион грамматиканинг асосий вазифаси ҳар бир конкрет тилда мавжуд бўлган ядро гапларни аниқлашдан иборатдир. Гарчи трансформацион грамматикада ядро гапларни аниқлаш, уларни трансформалар билан муносабати, бир гапнинг иккинчи гапдан ҳосил бўлганлиги (трансформаси)ни исботлаш каби масалалар баъзи қонун-қоидаларга асосланса-да, аммо гапнинг асосий элементар моделлари (ядроси)ни аниқлаш процесси маълум даражада субъективдир. Масалан, ядро гаплар типларининг сонини белгилашда тилшунос олимлар ўртасида ягона фикр йўқ. Масалан, инглиз тилида 2 тадан 39 тагача ядро гаплар ажратилади.

Трансформацион методнинг асосчиларидан бири З. Харрис инглиз тилида ядро гаплар сифатида қуйидаги структураларни кўрсатади. Мисоллар:

N. V. (Ahmad works — *Аҳмад ишлайди*).

N. V. N. (Ahmad looked for Nodira — *Аҳмад Нодирани излади*).

N. V. N. (Ahmad met Nodira — *Аҳмад Нодирани учратди*).

N. be N. (Ahmad is a student — *Аҳмад — студент*).

N. be N. (Ahmad is in the room — *Аҳмад хонада*).

N. be D. (Ahmad is out — *Аҳмад ташқарид а*).
N. be A. (Ahmad is clever — *Аҳмад — ақлли*).

Трансформацион анализ процесси ядро гапларни аниқлаб, шу гаплардан ҳосил бўлган янгидан-янги гапларни (трансформаларни), трансформаларнинг ҳосил бўлиш қоидаларини, ҳосил бўлган трансформаларни бир-бири билан таққослашни ўз ичига олади.

Трансформацион методнинг дастлабки дистрибутив ва бево-сита ташкил этувчиларга ажратиш методларидан асосий фарқи шундаки, анализ фақат тил бирликлари (морфема, сўз, гап) билан чегараланиб қолмай, аксинча тил бирликларининг бошқа структуралар билан алоқасини, тил бирликларининг ўхшашлигини ва фарқини ҳам ўрганеди. Трансформацион метод билан гапларнинг бир-бири билан муносабати, омонимик гапларнинг структураси, синтактик синонимия ҳодисалари ўрганилади.

57- §. Сўзнинг лексик ва грамматик маъноси

Лексик маъно ташқи дунёдаги бирор воқеа, ҳодиса ёки нарса билан боғлиқ бўлади. Улар, одатда, индивидуал маъно ҳисобланади: бир маъно бир сўз билан боғланган бўлади. Грамматик маъно лексик маънодан тубдан фарқ қилади. У лексик маънога ўхшаб ташқи дунёдаги нарса ва воқеаларни акс эттирмайди ва индивидуал хусусиятга ҳам эга бўлмайди. Улар умумий маънолардир.

Лексик ва грамматик маънолар ўз хусусиятларига кўра бир-бирдан фарқ қилса ҳам, нутқда бир-бири билан узвий боғланган. Бири иккинчисиз воқеъ бўлмайди: бири бор жойда иккинчиси ҳам мавжуд бўлади. Грамматик маъно лексик маънога қўшимча равишда намоён бўлади ва турли грамматик муносабатларни ифодалайди: бир сўзни иккинчи сўзга бўлган муносабатини, сўзни шахсга, сонга, замонга ва ҳоказоларга бўлган алоқасини кўрсатади. Масалан: *уй, нок, китоб, тулки, нейтрон, бўғин* сўзларининг лексик маънолари ҳар хил: олтига сўз олти хил лексик маъно англатади, лекин уларнинг грамматик маънолари бир хил: улар ҳаммаси предметлик тушунчасини ифода этиб, бирлик ва бош келишик формасида. Агар бу сўзларга *-дан* қўшимчаси қўшилса (*уйдан, нокдан, китобдан, тулкидан, нейтрондан, бўғиндан*), улар бирлик ва чиқиш келишиги маъноларини англатади. Демак, сўзнинг грамматик ўзгариши унинг лексик маъносига ҳеч қандай таъсир кўрсатмайди. Шу сўзлар рус тилига таржима қилинса, лексик маънода табиий ҳеч қандай ўзгариш рўй бермайди, лекин грамматик маънода баъзи ўзгаришлар содир бўлади: *дом, груша, книга, лиса, нейтрон, слог*. Булардан: *дом, нейтрон* ва *слог* сўзларининг ҳар бири учтадан грамматик маънога эга: бирлик, бош келишик ва мужской род; қолган учтасида ҳам учта-

дан грамматик маъно мавжуд, лекин улардан бири аввалги учта сўзлардагидан фарқ қилади: бирлик, бош келишик ва женский род. Бу мисоллардан кўринадики, грамматик маъноларнинг тури ҳамма тилларда ҳам бир хил эмас.

Грамматик маъно грамматик категориялар билан узвий боғлиқдир. Бу боғланиш қуйироқда грамматик категорияларга бағишланган бобларда изоҳланади.

Одатда, лексик маъно конкрет, реал; грамматик маъно абстракт, формал бўлади.

Грамматик маънони бутунлай формал деб ҳам бўлмайди. Чунки кўпинча грамматика борлиқдаги муносабатларни акс эттиради. Агар лексик маъно атроф-теварақдаги маълум нарса, предмет ва ҳодисаларни англата, грамматик маъно ана шу предмет ва ҳодисалар орасидаги муносабатни ифодалайди, уларни умумлаштиради, гуруҳларга, туркумларга ажратади. Ташқи дунёдаги предмет ва ҳодисаларнинг бошқа предмет ва ҳодисалар билан алоқага киришиши тилда лексик ва грамматик воситалар орқали ифодаланади. Масалан, бирлик ва кўплик грамматик маънога киради; бирлик ташқи дунёда бир предмет ё бир ҳодисани; кўплик эса кўп предметларни ва кўп ҳодисаларни англатади.

Келишик қўшимчалари грамматик маъно ифодалайди. Бу қўшимчалар фақат текстдаги сўзлар орасидаги муносабатни кўрсатмай, балки борлиқдаги кишилар, предметлар ва ҳодисалар орасидаги реал муносабатларни ҳам акс эттиради. Масалан, *Анвар уйдан чиқди* гапида -дан англатган грамматик маъно *Анвар* деган шахсни бирор уйдан чиққанини ифодалайди.

Феъл замонлари ҳам грамматик маъно ифодалайди, лекин бу замонлар фақат нутқдаги, текстдаги сўзларнинг қайси замонга оид эканини кўрсатиш билан чегараланмай, балки ташқи дунёда содир бўладиган воқеа ва ҳодисаларнинг қачон бўлиб ўтганини, яъни айнан гапирилаётган вақтда, ёки гапирилаётган вақтдан олдин, ё кейин содир бўлаётганлигини ифодалаш учун ҳам хизмат қилади:

Анвар келди
Анвар пришел
Anvar came — ўтган замон

Анвар келади
Анвар придет
Anvar will come — келаси замон

Анвар келаётир
Анвар идет
Anvar is coming — ҳозирги замон

Сифат даражалари ҳам грамматик маъно англатади. Лекин улар ҳам нарса, предмет ва ҳодисаларнинг борлиқдаги нисбий фарқини акс эттиради: *ёруғ — ёруғроқ — энг ёруғ; светлый — светлее — светлейший (самый светлый); light — lighter — lightest.*

Грамматик маъноларнинг ҳаммаси ҳам ташқи дунёдаги реал муносабатларни акс эттирмайди, улар баъзан формал маъноларни ҳам англатиши мумкин. Бунга грамматик жинс маъноси мисол бўлади.

Маълумки, баъзи тилларда отлар грамматик жинс категориясига эга, масалан, рус, немис, француз ва бошқа тиллар. Грамматик жинс маъносини формал грамматик маъно дейишимизга сабаб шуки, унинг биологик жинсга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Агар биологик жинс билан грамматик жинс бир-бирига мос келганда, биз уни формал дея олмас эдик. Масалан, рус тилидаги *стол* сўзи мужской род; *ручка* — женский род; *окно* — средний род.

Бу сўзларнинг бирортасининг биологик жинсга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Биологик ва грамматик жинс баъзан тасодифан тўғри келиб қолиши ҳам мумкин: *девочка* и *мальчик*. Бу категория қуйироқда батафсил ёритилади.

Грамматик маънолар турли тилларда турли воситалар билан ифодаланади. Қуйида уларнинг энг муҳимлари билан танишиб чиқамиз.

58-§. Грамматик маъно ифода қилувчи воситалар

Аффиксация. Бу восита, баъзи олимларнинг фикрича, тилларда энг кўп тарқалган воситадир. Биз юқорида морфемаларнинг тури тўғрисида гапирганимизда (52-§) грамматик маъно англатувчи аффиксларни икки турга ажратган эдик: форма ясовчи аффиксал грамматик морфемалар, сўз ўзгарувчи аффиксал грамматик морфемалар. Буларнинг ҳар иккиси грамматик маъно ифода қилиш учун хизмат қилади. Лекин бу ҳамма тилларда бир хил эмас. Ҳар бир тил грамматик маъно ифода қилувчи ўзига хос аффиксларига эга. Уларнинг табиати ҳам турличадир. Масалан, эгалик аффикслари ўзбек тилига хос, рус тилида сон, келишик, род маънолари бир форма орқали ифодаланади. Ўзбек тилида келишик формалари стандарт ҳолда (тушум келишиги фақат **-ни** орқали ифодаланади) бўлса, рус тилида бир келишик маъноси турли формалар орқали ифодаланади. Қаратқич келишигининг бирлик маъноси: **а (окна), и (тетради), я (коня)** кабилар орқали ифодаланади.

Интонация. Интонация ўз ичига мелодика билан урғун олади. Бу воситалар ҳам тилда грамматик маъно ифодалаш учун хизмат қилади. Лекин мелодика билан урғунинг роли ҳамма тилларда бир хил эмас: баъзи тилларда мелодика грамматик маъно англатишда асосий восита бўлса, бошқа тилларда унинг аҳамияти камроқ бўлиб, урғу катта роль ўйнайди.

Мелодика. Мелодика деганда, тон баландлигининг ўзгариши тушунилади. У, асосан, хитой-тибет тилларида катта аҳамиятга эгадир. Бу тиллар учун аффиксация, умуман олганда, ёт нарсадир. Хитой-тибет тиллар оиласига кирувчи хитой тилида тўртта тон мавжуд бўлиб, сўзнинг ана шу тонлардан қайси бири ёрдамида талаффуз қилинишига қараб унинг маъноси ўзгаради. Масалан,

да сўзи нутқда қандай талаффуз қилинишига кўра от, сифат, феъл ва равиш бўлиб келиши мумкин. Қуйидаги ма сўзининг мелодикасига қараб, унинг маъно ўзгаришини кузатайлик.

— биринчи тон билан талаффуз қилинганда, «она» маъносини;

— иккинчи тон билан — «каноп»;

— учинчи тон билан — «чумоли»;

— тўртинчи тон билан эса «сўкинмоқ» маъноларини англади.

Хитойликлар сўзнинг талаффуз қилиниш усулига қараб, уни асосий ёки ёрдамчи сўз туркумига киришини фарқлашади. Сўзларнинг қайси тон билан талаффуз қилинишини, қайси маънода ишлатилишини уларнинг гапда тутган ўрнидан ҳам ажратиш олиш мумкин.

Мисоллардан кўринадики, мелодика орқали фақат грамматик маъно эмас, балки лексик маъно ҳам ўзгартирилиши мумкин. Бу восита ёрдамида баъзи тилларда:

а) гапнинг турини ажратиш мумкин: *Он пришел. Он пришел? Он пришел!*

б) гап бўлакларини ажратиш мумкин: *Ходить долго — не мог. Ходить — долго не мог.*

Рус тилида сўроқ гаплар фақат интонация орқали ҳам ифодаланиши мумкин. Бошқа тилларда, масалан, инглиз, немис тилларида фақат мелодиканинг ўзи сўроқ гап ҳосил қилиш учун кифоя эмас, ундан ташқари, сўз тартибининг ўзгариши, ёрдамчи сўзларнинг ишлатилиши кузатилади: *Does he come? Kommt er?*

Урғу. Урғунинг грамматик маъно англаштиш функцияси унинг эркин ё турғун эканлиги билан узвий боғлиқдир. Урғуси эркин бўлган тиллар бу воситадан кўп фойдаланади. Урғуси турғун бўлган тилларда эса бу восита орқали грамматик маъно ифода қилиш кам учрайди. Сўзнинг англашган маъносига қараб, урғунинг бир бўғиндан иккинчи бўғинга кўчиши урғуси эркин тилларда содир бўлади. Урғуси турғун бўлган тилларда урғу сўзнинг маълум бўғинига тушади.

Урғуси эркин бўлган тилларга рус ва немис тиллари мисол бўлиши мумкин. Рус тилидаги сўзларнинг келиши, род ва сон грамматик формалари баъзан урғу орқали фарқланади: Масалан: *воды* — бирлик, родительный падеж — *вбды* — кўплик, именительный падеж; *рукй* — бирлик, винительный падеж — *рўки* — кўплик, именительный падеж.

Шу восита ёрдамида тугалланганлик (завершенный вид) маъноси ҳам англашилиши мумкин: *насыпать* — *насыпать*, *разрезать* — *разрззать* ва бошқалар.

Ўзбек ва инглиз тилларида урғу сўзларнинг лексик маъноларини ажратишда ишлатилади: *янй* (сифат) — *янги* (равиш), *récord* (от) — *récord* (феъл).

Такрор. Такрор бирор грамматик маънони ифодалаш учун бир сўзни икки марта такрорлаш бўлиб, бу лингвистикада редупликация (латинча *reduplicatio* — иккиланиш) деб юритилади. Такрор кўп тилларда учрайди, лекин у турли мақсад учун хизмат

қилади. Грамматик восита сифатида у малай (индонезия тили), ҳинд, хитой каби тилларда ишлатилади. Бу тилларда такрор кўп-лик маъносини ифодалайди. Масалан: малай тилида *orang* — *одам*, *orang-orang* — *одамлар*; хитой тилида *син* — *юлдуз*, *син-син* — *юлдузлар*; ҳинд тилида *бхай* — *биродар*, *бхай-бхай* — *биродарлар* каби. Такрор қисман бўлиши мумкин: полинезия тилларида *раі* — *балиқ*, *раіі* — *балиқлар*.

Такрор баъзи тилларда коллективлик, умумлаштириш маъноларини ифода қилади. Масалан, корейс тилида *сарам-сарам* сўзи «одамлар» маъносини ифода қилади. Бошқа тилларда такрор бошқа маъно ифода қилиши ҳам мумкин. Масалан, инглиз тилидаги *plod-plod* сўзи отнинг юришини ўхшатиш орқали ифодалайди. Хитой тилида такрор сифат даражасини ифодалаш учун ҳам хизмат қилади: *сяо-сяо-дь* — *жуда кичкина*. Ўзбек тилида такрор сифатнинг интенсив формасини ясайди: *сарик* — *сар-сарик*, *кўк* — *кўм-кўк*.

Ўзбек тилидаги *шов-шув*, *тақир-туқур* каби сўзлар ҳам такрорга киради, лекин бундай сўзлар грамматик маъно эмас, балки табиатдаги турли товушларга тақлид қилиш йўли билан янги сўз ясашга киради.

Ички флексия. Ички флексия турли грамматик маъноларни ифодалаш учун сўз таркибидаги товушларнинг ўзгаришидир. Бу восита ҳинд-европа ва семит тилларида кенг қўлланилади.

Инглиз ва немис тилидаги феълнинг замон маъноси шу восита билан ифодаланади:

Ҳозирги замон
феъли

begin
find
bring
schreiben
fahren

Ўтган замон
феъли

began
found
brought
schrieb
fuhr

Шу восита билан баъзи отларда бирлик ва кўплик маънолари ҳам ифодаланади:

инглиз тилида:

goose (ғоз) — geese (ғозлар)
child (бола) — children (болалар)
foot (оёқ) — feet (оёқлар)

немис тилида:

Bruder (ака-ука) — Brüder (ака-укалар)
Mutter (она) — Mütter (оналар)
Buch (китоб) — Bücher (китоблар)

Ички флексия семит-хамит тиллари оиласида алоҳида ўрин тутади. Агар ҳинд-европа тилларида бу восита унумсиз бўлса, семит тилларида унумлидир. Семит тилларига кирувчи араб тилида лексик маънони,

асосан, сўз таркибидаги ундош товушлар англатса, грамматик маънони унлилар ифодалайди. Масалан, араб тилидаги q — t — b ундошлари ёзув маъноси билан боғлиқ бўлган сўзларнинг ҳаммасида ана шу тартибда учрайди, унлиларнинг ўзгариши билан уларнинг грамматик маъноси ўзгариб боради:

qataba — *ёзган эдим*

qutuba — *ёзиб бўлдим.*

Супплетивизм. Супплетивизм деганда, бир сўзнинг турли грамматик формаларининг ҳар хил сўз ўзакларидан ясалиши тушунилади.

Сўзларнинг супплетив формаси ҳинд-европа тилларида мавжуд. Грамматик маънони бу йўл билан ифодалаш асосан кишилик олмошларига, баъзи феъл ва сифатларга хосдир. Қиёсланг: инглиз тилида, немис тилида, рус тилида, ўзбек тилида:

I — me ich — mich, я — *меня* мен — *мени* — *менга*,
we — us wir — uns мы — *нас* биз — *бизни* — *бизга*

Ўзбек тилида бош келишиқдаги *мен* олмошига бошқа келишиқ қўшимчалари қўшилаверади, яъни *мен, мени, менинг, менга, менда* ва ҳоказо, лекин инглиз, немис ва рус тилларида бош келишиқдаги I, ich ва я олмошлари билан бошқа келишиқдаги олмошлар орасида ҳеч қандай умумийлик йўқ; бошқа келишиқдаги олмошлар бош келишиқдаги олмошни асос қилиб олмай, балки бошқа ўзак ёрдамида янги грамматик форма ҳосил қилади: I — me, я — *меня*.

Инглиз тилидаги to be феъли ҳам супплетивизмга мисол бўлади. To be (бўлмоқ) инфинитив форма ҳозирги замон, бирлик, биринчи шахсда am, иккинчи шахсда are, учинчи шахсда is формаларига эга; ўтган замон бирликда was, кўplikда were.

Немис тилидаги sein феъли ҳам (шу маънода) ҳозирги замон бирлик биринчи шахсда bin, иккинчи шахсда bist, учинчи шахсда ist формасига эга, sein билан келтирилган формалар орасида ҳеч қандай умумийлик йўқ, чунки улар бошқа-бошқа феъл ўзакларидан ясалган.

Рус тилидаги *идти* феълнинг ўтган замон формаси *шел, или*. Бу ҳам супплетив йўл билан сўз формасини ясашга киради.

Инглиз, рус, немис ва француз тилларидаги баъзи сифатларнинг даража формалари ҳам ана шу йўл билан ҳосил бўлади:

good — better } инглиз тили *хороший — лучше* } рус тили
bad — worse } *плохой — хуже* }

gut — besser — немис тили
bon — meilleur — француз тили

Ёрдамчи сўзлар. Ёрдамчи ёки функционал сўзлар ҳам грамматик маъно ифода қилиш учун қўлланилади. Бундай сўзлар бошқа сўзларнинг таркибий қисми эмаслиги билан аффикслардан фарқ қилади.

Умумий тилшунослик нуқтаи назаридан тилларда ёрдамчи сўзлар турли-тумандир. Уларга кўмакчи, боғловчи, артикль, предлог, ёрдамчи ва боғловчи феъллар, юкламалар киради. Бундай сўзларнинг тилларда тутган ўрни, функцияси, бошқа сўзлар билан

бирикиш тартиби ҳар хилдир. Шунинг учун улар турли нуқтан назардан гуруҳларга ажратилиши мумкин. Бу сўзлар грамматик категориялар ифодаламда қатнашиши ёки қатнашмаслиги нуқтан назаридан икки қисмга бўлинади: а) сўзларнинг аналитик формасини ясашда иштирок этувчи ёрдамчи сўзлар ва б) бу функцияни бажармайдиган ёрдамчи сўзлар.

Ёрдамчи сўзларнинг биринчи группасига артиклар, ёрдамчи феъллар, баъзи ёрдамчи сўзлар киради.

Ёрдамчи сўзларнинг иккинчи группасига боғловчи, кўмакчи, предлог ва баъзи юктамалар киради.

Сўзларнинг аналитик формасини ясовчи ёрдамчи сўзлар. Маълумки, грамматик категориялар фақат аффиксал морфемалар орқали ҳосил бўлмай, балки грамматик ўзак морфемалар билан, яъни ёрдамчи сўзлар билан ҳам ифодаланиши мумкин.

Артиклар тилларда турли функцияларни бажаради. Лекин ҳамма тиллардаги артикларни бир-бири билан бирлаштириб турган нарса — уларнинг аниқлик ва ноаниқликни белгилаб беришидир, яъни аниқлик ва ноаниқлик категориясини ясашда хизмат қилишидир. Артиклар ҳамма тилларга хос эмас. Улар ҳинд-европа тиллари оиласига мансуб бўлган инглиз, немис, француз тилларида, унинг славян группасига кирувчи болгар тилида ва бошқа баъзи тилларда учрайди. Инглиз тилида the ва a(n) артиклари, француз тилида le, un, la, une ва les артиклари, немис тилида der, ein, das, ein, die, eine ва die артиклари бор.

Буларнинг функциялари қуйидаги таблицада ўз аксини топган:

Тиллар \ Маънолар	Аниқлик	Ноаниқлик	Жинс			Келишик	Сон	
			муж.	жен.	сред.		бирлик	кўплик
Инглиз	the	a, an	—	—	—	—	—	—
Француз	le la	un une	le un	la une	le un	—	le un la une	les
Немис	der das die	ein ein eine	der ein	die eine	das ein	+	der—ein die, das eine, ein	die

Инглиз тилидаги артиклар фақат бир функцияда, француз тилидаги артиклар уч функцияда ва немис тилидаги артиклар эса тўрт функцияда ишлатилади. Немис тилидаги der Tisch деган отнинг (Tisch — «стол») олдидаги дер артикли ўзидан кейин келаётган отнинг номинатив келишик, мужской род, бирлик формадаги аниқ предмет тўғрисида гап бораётганини кўрсатади. Шу сўз инглиз тилида ёзилса (the table), унда the артикли фақат аниқ стол ҳақида гап бораётганини билдиради, холос. Ҳозирги

инглиз тилида грамматик жинс категорияси йўқ; келишик ва сон артикларда эмас, балки отларнинг ўзиде ифодаланеди. Артикларнинг тилдаги маънеи улар бажарадиган функция билан узвий боғлиқ.

Ёрдамчи феъллар кўпчилик тилларда учрайди. Ёрдамчи феълларнинг сони турли тилларда турличадир. Баъзи тилларда бундай феъллар битта, масалан, ҳозирги рус тилида, француз тилида иккита, немис тилида учта ва ҳоказо. Рус тилидаги ёрдамчи феъл келаси замон формасини ҳосил қилади, ўтган ва келаси замонларнинг пассив конструкцияларини ифодалашга хизмат қилади:

Я буду изучать русский язык. Книга была переведена на узбекский язык в прошлом году. Книга будет переведена на узбекский язык.

Инглиз тилидаги to be, to have, shall, will ёрдамчи феъллари иштирокида аспект, замон каби категориялар ясалади: He is coming — *У келяпти* (давомийлик). He was asked three questions — *Ундан учта савол сўралган эди* (мажхул даража). He has come — *У келди* (туғалланганлик маъноси). John will come — *Джон келади* (келаси замон). I shall read this article — *Мен бу мақолани ўқийман* (келаси замон).

Немис тилида ёрдамчи феъллар ҳам (haben, sein, werden) феълнинг замон, даража каби категорияларини ясайди: Ich habe gelesen. — *Мен ўқиб бўлдим* (натижа маъноси). Ich bin nach Moskau gefahren. — *Мен Москвага жўнаб кетдим* (натижа). Ich werde nach Moskau fahren. — *Мен Москвага бораман* (келаси замон).

Ўзбек тилида соф кўмакчи феъллар йўқ. Айрим мустақил феъллар, масалан, *бўл, ол, қўй, бор, кел* кабилар кўмакчи феъл вазифасида келиб турли-туман маъноларни ифодалаш учун хизмат қилади. Масалан, *бўл* кўмакчи феъли тугаллик, тўла бажарилиш маъносини ифодалайди. *Зулфия топшириқларни бажариб бўлди.*

Ёрдамчи сўзларнинг бир қисмини иккинчи гурпуага кирувчи боғловчилар ташкил қилади. Булар синтактик маъно ифода қилиш учун хизмат қилиб, гап бўлакларини, сўз бирикмаларини, қўшма гап компонентларини ўзаро алоқага киритади. Масалан, зидлов боғловчилари (*аммо, лекин, бироқ*) зидлаш муносабатини ифода қилади: *Комилжон Саодатхоннинг кўзларига мулойимгина қаради, лекин жавоб бермади.* (С. Зуннунова.) *Чиндан ҳам тонг отишига сал вақт қолган эди, аммо бу вақт ҳам Лола учун бир йилдай туюларди.* (Ш. Рашидов.)

Грамматик маъно ифода қилишнинг энг кенг тарқалган воситаларидан бири предлог ва кўмакчилардир. Булар отлар билан бирга келиб, уларнинг грамматик маъносини ифода қилади.

Предлоглар отлардан олдин келиб, предлогли ёки предлог-келишкли боғланиш ҳосил қилади. Предлоглар турли маъноларни ифода қилади. Масалан, инглизча of атрибутивликни, русча в ва на предлоглари ҳаракатнинг бажарилиш ўрни ёки йўналишини ифода қилади: the book of a student (студентнинг китоби); *Книга лежит на столе.* *Я поеду в Москву.* Предлоглар инглиз тилида феъллардан кейин келиши ҳам мумкин: go out. Кўмакчилар оддан кейин келиб, ўзи алоқа-

дор бўлган сўзни бошқа сўз билан муносабатга киритади. Ҳинд-европа тилларида кўмакчилар жуда кам. Лекин бу тилларда предлогларнинг роли каттадир. Кўмакчилар туркий, фин-угор тилларида грамматик маъно ифода қилишнинг асосий воситаларидандир.

Грамматик маъно англатишнинг яна бир воситаси сўз тартибидир. Сўзларнинг гапда маълум тартибда олдинма-кейин жойлаштирилиши ҳам грамматик маъно ифодалаш учун хизмат қилади. Сўз тартиби хитой-тибет тиллари оиласига кирувчи тилларда ва структураси шу тилларга ўхшаш бўлган бошқа тилларда жуда муҳимдир. Ҳозирги инглиз ва француз тилларида ҳам бу воситадан фойдаланилади. Сўз тартиби бундай тилларда сўзларнинг гапдаги функцияларини, уларнинг қайси сўз туркумига тааллуқли эканини кўрсатади:

1. The ball hit the boy — *Копток болани йиқитди.*

2. The boy hit the ball — *Бола коптокни тепди.*

3. A clown called a clown a clown. — *Масхарабоз масхарабозни масхарабоз деб атади.*

Биринчи ва иккинчи гапларда сўз тартиби ўзгариши билан гап бўлаклари ҳам ўзгарди: Биринчи гапда the ball эга, чунки у кесимдан олдинги ўринда, яъни биринчи ўринда турибди; иккинчи гапда эса бу сўз тўлдирувчи вазифасини ўтапти, чунки у кесимдан кейинги ўринда, ўтимли феълдан кейин учинчи ўринда турибди, бу ўрин — тўлдирувчининг ўрнидир. Бу жиҳатдан учинчи гап айниқса характерлидир: бу гапда учта a clown деган сўз бор, улар бир-биридан грамматик формаси жиҳатидан ҳеч фарқ қилмайди, лекин уч хил функцияни бажараётир: биринчиси — эга, иккинчиси — воситасиз тўлдирувчи, учинчиси — воситали тўлдирувчи. Бу сўзларнинг функциялари уларнинг формалари орқали эмас, балки гапда туган ўринларига қараб белгиланади. Сўз тартибининг бундай хусусияти гапда сўз тартиби қатъий бўлган тилларга хосдир.

Баъзи тилларда шу восита орқали сўзнинг қайси келишикда эканлиги аниқланиши мумкин. Масалан: рус тилида:

Смех (им. падеж) *побеждает грусть* (винительный падеж).

Грусть (им. падеж) *побеждает смех* (вин. падеж).³

немис тилида:

Die Frau (им. падеж) sah das Mädchen (вин. падеж) — *Аёл киши*

қизни кўрди. Das Mädchen (им. падеж) sah die Frau (вин. падеж) — *Қиз аёлни кўрди.*

Шунга ўхшаш мисоллар ўзбек тилида ҳам учрайди: *Ота* (бош келишик) *бола излади.* — *Бола* (бош келишик) *ота* (тушум келишиги) *излади.*

Синтетик ва аналитик воситалар. Юқорида баён қилинганидек, грамматик маъноларни ифодаловчи тил воситалари турли-тумандир. Тилшуносликда бу воситалар икки катта гурпуага ажратилади: синтетик воситалар ва аналитик воситалар.

Синтетик воситаларга аффиксация (префикслар, суффикслар); ички флексиянинг ҳамма турлари (араб тилига хос хусусиятлар), ҳинд-европа тилларидаги сўз ўзагидаги унлининг ўзгариши (ма-

салан, англиз тилидаги «begin — began, bring — brought каби-лар), супплетив формалар киради.

Аналитик воситаларга грамматик маъно англатувчи ёрдамчи сўзлар, сўз тартиби орқали грамматик маъно англатиш, такрор, интонациялар киради.

Синтетик ва аналитик воситалар дунё тилларида бир хил эмас. Кўпчилик тилларда бир вақтнинг ўзида ҳам синтетик, ҳам аналитик воситалар учрайди, лекин улар нисбат нуқтаи назаридан бир хил эмас: баъзи тилларда сўзнинг грамматик формасини ўзгартиришда, яъни гапда сўзларни бир-бири билан боғлашда кўпроқ синтетик воситалардан, баъзи тилларда эса аналитик воситалардан фойдаланилади. Асосан синтетик воситалардан фойдаланадиган тиллар синтетик тиллар, кўпроқ аналитик воситалардан фойдаланадиган тиллар аналитик тиллар деб юритилади.

Синтетик тилларга туркий тиллар оиласига кирувчи тиллар (ўзбек, қozoқ, тува, турк, татар ва бошқалар), фин-угор тиллари оиласига кирувчи тиллар (венгер, эстон, фин, угор ва бошқалар), ҳинд-европа тиллари оиласига мансуб кўпчилик тиллар (рус, немис ва бошқалар), япон ва корейс тиллари киради. Бу тилларда грамматик категорияларнинг кўпчилиги синтетик формададир; аналитик воситалар нисбатан кам қўлланилади.

Аналитик тилларга хитой-тибет тиллари (бу тилларда грамматик аффикслар йўқ даражада), баъзи ҳинд-европа оиласига кирувчи тиллар (инглиз, француз тиллари) киради.

Синтетик тиллардаги грамматик аффикслар бажарадиган ва-зифаларни аналитик тилларда сўз тартиби, ёрдамчи сўзлар каби воситалар бажаради. Қиёсланг: *The parents are proud of their smart son.* — *Родители гордятся своим умным сыном.*

Инглиз ва рус тилларидан келтирилган бу миқдорда синтетик ва аналитик воситаларнинг роли яққол кўришиб турибди. Инглиз тилидаги *proud* сўзи билан ундан кейин келаётган сўзлар ўзаро *of* предлоги ёрдамида боғланган, рус тилида эса синтетик боғланиш творительный падеж қўшимчалари орқали амалга оширилган.

Синтетик тилларни ташкил қилувчи тиллар ўз хусусиятларига кўра бир-биридан тубдан фарқ қилади. Шу муносабат билан агглютинация ва фузия ҳодисалари фарқ қилинади. Буларда грамматик аффиксларнинг фарқи намоён бўлади. Бунинг асосийлари қуйидагилар:

1. Агглютинацияда бир грамматик аффикс битта грамматик маъно англатади, фузияда эса бир грамматик аффикс бир вақтнинг ўзида бир нечта грамматик маъно англатиши мумкин, масалан, флексив тилларга мансуб рус тилидаги *книгу* сўзи таркибидаги -у келишик, род, сон (винительный падеж, женский род, единственное число) маъноларини англатади. Агглютинатив тилга кирувчи ўзбек тилида *китобни* сўзидаги -ни аффикси фақат бир маънони — тушум келишиги маъносини ифодалайди.

2. Агглютинацияда грамматик аффикслар, одатда, стандарт

ҳолда бўлади: унинг вариантлари бўлмайди. Фузияда эса бир маънони англатувчи қўшимчалар бир нечта вариантларга эга бўлади. Булардан қайси бирининг ишлатилиши сўзларнинг морфологик структураси, роди ва сонига (бирлик, кўплик нуқтаи назаридан) боғлиқ. Ўзбек тилидаги келишиқ қўшимчалари ҳар қандай отга бир хил кўринишда қўшилаверади. Масалан: *уй — уйни, уйга, уйдан, уйнинг, уйда*.

Рус тилида эса бундай эмас. Келишиқ қўшимчалари отнинг роди, сонига қараб ўзгариб боради. Масалан, мужской родга кирувчи *стол* сўзининг родительный падеждаги қўшимчаси **-а** дир: *стол — стола*. Кўпликда шу келишиқнинг қўшимчаси **-ов** дир: *столов*. Женский родга кирувчи *река* сўзининг родительный падеждаги аффикси яна бошқа: *реки* ва ҳоказо.

Ўзбек тилининг **-лар** кўплик қўшимчасига рус тилида бир нечта кўплик аффикси тўғри келади: **-ы, -а, -я, -и**. Мисоллар: *столы, вазы, дома, окна, стулья, деревья, фонари, двери*.

3. Агглютинацияда ўзак билан грамматик аффикслар орасидаги чегара аниқ. Фузияда эса улар зич бирикиб кетади. Қиёсланг: *дарсимизни, ишчиларимиздан; жечь — жгу, гордиться — горжусь*. Кўриниб турибдики, агглютинацияда грамматик аффикслар тўғридан-тўғри ўзакка қўшилиб кетаверади; бунда ўзак билан грамматик аффикслар орасидаги чегарани аниқлаш қийин эмас. Лекин фузияда эса бундай чегарани аниқлаш анча қийин; кўп ҳолларда сўз таркибида товуш ўзгариши (чередование) рўй беради.

4. Агглютинацияда сўз ўзаги грамматик аффиксларсиз қўлланаши мумкин, фузияда эса кўп ҳолларда сўзлар аффиксларсиз (тугалламасиз) қўлланмайди. Масалан: *жгу* сўзининг ўзаги *жг* деб ҳисобланса, бу, одатда, шу ҳолда (грамматик қўшимчаларсиз) нутқда учрамайди, *гордиться* сўзи ҳам худди шундай.

5. Агглютинацияда супплетив формалар учрамайди. Фузияда эса бундай формалар тез-тез учраб туради. Масалан: *ребенок — дети, ходить — шел, я — мы, мы — нас, я — мне, он — ему* ва ҳоказо.

59-§. Грамматик категория

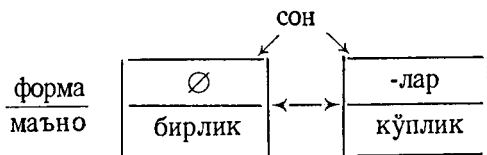
Умумий тилшунослик нуқтаи назаридан тилларда турли грамматик маънолар учрайди. Лекин бу грамматик маънолар ва уларнинг ифодаланиши ҳамма тиллар учун умумий, универсал эмас. Ҳар бир тилнинг ўзига хос грамматик маънолари, уларни ифода қилувчи воситалари мавжуд. Улар айрим-айрим мавжуд бўлмай, балки маъно турларининг яқинлигига қараб гуруҳ-гуруҳларга бирлаштирилади. Бундай гуруҳларда улар сон жиҳатдан камида иккита ва ундан ортиқ бўлиши мумкин. Ана шундай бирикмалар тилшуносликка оид адабиётларда **грамматик категориялар** деб номланади. Шундай қилиб, грамматик категория — умумлашган грамматик маъно бўлиб, у тилнинг қайси морфологик типга киришини кўрсатади ва ўз ифодасини сўзларнинг ўзгаришида, гапда сўзларнинг боғланишида топади. Умумий грамматик маънони ташкил этувчи хусусий маънолар бир-бирига зид бўлади, бир-

бирини инкор қилади ва шу билан бирга бир-бирини доимо тақозо қилади. Масалан: *уй* — *уйлар*, *китоб* — *китоблар*, *чироқ* — *чироқлар*.

Чап томондаги сўзлар сон нуқтаи назаридан бирлик формада. Шу формаси билан ўнг томондаги сўзлардан фарқ қилади: ўнг томондаги сўзларда кўплик ифода қилувчи **-лар** элементи бор.

Чап ва ўнг томондаги сўзларнинг грамматик маънолари бир-бирига зид: бирлик ва кўплик. Лекин ана шу бир-бирига зид икки грамматик маъно биргаликда сон категориясини ташкил этади. Шу билан бирга, бу категорияга кирувчи бирлик ва кўплик маънолари доимо бири иккинчисини тақозо қилади: тилларда бирлик маъноси борлиги учун кўпликни ажрата оламиз ва аксинча, тилларда кўплик маъноси борлиги учун бирликни фарқлаймиз. Агар тилларда отлар фақат бирликда ишлатилганда, кўплик тўғрисида ҳеч қачон гапирилмаган бўларди, бирлик деган тушунчага ҳам ҳожат қолмаган бўлар эди. Бу фикр тушунарли бўлиши учун антоним сўзларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин: биз яхши деган тушунча борлиги сабабли ёмонликни ажратамиз; торлик тушунчаси борлиги учун, кенгликни, оқ ранг борлиги сабабли қора рангни ажратамиз ва ҳоказо.

Грамматик категориялар грамматик маъно ва грамматик формалар бирлашмасидан ташкил топади. Масалан, юқорида кўриб ўтилган сон категориясини шу нуқтаи назардан қуйидагича изоҳлаш мумкин:

Яъни грамматик сон категорияси икки маънодан: бирлик ва кўпликдан иборат: бирлик ∅ морфемаси орқали, кўплик эса **-лар** морфемаси орқали ифодаланади.

/∅/—бу шакл ноль морфема деб юритилади. Юқоридаги *уй*, *китоб*, *чироқ* сўзларида ҳеч қандай қўшимча йўқлиги ҳам маълум бир маъно (бирлик) англатади.

Грамматик категориялар ифодаланиш усулига кўра уч турга бўлинади: 1) синтетик грамматик категориялар; 2) аналитик грамматик категориялар; 3) аралаш грамматик категория ёки синтетик-аналитик грамматик категориялар.

Синтетик грамматик категориялар аффиксал морфемалар орқали ифода қилинади, масалан, ўзбек тилидаги сон, келишик, эгалик, шахс-сон категориялари, рус тилидаги келишик, сон, род каби категориялар, инглиз тилидаги сон ва келишик категориялари шулар жумласидандир.

Аналитик грамматик категориялар фақат ёрдамчи сўзлар орқали ифода қилинади. Инглиз тилидаги келаси замоннинг яеалиши бунга мисол бўлади: *I shall go home.—Мен уйга кетаман. Bill will come now.—Бил ҳозир келади.*

Агар инглиз тилидаги кўп бўғинли сифатларнинг даражаларини ясашда иштирок этадиган more ва most сўзлари, баъзи олимлар айтганидек, ёрдамчи сўзлар деб қабул қилинса, ана шундай сифатларнинг (кўп бўғинли) даража категориялари соф аналитик воситалар билан ясалган бўлади: interesting — more interesting — most interesting; attractive — more attractive — most attractive.

Аралаш ёки синтетик-аналитик грамматик категориялар бир вақтнинг ўзида ҳам аналитик, ҳам синтетик воситалар ёрдамида ифодаланadi. Бундай грамматик категориялар инглиз, немис ва француз тилларида кўплаб учрайди. Инглиз тилида феълнинг нисбат категорияси қуйидагича ясалади:

Нисбат категорияси

∅	↔	be — ed
актив		пассив

They asked Martin some questions. — Улар Мартинга бир нечта савол беришди (актив). Martin was asked some questions. — Мартинга бир нечта савол берилди (пассив).

Бунда мажҳуллик нисбати to be ёрдамчи феъли ва -ed аффикси орқали ифода қилинапти.

Немис тилидаги замон муносабати категорияси (категория временного отношения) ҳам аралаш грамматик категорияга мисол бўлади, яъни:

Ich schreibe. — Мен ёзяман.

Ich habe geschrieben — Мен ёзиб бўлдим.

Ich hatte geschrieben — Мен ёзиб бўлган эдим.

Грамматик категорияларнинг сони турли тилларда турличадир. Масалан, рус тилида отларда учта грамматик категория, ўзбек ва инглиз тилида ҳам учта, немис тилида эса тўртта грамматик категория бор. Булар миқдор жиҳатидан уч тилда бир хил бўлса ҳам, тури жиҳатдан ҳар хилдир:

Категориялар Тиллар	Сон	Келишик	Род	Эгалик	Аниқлик ва ноаниқлик
рус	+	+	+	—	—
ўзбек	+	+	—	+	—
инглиз	+	+	—	—	+

Бу уч тилда сон ва келишик грамматик категорияси умумий, лекин род фақат рус тилига, эгалик фақат ўзбек тилига, аниқлик ва ноаниқлик фақат инглиз тилига хос. Шунинг ҳам таъкидлаш зарурки, агар ўзбек тилида аниқлик ва ноаниқлик категорияси бўлмаса, бу маъно ўзбек тилида ифодаланмайди, деган фикрга келиш нотўғри. Чунки ҳар қандай тилда ҳар қандай грамматик маъно ифодаланиши мумкин, аммо ифода воситаларига эга бўлмаслиги мумкин. Маълум бир маъно бир тилда грамматик воситалар билан ифодаланмайди.

талар билан ифодаланса, бошқа тилда лексик, учинчи бир тилда синтактик восита билан берилиши мумкин.

Роман-герман тилларига хос бўлган аниқлик ва ноаниқлик категорияси ўзбек ва рус тилларида лексик ва синтактик воситалар ёрдамида ифодаланади. Масалан:

She swerved the beam around to the hatchway. A man was standing there—a massive, brutish young man. Dressed in dirty jeans and a heavy pullover

The man ignored her questions and flashed the torch around the cabin. (N. Buckingham, 107 p.)

— У (Карол) чироқ нуруни люк томон бурди. У ерда қандайдир бир одам турарди — у бақувват, қўрс, ифлос жинси ва пулвер (қалин чопон формасидаги кийим) кийган ёш йигит эди.

Эркак унинг саволларига аҳамият бермай, фонарь нурида хонани текширар эди.

Инглиз тилидаги ноаниқ а артикли ўзбек тилида қандайдир бир сўзлари билан ифода қилинди, аниқ артикль the эса умуман тушириб қолдирилди. Лекин у англаган аниқлик маъноси контекстан сезилиб турибди, тап сўзи олдида турган бу артикль «аввал гапириб ўтилган», «ўқувчига маълум» каби маъноларни англатади.

Эгалик категорияси туркий тиллар, жумладан, ўзбек тилига хосдир: ўзбек тилида у грамматик воситалар ёрдамида — грамматик аффиксал морфема орқали ифодаланади. Эгалик маъноси рус ва инглиз тилларида ҳам ўз аксини топади, аммо бу тилларда ўзбек тилидагига ўхшаган эгалик маъносини ифодаловчи грамматик воситалар йўқ; бу тилларда лексик воситалар — олмошлар ўзбек тилидаги аффикслар ролини ўтайди. Масалан:

<i>китобим</i>	<i>моя книга</i>	<i>my book</i>
<i>китобинг</i>	<i>твоя книга</i>	<i>your book</i>
<i>китоби</i>	<i>его, её книга</i>	<i>his, her, its book</i>
<i>китобимиз</i>	<i>наша книга</i>	<i>our book</i>
<i>китобингиз</i>	<i>ваша книга</i>	<i>your book</i>
<i>китоблари</i>	<i>их книга</i>	<i>their book</i>

Дунёдаги ҳар бир тил инсон тафаккури яратган ҳамма категорияларни ифодалашга қодир, лекин уларни грамматик категория дея олишимиз учун улар грамматик воситаларнинг бирортаси билан ифода қилиниши лозим.

Келишик категорияси кўп тилларга хос. Лекин, уларнинг сони турли тилларда турличадир. Сон жиҳатдан бир хил бўлса ҳам, улар маъноси ва уни ифода қилувчи воситалари билан фарқланади. Масалан, рус ва ўзбек тилларида келишиклар сони бир хил. Лекин уларнинг маъно ва формаларида катта фарқ бор. Бош, қаратқич ва тушум, жўналиш келишиклари ўртасида айрим ўхшашликлар бор: *Я видел Ахмеда — Мен Аҳмадни кўрдим*. Қолган келишиклар (рус тилидаги творительный ва предложный, ўзбек тилидаги чиқиш ва ўрин-пайт келишиклари) маъно ва ифодаланиш жиҳатдан бутунлай фарқ қилади.

Юқоридагилардан кўринадики, ҳар бир тил ўзига хос грамматик категорияларга эга. Бирида мавжуд бўлган грамматик категория иккинчисида бўлмаслиги мумкин. Бир грамматик категория кўп тилларга хос бўлса ҳам, у ҳар бир тилда турли маъно ва ифода воситаларига эга бўлади.

60- §. Грамматик жинс (род) категорияси

Бу категория тилларда учрайдиган бошқа грамматик категориялардан фарқ қилади. Жинс категорияси тилдаги сўзларни учта жинсга, яъни феминин (рус. женский род), маскулин (рус. мужской род) ва нейтрал (рус. средний род) турларга ажратади. Грамматик жинс категориясининг бошқа категориялардан фарқи шуки, у ҳозирги замон инсон тафаккури мантиқига ҳеч тўғри келмайди, грамматик жинс табиий, биологик жинсга мос келмайди. Маълумки, табиий, биологик жинс иккита, грамматик жинс эса кўпчилик тилларда учта; грамматикадаги нейтрал жинсга табиатда мос келадиган жинс йўқ. Бундан ташқари, табиатда жинс тирик организмларга хос нарса, аммо грамматикада жинс категорияси ўз ичига жонсиз предмет ва ҳодисаларни ҳам олади. Грамматик жинс категорияси кўпчилик ҳинд-европа тилларига, жумладан: немис, француз, рус тилларига хосдир. Мисоллар:

Мужской род	Женский род	Средний род
рус. т. <i>дом, стол, человек</i>	<i>ручка, девочка, рука</i>	<i>окно, радио, время</i>
нем. т. <i>Tisch, Klabe, Mann</i>	<i>Lampe, Frau, Wand</i>	<i>Fenster, Radio, Mädchen</i>
фр. т. <i>un homme, un stylo</i>	<i>une maison, une fillette</i>	(француз тилида нейтрал жинс йўқ)

Ҳар бир тилнинг ўзига хос грамматик жинс кўрсаткичи бор: рус тилида женский род -а аффиксал морфема билан, мужской род Ø аффиксал морфема билан ва средний род -о, -е билан тугайди. Бошқа тилларда ҳам шунга ўхшаш кўрсаткичлар бор. Лекин бундай қоидалар истисносив эмас. Истиснолар ҳамма тилларда ҳам учрайди. Масалан, рус тилидаги *мужчина, papa* сўзлари -а билан тугаса ҳам, мужской родга киради (бу албатта, биологик жинсининг таъсиридир). Шу тилдаги юшоқ ундош билан тугайдиган отларнинг жинси ҳам женский, ҳам мужской бўлиши мумкин, бу уларнинг турланиш турига боғлиқ: *лошадь* — женский родга кира, *дождь* — мужской родга киради.

Грамматик жинс категориясининг яна бир хусусияти шуки, бир турдаги отлар турли жинсга кириши мумкин. Масалан, *море* — средний род, *река* — женский род, *пруд* — мужской роддир; *дуб, береза, ива, сосна, клен* каби сўзларнинг ҳаммаси дарахтнинг турини англатса ҳам, уларнинг грамматик жинси ҳар хилдир.

Бир сўз турли тилларда турли грамматик жинсга кириши мумкин, масалан, рус тилидаги *лошадь* сўзи женский родга, немис тилида шу маънодаги *das Pferd* сўзи средний родга, француз тилидаги *le cheval* сўзи мужской родга киради. Рус тилида *девочка* ва *женщина* сўзларининг женский родга кириши табиий, лекин шу маънодаги немисча *das Weib, das Mädchen* сўзларининг средний родга кириши тушуниб бўлмайдиган ҳолдир. Ушбу категориянинг ана шу хусусиятларини назарда тутиб, баъзи олимлар грамматик жинсни «сирли» категория деб аташса, баъзилари уни «тилнинг» ўтмишидан бизгача етиб келган қолдиқлар деб тушунтиришади.

Грамматик жинс категорияси тарихан ўзгарувчан категориядир. Бир вақтлар рус тилидаги *атом* сўзи женский родга киритилиб *атома* деб юритилар эди, *молекула* сўзи эса аввал мужской родга мансуб бўлиб, *молекул* деб юритиларди ва ҳоказо.

Грамматик жинс категориясининг келиб чиқиши тўғрисида тилшунослик тарихида ҳар хил фикрлар, илмий тахминлар айтилган. Маълумки, қадимги инглиз тилида ҳам мазкур категория бўлган. Унинг пайдо бўлиши тўғрисида Америка олимлари ўз мулоҳазаларини айтиб ўтишган. Масалан, қадимги инглиз тилида *қайиқ* сўзи женский родга мансуб бўлган. Олимларнинг айтишича, бир вақтлар қайиқлар бурнининг олдини аёлларнинг бюстлари билан безашган. Ана шу фактор бу сўзни қайси жинсга киритиши масаласини ҳал қилган. Бошқа ҳолларда ҳам шундай сабаблар бўлган бўлиши мумкин, дейишади.

Немис олимларининг фикрича, одамлар дунёдаги ҳамма кучли, улкан нарса ва ҳодисаларни мужской родга, гўзал, нозик нарсаларни эса женский родга киритишган. Қўлла ясалган нарсаларни эса средний род деб билишган, мисол тариқасида *тоғ* ва *гул* сўзларини кўрсатишган:

der Berg — мужской род
die Blume — женский род

Лекин бу фикрга қўшилиб бўлмайди. Биринчидан, немис тилидаги кўп отлар бундай рамкаларга тўғри келмайди. Бу фикрга амал қилинадиган бўлса, юқорида келтирилган *қиз* ва *аёл* сўзлари немис тилида средний родга эмас, балки женский родга кириши керак эди. Иккинчидан, рус тилидаги *гора* сўзи немис тилидагидек мужской родга кирмайди, аксинча, у женский родга мансуб, *цветок* сўзи эса мужской родга тўғри келади. Грамматик жинс категориясининг пайдо бўлишини бундай тахминлар билан асослаб бўлмайди.

Грамматик жинс категорияси тилнинг грамматик қурилиши билан боғлиқ. Гапда сўзларнинг ўзаро синтактик алоқага киришуви, бунинг усуллари ва воситаларини аниқлаш зарурияти билан боғлиқ ҳолда грамматик жинс категорияси илмий тушунча сифатида пайдо бўлган.

Ўзбек тилида грамматик жинс категорияси йўқ. Лекин бундан ўзбек тилида жинс тушунчаси ифода қилинмайди деган фикр келиб чиқмайди.

Ўзбек тилида ҳам бу тушунча ифода қилинади. Лекин бу тушунчани ифода қилувчи грамматик воситалар деярли йўқ. Ўзбек тилида жинс тушунчаси кўпроқ лексик-семантик усул билан ифодаланади. Шунда ҳам фақат одам ва ҳайвонларнинг биологик жинсини кўрсатиш учун қўлланилади.

<i>ўғил</i> — қиз	} лексик-семантик усул
<i>ота</i> — она	
<i>тоға</i> — хола	
<i>эркак</i> — аёл	

Ўзбек тилига араб тилидан кириб қолган -а аффикси ҳам шу мақсад учун хизмат қилади. Лекин бу каммаҳсулдир.

<i>Қарим</i> — Қарима	} морфологик усул
<i>Нодир</i> — Нодира	
<i>Салим</i> — Салима	
<i>Шоир</i> — Шоира	

61- §. Сон категорияси

Грамматик сон категорияси нарса ва предметларнинг сонини — бирлик ёки кўплигини кўрсатади. Бу грамматик категория кўпчилик тилларда бирлик ва кўпликдан ташкил топган. Баъзи тилларда бирлик ва кўпликдан ташқари иккилик сони ҳам учрайди. Бу маъно жуфтликни англатади.

Сон категорияси фақат отларга эмас, балки сифатларга, олмошларга, феълларга ҳам хос. Соннинг сўз туркумларига тарқалиш даражаси, унинг грамматик ифода воситалари ҳамма тилларда бир хил эмас.

Ўзбек, рус, инглиз, немис, француз тилларида мазкур категория бир-бирига зид бўлган бирлик ва кўпликдан ташкил топган. Ўзбек тилида бу категория отларда, олмошларда ва феълларда, рус тилида от, сифат, олмош, феъл ва тартиб сонларда, инглиз тилида, асосан, от ва олмошларда ўз аксини топади.

Бирлик сони предмет ва ҳодисаларнинг яккалигини англатса, кўплик уларнинг бирдан ортиқлигини кўрсатади. Кўплик сони ноаниқ кўпликни ифодалайди, масалан: *китоб* — *китоблар*.

Китоблар сўзидан шубҳасиз кўплик маъноси англашилади, лекин бу сўзнинг кўплик шаклидан китобларнинг аниқ миқдори англашилмайди. Инглиз тилидаги *books*, немис тилидаги *die Bücher*, француз тилидаги *les livres* сўзларида ҳам айнан шу нарса кузатилади.

Грамматик сон категорияси бир тил доирасида бир қанча сўз туркумида ўз аксини топса ҳам, унинг нутқдаги функцияси бир хил эмас. Агарда отларда сон бирлик ва кўпликни англатса, сифат ва феълларда у белги ва иш-ҳаракатнинг миқдорини кўрсатмайди. Маълумки, сифатлар ҳам, феъллар ҳам нутқ жараёнида отлар билан узвий боғланган бўлади. Сифат ва феъллардаги сон уларнинг қайси формадаги от билан муносабатга киришиши би-

лан боғлиқ; улар кўплик формасидаги отлар билан боғланган бўлса, унда ўзи ҳам кўплик формада келади, масалан: *белый дом — белые дома, студент отвечает — студенты отвечают.*

Кўринадики, рус ва бошқа тилларда сифат ва феъллардаги сон категорияси отлар билан мослашув учунгина зарурдир.

Ўзбек тилида сифатларда сон категорияси йўқлиги сабабли от қандай формада ишлатилган бўлишидан қатъи назар, сифатда ўзгариш бўлмайдди, масалан: *оқ уй — оқ уйлар; қизил байроқ — қизил байроқлар.*

Грамматик сон категориясининг ифодаланиш усули тилларда бир хил эмас. Ўзбек ва бошқа тиллардаги отларда бу категория аффиксал грамматик морфемалар билан ифода этилади. Рус, инглиз ва немис тилларида эса бундай формалардан ташқари, баъзи ҳолларда ички флексиялар, супплетив формалар орқали ҳам ифодаланиши мумкин, масалан: инглиз тилида: *тап (одам, эр-как) — теп (одамлар, эркаклар), goose (ғоз) — geese (ғозлар);* рус тилида: *человек — люди; немис тилида: Mann — Männer (одам — одамлар).*

Олмошлардаги сон категорияси бошқа сўз туркумларидагидан тубдан фарқ қилади. Ҳинд-европа тилларида кишилик олмошларининг кўплик формаси, асосан, супплетив йўл билан ифодаланади:

Шахс	Рус		Инглиз		Немис		Француз	
	бирлик	кўплик	бирлик	кўплик	бирлик	кўплик	бирлик	кўплик
I	я	мы	I	we	ich	wir	je	nous
II	ты	вы	you	you	du	Ihr	tu	vous
III	он, она, оно	они	he, she, it	they	er, es sie	sie	il, elle	ils

Рус тилидаги кишилик олмошларининг учинчи шахси бундан истисно, чунки бу шахсда кўплик аффиксал морфема билан ифодаланган.

Туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида кишилик олмошларининг сон категорияси аффиксал грамматик морфемалар билан, яъни биринчи ва иккинчи шахс бирлик -н аффикси билан, кўплиги эса -з билан, учинчи шахс бирлиги ноль (Ø) морфема билан, кўплиги эса отлар сингари -лар билан ҳосил қилинади. Буни қуйидагича кўрсатиш мумкин:

Me/н би/з
се/н си/з
у/Ø у/лар

Ҳозирги тил нуқтаи назардан *мен, сен, биз, сиз* олмошлари бир морфема деб қаралади.

Нарса ва ҳодисаларнинг миқдори отларнинг сонлар билан

бирикиши натижасида ҳосил қилинади, масалан: *бешта олма* — five apples, *сиг роммес* — *пять яблок* ва ҳоказо.

Соғларнинг отлар билан бирикиши турли тилларда ўзига хос хусусиятларга эга. Ўзбек тилида ноаниқ кўплик -лар аффиксал морфема билан ифодаланса, аниқ кўплик ясалаётганда, яъни от олдида сон келганда, от охиридаги -лар қўшимчаси тушиб қолади. Инглиз, немис ва француз тилларида эса кўплик маъносини кўрсатувчи грамматик аффиксал морфемалар нарса ва предметларнинг аниқ сони кўрсатилаётганда ҳам от таркибида сақланади. Рус тилида бу ҳодиса бирмунча бошқачароқ: от олдида *икки* сонидан *бешгача* бўлган сонлар келса (яъни 2, 3, 4), от бирлик формада, лекин родительный падежда бўлади: *два стола, книги; три стола, книги; четыре стола, книги*.

Бешдан бошлаб отлар кўплик формасининг родительный падежда ишлатилади: *пять столов, книг; шесть столов, книг* ва ҳоказо.

Тилдаги сўзларнинг ҳаммаси ҳам бирлик ва кўпликда ишлатилавермайди. Кўпчилик ҳинд-европа тилларида фақат бирликда ёки фақат кўпликда ишлатиладиган отлар бор, фақат бирлик формасида ишлатиладиган сўзлар тилшунослик фанида *singularia tantum* деб юритилади. Бунга рус тилидаги *вода, мука, беготня*, инглиз тилидаги *milk, oil* каби сўзлар мисол бўлади.

Фақат кўплик формасида ишлатиладиган сўзлар *pluralia tantum* деб аталади. Бунга рус тилидаги *сумерки, духи, брюки, сливки, очки* инглиз тилидаги *trousers, goods, scissors* каби сўзлар мисол бўлади. *Singularia tantum* кўпчилик тиллар учун умумий ҳодиса, *pluralia tantum* эса ҳамма тилларда бир хил эмас. Масалан, юқорида келтирилган сўзлар ўзбек тилида ҳам бирлик, ҳам кўплик формасида ишлатилади: *шим — шимлар, кўзойнак — кўзойнаклар, қайчи — қайчилар*.

Ўзбек тилида кўплик аффикси бошқа маънолар ифодаси учун ҳам хизмат қилади: *дадамлар* (ҳурмат), *Зулфиялар* (Зулфия ва унинг яқин кишилари), *газ сувлар* (турлари) каби.

Ҳинд-европа тиллари оиласига кирувчи тилларда ҳам шундай ҳодиса учрайди: инглиз ва рус тилларида *pluralia tantum* га кирувчи *очки, spectacles* сўзлари немис тилида ҳар иккала формада ишлатилади: *die Brille — die Brillen*.

Француз тилидаги *брюки* сўзи ҳам ҳар иккала формада ишлатилади: *le Pantelon — les pantelons*.

62- §. Келишик категорияси

Отларнинг бошқа сўз туркумидаги сўзларга нисбатан бўлган муносабатини кўрсатадиган категория **келишик категорияси** дейилади. Бу категория борлиқдаги предмет, сифат ва ҳодисалар орасидаги алоқа, муносабатларни кўрсатади.

Келишик категориясини ифодаловчи грамматик воситалар отларнинг ва отлашган сўзларнинг синтактик вазифасини кўрсатади. Шунинг учун кўпчилик тилшунос олимлар бу категорияни морфологик-синтактик категория деб ҳам юритишади.

Келишик маънолари грамматик аффиксал морфемалар орқали ифодаланади, масалан: **-а, -у, -ом, -е** рус тилидаги мужской род бирлик формасининг келишик қўшимчалари; **-нинг, -ни, -га, -да, -дан** ўзбек тилидаги келишик қўшимчалари.

Нутқда келишикларнинг қўлланиши учун камида икки сўз муносабатга киришиши керак. Бир-бири билан боғланган икки сўз бор жойда синтаксис кучга киради: *уйда тўқилган, қуёшнинг нури, залга кир, встретил друга, parent's love* каби.

Келишик категорияси бир нечта хусусий маъно ва бу маъноларни ифодаловчи воситалардан ташкил топади. Турли тилларда келишикларнинг сони турли хил: ҳозирги инглиз тилида келишик иккита, немис тилида тўртта, ўзбек ва рус тилларида олтита, эстон тилида ўн бешта, венгр тилида эса йигирматадан ортиқ. Хитой-тибет тилларида ва ҳозирги француз тилида келишик умуман йўқ. Бундай тиллардаги гапларда сўзлар орасидаги муносабат бошқа грамматик воситалар ёрдамида амалга оширилади.

Тилларда келишикларнинг сони турлича бўлиши келишик категорияси ифода қилувчи маъно ва уни ифода қилувчи формаларнинг вазифаси ҳар хил эканлигини кўрсатади. Бир тилдаги келишикни айнан бошқа тилларда ҳам бор дейиш нотўғридир. Масалан, ўзбек ва рус тилларидаги келишикларни қиёсланг. Маълумки, ҳар иккала тилда олтитадан келишик бор. Ўзбек тилидаги бош келишик рус тилидаги именительный падежга мос келади: иккала тилда ҳам бу келишикда келган сўзлар гапда эга ва от кесим вазифасида келади, рус тилидаги родительный падеж ўзбек тилидаги қаратқич ва тушум келишикларига; дательный падеж ўзбек тилидаги жўналиш келишигига мос тушади. Лекин бу мослик тўлиқ эмас. Буни биргина дательный падеж ва жўналиш келишиги мисолида кўриш мумкин. Бу келишиклар кимга?, нимага?—кому?, чему? сўроқларига жавоб бўлиши билан мос келади: *Поезд вокзалга яқинлашяпти — Поезд подходит к вокзалу.* Ўзбек тилида жўналиш келишиги формасидаги сўзлар рус тилида кўпинча бошқа келишиклар билан ифодаланади: *Мен Тошкентга кетяпман. — Я еду в Ташкент* (винительный падеж). Рус тилида дательный падеж формасидаги сўз ўзбек тилида чиқиш келишиги ёки кўмакчили конструкция орқали ифодаланиши мумкин: *Я иду по улице — Мен кўчадан боряпман — Мен кўча бўйлаб боряпман.* Шунга ўхшаш фарқлар бош, қаратқич, тушум келишикларида ҳам мавжуд. Творительный ва предложный келишикларига мос келадиган келишик ўзбек тилида йўқ.

Баъзи тилларда келишик категорияси бир нечта сўз туркумларига хос бўлади, масалан: ўзбек тилида фақат от ва олмошларгина бу категорияга эга бўлса, рус тилида от, сифат, сон ва олмошлар ҳам келишиклар билан турланади. Қиёсланг: *Карим менинг яқин дўстимни учратибди. — Карим встретил моего близкого друга.*

Гарчи ўзбек ва рус тилларида келишиклар сони олтитадан бўлса ҳам, улардаги келишик қўшимчаларининг сони бир хил

эмас: ўзбек тилида ҳамма сўзларга юқориди келтирилган бешта қўшимчадан бири қўшила беради, рус тилида эса қўшимчалар сони анча кўп, келишиқ қўшимчасини танлашдан олдин қўшимча оладиган сўзнинг қайси жинсга мансуб экани аниқлаб олинади. Жадвални кузатинг.

Падеж	Жинс (род)		
	мужской	женский	средний
Им. п.	<i>стол</i>	<i>книга</i>	<i>окно</i>
Род. п.	<i>стола</i>	<i>книгу</i>	<i>окна</i>
Дат. п.	<i>столу</i>	<i>книге</i>	<i>окну</i>
Вин. п.	<i>стол</i>	<i>книга</i>	<i>окно</i>
Твор. п.	<i>столом</i>	<i>книгой</i>	<i>окном</i>
Предл. п.	<i>(о) столе</i>	<i>(о) книге</i>	<i>(об) окне</i>

Инглиз тилидаги келишиқ категорияси ўзига хос хусусиятга эга. Агар рус ва ўзбек тилларида бир келишиқ системаси бир нечта сўз туркумига хизмат қилса, инглиз тилида отнинг ўз келишиги, кишилиқ олмошининг ўз келишиги бор. Отлар умумий (common) ва қаратқич (genitive) келишиқларига эга, кишилиқ олмошлари эса бош (nominative) ва объектив (objective) келишиқларга эга. Қийёсланг:

От	Олмош
умумий к.: John	бош к.: I, he, she
қаратқич к.: John's	объектив к.: me, him, her

Ҳинд-европа тилларида олмошларнинг келишиқ формалари, асосан, супплетив йўл билан ясалади (I — me; я — меня), туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида келишиқ категорияси грамматик аффиксал морфемалар орқали ифодаланади: *китобнинг* — *менинг*, *китобга* — *менга* каби.

63-§. Замон категорияси

Замон категорияси тилларда энг кўп тарқалган феъл категорияларидан биридир.

Феълнинг замон категорияси иш-ҳаракатнинг нутқ содир бўлиш пайтига нисбатан олинади. Иш-ҳаракат назарий жиҳатдан уч даврни ўз ичига олади: 1) гапирилайётган пайтда юз бераётган ҳаракатни, 2) гапирилайётган пайтдан олдин бўлган иш-ҳаракатни, 3) гапирилайётган вақтдан кейин содир бўладиган иш-ҳаракатни. Кўпчилик тилларда грамматик замон категорияси ана шу уч хусусий маънони ифодалайди.

Ҳозирги замон феъли иш-ҳаракатни гапирилайётган вақтда бўлаётганини англатади: *Мен журнал ўқияман. Я читаю журнал.* I am reading a magazine.

Ўзбек тилида ҳозирги замоннинг икки тури ажратилади: а) ҳозирги-келаси замон феъли; б) ҳозирги замон давом феъли.

Биринчиси нутқ жараёнида, ундан кейин ёки умумзамонда содир бўладиган иш-ҳаракатни ифодалайди. Бу маъно феълга -а, -й аффиксал морфемасини қўшиш ва туслаш билан ифодаланади: *Ишни ҳозироқ бошлаймиз. Зулфия фабрикада ишлайди.*

Иккинчиси, яъни ҳозирги замон давом феъли иш-ҳаракатнинг айнан нутқ жараёнида содир бўлаётганини ифодалайди. Бу маъно феълга -яп, -ётиб, -моқда аффиксал морфемаларини қўшиш ва туслаш йўли билан ифодаланади: *Газета ўқиямиз (ўқимоқдамиз, ўқиётимиз).*

Ўтган замон иш-ҳаракатнинг нутқ жараёнидан олдин бўлиб ўтганини англатади. Бу маъно турли тилларда турли воситалар билан ифода қилинади: рус тилида -л аффикси ёрдамида, инглиз тилида -(e)d аффикси ёрдамида, агар феъл тўғри феъллар туркумига мансуб бўлса ёки у (феъл) нотўғри бўлса, унда ўтган замон ё супплетив, ё феъл ўзагидаги унлининг ўзгариши билан ифодаланади. Мисоллар: *Лектор пришел. Mary helped me.*

Mary taught me (инфинитив формаси «to teach»).

Mary went home (инфинитив формаси «to go»).

Баъзи тилларда ўтган замон формаси бир неча кўринишга эга. Бундай тилларга ўзбек ва немис тиллари мисол бўлади.

Ҳозирги ўзбек тилида ўтган замон феълининг қуйидаги формалари қўлланади:

1) -ди аффикси билан ясалувчи форма: *ишладим, бордим;*

2) -ган аффикси билан ясалувчи форма: *ишлаганман, борганман;*

3) -(и)б аффикси билан ясалувчи форма: *ишлабман, борибман.*

4) эди тўлиқсиз феъли ёрдамида ҳосил қилинувчи форма: *ишлаган эдим, борган эдим, ишлаб эдим, бориб эдим, ишлаётган эдим, бораётган эдим, ишлаётиб эдим, бораётиб эдим, ишламоқда эдим, бормоқда эдим, ишлар эдим, борар эдим, ишлагувчи эдим, боргувчи эдим.* Кўринадикки, ўзбек тилида ўтган замон турли усул ва воситалар орқали ифодаланади. Ўтган замоннинг юқорида келтирилган уч формаси синтетик форма, қолганлари эса аналитик форма бўлиб, улар англатган маъноси ва вазифасига кўра ўзаро фарқ қилади.

Келаси замон феълдан англашилган иш-ҳаракатнинг нутқ жараёнидан кейин содир бўлишини кўрсатади. Бу замоннинг ифодаланиши ва маъно турлари ҳам тилларда турличадир. Инглиз тилида келаси замоннинг уч маъно тури бор. Улар аналитик воситалар орқали ифодаланади: 1) shall. will ёрдамчи феъллари билан инфинитив форма орқали ифода қилинади. Shall ёрдамчи феъли биринчи шахс бирлик ва кўплик учун, will эса иккинчи ва учинчи шахслар учун қўлланади, масалан: *I shall meet him tomorrow.— Мен уни эртага кўраман. He will talk to you later on.— У сен билан кейинроқ гаплашади.* Бу форма оддий келаси замонни ифодалайди;

2) утган замон нуқтани назаридан келаси замон маъноси ифодаланиши мумкин. Бу should ва would ёрдамчи феълларига инфинитивнинг бирикиши натижасида ифода этилади: John said that he would come tomorrow.— *Джон эртага келишини айтди.*

Should ёрдамчи феъли биринчи шахсга, would эса қолган шахсларга нисбатан ишлатилади;

3) келаси замонда содир бўладиган иш-ҳаракатдан олдин амалга ошадиган бошқа иш-ҳаракат маъноси ҳам ифодаланиши мумкин.

Бу иккита келаси замон маъносини англатадиган феъл формаси бўлиб, бири иккинчисидан олдин содир бўлади, яъни кетма-кет содир бўладиган иш-ҳаракатни англатади: When you come he will have finished his composition.— *Сен келганда, у ишони ёзиб бўлган бўлади*, яъни «иншо ёзиб бўлингандан кейин кимдир келди»:

Ҳозирги немис тилида келаси замоннинг икки тури мавжуд, яъни Futurum I ва Futurum II. Булар инглиз тилидаги келаси замоннинг биринчи ва учинчи турларига мос бўлиб, инглиз тилидаги сингари аналитик воситалар ёрдамида ясалади.

Ўзбек тилида келаси замон бошқа тиллардагидан анча фарқ қилади. Ўзбек тилида келаси замон феъл формалари ҳар хил бўлиб, турли маъноларни ифода қилади. Масалан, **-(а) р** аффикси ёрдамида ясалган формаси гумон, **-моқчи** аффикси ёрдамида ясалган формаси мақсадни ифода қилади (*борарман, бормоқчиман*).

Ўзбек тилида келаси замон маъноси **-а, -й** аффикслари билан ясалган ҳозирги-келаси замон формалари орқали ҳам ифодаланади: *Биз бугун экскурсияга борамиз.*

Келаси замон маъноси рус тилида синтетик ва аналитик форма орқали ифодаланади. Бу содда ва мураккаб форма деб ҳам юритилади. Содда формаси: *принесу, принесешь*; мураккаб формаси: *буду работать, будешь работать.*

Демак, ҳар бир тилнинг ўзига хос грамматик маъно турлари ва уларни ифода қилиш усуллари, воситалари бор. Булар ҳар бир тилнинг ўзига хос грамматик қурилишга эга эканлигини кўрсатувчи факторлардир.

Морфология

64- §. Сўз туркумлари

Морфология грамматиканинг бир қисми бўлиб, сўз туркумлари назарияси ҳақидаги таълимдир. Сўзларни сўз туркумларига ажратиш назариясининг принциплари қуйидагилар:

1. Сўз туркумларининг категориал белгилари.
2. Сўзларни туркумларга ажратиш принциплари.
3. Турли тилларда сўз туркумлари.

Инсон кўрган, эшитган ва ҳис қилган нарсаларининг ҳаммасини турларга, гуруҳларга ажратишга одатланган. Турларга ва

гуруҳларга ажратиш доимо қиёслаш орқали амалга оширилади. Қиёслаш инсон тажрибасига асосланган асосий методдир. Масалан, олмаларни навларига уларнинг катта-кичиклигига, рангига, ҳидига ва бошқа белгиларига қараб ажратамиз. Сайёралар тўғрисида гап борганда, уларни қуёшга ёки ерга нисбатан жойлашиши, катта-кичиклиги, температураси, атмосфераси ва таркибига қараб гуруҳлаймиз. Лекин гуруҳларга, турларга ажратишнинг асосий шартларидан бири ажратилаётган нарса ёки предмет камида иккита бўлиши лозим.

Маълумки, тилда ранг-баранг, сон-саноксиз сўзлар бор. Тилшунослик тарихида сўзларни туркумларга ажратиш олимларнинг диққат марказида турган. Тилшунослик фанининг ривожланиб бориши билан сўзларни туркумларга ажратиш ҳам мукаммаллашиб борган.

Демак, нарса, предмет ва ҳодисаларни туркумларга ажратиш учун маълум ўлчовлар, шартлар, мезонларга асосланиш керак. Олимлар сўзларни туркумларга ажратиш учун асос бўладиган мезонлар, белгилар тўғрисида кўп илмий изланишлар олиб боришган. Бу муаммонинг ечилиш тарихини ҳозирги вақтга келиб шартли равишда уч асосий этапга ажратиш мумкин: 1) структурализмгача бўлган давр; 2) структурализм даври; 3) структурализмдан кейинги, яъни ҳозирги давр.

Тилшунослик тарихида структурализм оқими пайдо бўлгунча, яъни тахминан биз яшаётган асрнинг 30-йилларигача бўлган даврда сўзларни туркумларга ажратишда асосан уч белгига асосланилган:

а) сўзларнинг лексик маъноси;

б) сўзларнинг морфологик белгилари, яъни сўзнинг грамматик формаси;

в) сўзларнинг гапдаги синтактик вазифаси.

Структуралистлар эса (айниқса америка структуралиستлари) сўзларни туркумларга ажратишда уларнинг бир томонини, яъни сўзларнинг дистрибуциясини асосга олдилар. Сўзнинг дистрибуцияси деганда, бир сўзнинг чап ва ўнг томондан алоқага киришиши мумкин бўлган ҳамма имкониятлари назарда тутилади.

Масалан, Америка структуралистлари сўзларни туркумларга ажратишнинг анъанавий қоидалари ва ўлчовларини тан олмайдилар. Уларнинг фикрича, сўз туркуми тўғрисидаги мавжуд назариялар субъективизмга йўл қўяди, илмий асарда объектив ўлчов ва методлардан фойдаланиш керак. Ана шундай объектив ўлчов сифатида улар сўзлар дистрибуциясини тавсия қилдилар ва буни ҳозирги замон инглиз тили мисолида кўрсатиб бердилар. Америка структуралист олими Чарльз Фризнинг фикрича, инглиз тилида сўзнинг маъносини билмасак ҳам, бу сўзни гапда тутган ўрнига қараб, қайси сўз туркумига киришини аниқ айта оламиз. Масалан: *Woggles ugged diggles*. Бу сўзлар ҳеч қандай маъно англатмайди, инглиз тилига оид луғатларда бу сўзлар кўрсатилмаган ҳам. Лекин шунга қарамай, инглиз тилини билувчи ҳар бир киши бу сўзлар тўғрисида маълум фикр юритиши мумкин: бу содда,

ейиқ, дарак, бўлишли гапдир. Биринчи сўз — Woggles гапнинг эгаси, кўплик формасида. Уни эга дейишимизга сабаб, у гапда биринчи позицияда турибди. Иккинчи сўз — ugged гапнинг кесими, чунки у эгадан кейин турибди ва **-ed** қўшимчасини олган — бу қўшимча кесим вазифасида келадиган сўзларгагина қўшилади. Учинчи позицияда турган сўзнинг вазифаси ҳам аён: у — тўлдирувчидир. Чунки бу сўзда тўлдирувчилар қабул қиладиган кўрсаткич бор **-(e)s**. Сўз функцияларини бундай дадил, иккиланмай ажратишимизнинг боиси инглиз тилидаги гапларда сўз тартибининг қатъийлигидир. Инглиз тилидаги содда гапларда 1-, 2- ва 3-позициялардаги сўзларнинг вазифаси аниқ. Позиция деганда сўзларнинг гапда тутган ўрни тушунилади. Биринчи позиция гаплардаги ҳар қандай биринчи сўз бўлмай, балки кесимнинг олдидаги сўзлардир. Иккинчи позицияда кесим туради. Агар кесим ўтимли феъл билан ифодаланган бўлса, учинчи позицияда донмо тўлдирувчи келади. Агар кесим ўтимсиз феъл билан ифодаланган бўлса, учинчи ўрин ё бўш бўлади, ёки уни ҳол эгаллайди. Кесим ўтимли феъл билан ифодаланган бўлса, ҳол тўртинчи позицияни ё эгадан олдинги позицияни эгаллайди. Одатда, ҳолнинг ўрни унинг тури ва маъносига боғлиқ бўлади.

Ҳол	Эга 1- позиция	Кесим 2- позиция	Тўлдирувчи 3- позиция	Ҳол
—	The clerk	remembered	the tax	Suddenly
Suddenly	the clerk	remembered	the tax	—

Шундай қилиб, Чарльз Фриз инглиз тилидаги қатъий сўз тартибини назарда тутиб, сўзларни гапда тутган ўрнига қараб янги дистрибутив усулда сўз туркумларига ажратди. У инглиз тилидаги сўзларнинг асосий кўпчилигини қуйидаги учта тажриба гапига жойлаштирди:

1. The concert was good (always).
2. The clerk remembered the tax (suddenly).
3. The team went there.

У биринчи позицияда ишлатилиши мумкин бўлган сўзларни, яъни concert сўзи ва унинг ўрнида ишлатилиши мумкин бўлган сўзларни I класс сўзлари деб атади:

The	concert		was good (always).
	food		
	coffee		
	taste		
	apple		

Иккинчи позицияда ишлатилиши мумкин бўлган сўзларни II класс сўзлари деб атади:

The I класс	was — good (always)
	are — were
	seems seemed
	seem
	feels — felt

Good ўрнида ишлатилиши мумкин бўлган сўзларни III класс сўзлари деб атади:

The I класс	II класс	good
		large
		foreign

Always сўзи ўрнида ишлатилиши мумкин бўлган сўзларни IV класс сўзлари деб атади.

Шу тарзда у тўрт мустақил сўз туркумини ва 15 та ёрдамчи сўз туркумини аниқлади. Ёрдамчи сўз туркумларини ҳарфлар билан белгилади. Мана шу асосда Чарльз Фриз инглиз тилида сўз туркуми сўзларнинг гапда тутган ўрнига боғлиқ деган хулосага келди.

Ч. Фризинг ҳисобича, тўрт мустақил сўз туркуми тилдаги сўзларнинг 67%ини ташкил қилади. Ёрдамчи сўз туркумига кирадиган сўзларнинг ҳаммаси 154 та деб белгилайди.

Структуралистлар томонидан тавсия қилинган сўзларни туркумларга ажратишнинг бу усулини мукамал деб бўлмайди, чунки бу усул формал бўлиб, сўзларни туркумларга ажратишда бир қанча қийинчиликлар туғдиради:

1. Бу усул ҳамма тиллар учун универсал бўла олмайди, фақат инглиз тилига ўхшаш аналитик тиллар учунгина қўлланилиши мумкин.

2. Сўзларнинг қайси туркумга киришини фақат унинг гапдаги ўрнига қараб белгилашни тавсия этади: демак, тил бирликларининг мазмуни инкор этилади: мазмун формадан, форма эса мазмундан ажратиб қўйилади. Бундай ҳолат диалектик материализмга зиддир.

3. 15 та ёрдамчи сўз туркумида анъанавий тилшуносликдаги мустақил сўз туркумига кирувчи сўзлар ҳам учрайди (a, the артиклари, my, our, his олмошлари, John's, Mary's каби отлар ва бошқалар).

Бу назария кўп олимлар томонидан кескин танқид қилинади. Шу билан бирга, структуралистлар тутган йўлнинг ижобий томони ҳам кўрсатилади.

Совет тилшунослиги сўзларни туркумларга ажратишда юқорида кўрсатилган принципларга танқидий ёндашиб, сўз туркумларининг категориал белгиларини ишлаб чиқди.

Бу белгилар қуйидагилар:

- сўз туркумларининг семантик белгиси;
- сўз туркумларининг морфологик белгиси;
- сўз туркумларининг синтактик белгиси;

г) сўз туркумларининг сўз ясалиш белгиси.

Сўз туркумларининг семантик белгиси деганда, сўзларнинг конкрет маънолари эмас, балки уларнинг умумлашган маъноси назарда тутилади. Масалан: *уй, марс, ялпиз, қор, дўстлик, қуён* сўзларининг аниқ, конкрет маънолари бор, яъни, биринчиси яшаш учун қурилган бино, иккинчиси қуёш системасига кирувчи планета, учинчиси истеъмол қилинадиган ўтнинг бир тури, тўртинчиси ёғиннинг бир тури, бешинчиси мавҳум бир тушунчани ва олтинчиси ҳайвоннинг бир турини англатади. Лекин сўзларнинг лексик-грамматик маъноси деганда уларнинг келтирилган маънолари кўзда тутилмай, фақат ана шу сўзларнинг ҳаммасига хос бўлган умумий маъно — предметлик тушунчаси назарда тутилади. Шу асосда предметлик тушунчасини ифода қилувчи сўзлар «от» деб ном олган сўз туркумига киритилади.

Чекмоқ, ўқимоқ, ёзмоқ, турмоқ, кўрмоқ, бузмоқ сўзларининг конкрет маънолари ҳам ҳар хил, баъзиларининг конкрет маъноси бир-бирига қарама-қарши ва зид, лекин уларнинг ҳаммасига хос бўлган маъно иш-ҳаракатдир. Ана шу хусусиятларга кўра бу ва буларга ўхшаш бошқа сўзлар «феъл» деб номланган сўз туркумига киради.

Сўз туркумларининг морфологик белгиси ёки морфологик хусусияти деганда, у ёки бу сўзга хос бўлган грамматик категориялар, мазкур сўзларга хос форма ясовчи, сўз ўзгартувчи аффиксал морфемалар тушунилади.

Қизил, катта, ишламоқ, ётмоқ, уй, дарахт сўзларининг морфологик хусусиятларини аниқлаш учун шу сўзлар қабул қиладиган форма ясовчи ва сўз ўзгартувчи қўшимчаларни аниқлаш лозим. Биринчи ва иккинчи сўз **-роқ** морфемасини олиши мумкин, лекин кейинги сўзлар бу морфема билан қўлланмайди. Учинчи ва тўртинчи сўзлар **-ди, -(и)б, -ган** каби морфемаларни олиши мумкин, бироқ, биринчи, иккинчи, бешинчи, олтинчи сўзлар эса бу қўшимчаларни қабул қилмайди. Бешинчи ва олтинчи сўзлар келишиқ қўшимчаларини олиши мумкин, лекин учинчи ва тўртинчи сўзлар бундай морфемаларни олмайди. Биринчи ва иккинчи сўзлар келишиқ қўшимчаларини қабул қилиши мумкин, лекин у ҳолда улар отлашади, от вазифасини ўтай бошлайди. Биринчи **-роқ** морфемаси сифатларга, келишиқ қўшимчалари от ва отлашган сўзларга, олмошларга хос.

Шундай қилиб, сўзларга хос бўлган сўз ўзгартувчи ва форма ясовчи аффиксал морфемалар ҳам сўзларни туркумларга ажратишда катта аҳамиятга эгадир.

Сўз туркумларининг синтактик белгиси деганда сўзларнинг гапда тутган ўрни, гап бўлаклари нуқтан назаридан бажарадиган вазифаси тушунилади.

Маълум бўлишича, ҳамма сўз туркумлари гапда бирдай вазифада ишлатилмайди. Отлар гапда барча гап бўлаги вазифасида келиши мумкин. Лекин сифатларнинг синтактик вазифалари чегараланган. Шунинг ҳам айтиш керакки, сўз туркумларининг гапларда бажарадиган вазифаси ҳамма тилларда бир хил эмас.

Инглиз тилида отлар ўзбек тилидаги сингари ҳамма вазифаларда ишлатила олмайди. Сифатлар инглиз тилида аниқловчи ва қўшма от кесимнинг от қисми вазифаларидагина ишлатилади.

Сўзларнинг гапда бошқа сўзлар билан бирика олиш имконияти (дистрибуцияси) ҳам синтактик белги ҳисобланади. Бунда уларнинг семантик белгиси асосий роль ўйнайди, чунки сўзларнинг маънолари уларнинг бошқа сўзлар билан бирикишини таъминлайди. Масалан, отлар предмет ё ҳодисани англатади. Нарса ва предметлар маълум белги ва хусусиятларга эга бўлиши мумкин, бундай ҳолларда улар сифатлар билан бирикади: наrsa ва предметларнинг иш-ҳаракати ва ҳолати тасвирланиши мумкин, у ҳолда улар феъллар билан бирикади. Ана шуларга қараб сўзлар туркумларга ажратилади. Масалан, инглиз, немис ва француз тилларида артиклар билан бириккан сўзни, албатта, от деймиз, чунки артиклар фақат отлар билан бирикади. Ўзбек тилида ҳам сўзларнинг дистрибуцияси катта аҳамиятга эга. Бу тилда ҳам сўзнинг қайси сўз туркумига киришини баъзан унинг қандай сўзлар билан бирика олишига қараб аниқлаймиз. Сўз туркумларининг сўз ясалиш белгилари деганда у ёки бу сўз туркумига хос бўлган сўз ясовчи қўшимчалар назарда тутилади. Ҳар бир сўз туркумининг ўзига хос сўз ясовчи морфемалари бор. Биз *-ли* морфемасини олган сўзни иккиланмасдан сифат деймиз, *-зор*, *-кор*, *-чи* қўшимчаларини олган сўзни эса от деймиз ва ҳоказо. Ҳар бир тилдаги сўз туркумларининг юқоридагига ўхшаш сўз ясовчи морфемалари бор. Масалан, инглиз тилида *-ize* ёки *-fy* морфемалари фақат феълларга хос; *-ment*, *-dom*, *-ship*, *-er* отларга, *-ous*, *-ful*, *-less* сифатларга хос ва ҳоказо.

Сўз туркумларининг синтактик белгиси семантик белгисига қараганда ҳаракатчандир. Айрим сўз формаларининг нутқда иккинчи функцияга эга бўлиши шу билан изоҳланади. Қиёсланг: *Яхши одам ошини ер, ёмон одам бошини ер. Яхшидан от қолади, ёмондан дод*. Биринчи мисолда *яхши*, *ёмон* сифатлари семантик ва синтактик белгиларига эга. Иккинчи мисолда эса бу сўзлар сўз туркуми сифатидаги ролини сақлаб, олдин тилга олинган предмет (одам)нинг белгисини ифодалаяпти. Лекин синтактик субстантивлашиб, тўлдирувчи вазифасини бажараяпти. Бунда сифат иккинчи функцияни ўтаб (латинча *derivatus*)— ясалма бўлиб келяпти. Кўринадики, семантик ва синтактик белгилар ўзаро боғлиқ.

Сўз туркумларининг юқорида қайд этилган категориал белгилари сўз туркумлари назариясининг биринчи принципини ташкил қилади. Буларнинг ҳаммаси барча сўз туркумларида бир хил намоён бўлмайди. Одатда, сўз туркумларида категориал белгиларнинг ё униси, ё буниси етакчи бўлади. Масалан, морфологик белгилари ривожланган тилларда, жумладан, рус тилида семантик белги билан бир қаторда морфологик белги етакчидир. Хитой-тибет тиллари оиласига кирувчи тилларда, масалан, хитой, вьетнам тилларида аффикслар йўқ. Шунинг учун буларда семантик белги синтактик белги билан бир қаторда етакчилик қилади. Тур-

кий тилларда, жумладан, ўзбек тилида семантик ва морфологик белгилардан кейин синтактик белгилар ҳисобга олинади.

Сўзларни туркумлар бўйича классификация қилиш принциплари. Сўз туркумлари назариясининг иккинчи принципи сўзларни туркумларга ажратиш принциpidир. Биринчи принцип сўз туркумларига кўп томондан ёндашишни, у ёки, бу сўз туркумларини изоҳлашда унинг барча белгиларини ҳисобга олишни талаб қилса, иккинчи принцип сўз туркумларининг турли-туманлиги туфайли уларни классификация қилишни кўзда тутати. Иккинчи принцип биринчи принцинга асосланади. Сўз туркумлари дастлаб икки катта группага бўлинади: мустақил сўзлар ва ёрдамчи сўзлар. Мустақил сўзлар маълум тушунча ифода қилиб, бирор предмет, белги, ҳаракат номини атайди, гапда бирор гап бўлаги бўлиб келади. Ёрдамчи сўзлар тушунча ифода этмайди, улар фақат грамматик маъно ифода қилиб, гапда сўзларнинг ўзаро муносабатини ўрнатишга хизмат қилади. Буларнинг баъзилари сўзларнинг аналитик формасини ҳосил қилади. Демак, мустақил ва ёрдамчи сўзларнинг асосий фарқи уларнинг функционал грамматик белгиларидадир. Ёрдамчи сўзлар функционал грамматик жиҳатдан морфемаларга яқин туради. Академик В. В. Виноградов мустақил сўзларнинг лексик-грамматик турларинигина сўз туркумлари деб, ёрдамчи сўзларни нутқ юкламалари деб ҳисоблайди.

Мустақил сўзлар ичида сўз-номлар, олмош ва ундовлар фарқ қилинади. Сўз-номларнинг маъносидан предмет, воқеа-ҳодиса, белги, сон, иш-ҳаракат номлари эканлиги англашилиб туради. Мустақил сўзлар ичида олмош бошқалардан бир қанча хусусияти билан фарқ қилади. Олмошлар нарса ва предметларни бевосита атамай, билвосита англайди. Уларни, одатда, фақат вазибаларига қараб олмош туркумига киритишади. Бошқа жиҳатлардан, яъни маъно, гаптаги функцияси, грамматик формаси ва бошқа сўзлар билан алоқага кириша олиши нуқтаи назаридан олмошлар бир-бирдан жиддий фарқ қилишлари мумкин. Олмошларга хос грамматик категориялар ҳам тилларда фарқ қилади. Агар ўзбек тилида олмошлар, асосан, бир келишик системаси билан турланса, инглиз тилидаги олмошлар келишиклар билан турланиш жиҳатдан уч группага бўлинади:

- 1) номинатив ва объектив келишик билан турланадиган олмошлар (кишилик олмошлари);
- 2) бош ва қаратқич келишиги билан турланадиган олмошлар (each — other, one — another);
- 3) умуман келишиклар билан турланмайдиган олмошлар (сўроқ, кўрсатиш ва ҳоказо).

Олмош ифода қилган маъноларнинг ўзига хос хусусияти унинг эгоцентризми (латинча ego — мен, centrum — марказ) ва номнинг иккиламчи бўлишидадир. Олмош семантикасининг эгоцентризми (ўта эгоизми) сўзловчи ва нутқ процесси нуқтаи назаридан шахс, предмет, белги кўрсатишидадир. Масалан, *мен* — сўзловчи, *сен* — тингловчи, *у* — ўзга шахс ёки предмет. Олмошларнинг аташ функциясининг иккиламчилиги унинг шахс, предмет, белгини мавжуд

номлар орқали аташи ёки конкрет нутқ шароитида кўрсатиши-дадир.

Ундовлар турли сезги ва эмоцияларни ифода этади. Шунинг учун ҳам улар нутқда бўлакларга ажратилмайдиган гаплар вази-фасида келади:— *Дод!*— *Лаъли бирдан бақариб юборди.* (Ҳ. Ғу-лом.)

Сўз-номлар семантик жиҳатдан турли-туман бўлган сўзлар ти-пидир. Буларнинг морфологик ва сўз ясалиши белгилари турли-тумандир. Шунинг учун ҳам сўзларни туркумларга ажратишда энг аввало сўз-номлар кўзда тутилади.

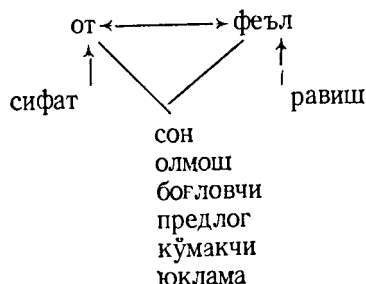
От ва феъл асосий сўз туркумларидир. Булар гапнинг зару-рий компонентлари ҳисобланади. От семантик жиҳатдан пред-метлик тушунчасини ифода қилади. Морфологик жиҳатдан кели-шик, эгалик, сон категорияларига, кичрайтириш, эркалаш, ҳурмат каби формаларга эга. Синтактик жиҳатдан гапда эга, кесим ва иккинчи даражали бўлак бўлиб кела олади. Сўз ясалиши жиҳат-дан турли сўз яшаш типлари ва моделларига эга.

Феъл семантик белгисига кўра иш-ҳаракат ва ҳолатни ифода қилади. Морфологик жиҳатдан замон, нисбат, бўлишли-бўлишсиз-лик, шахс-сон каби грамматик категорияларга эга. Синтактик то-мондан феъл кесим учун энг мос туркум. Сўз ясалишига кўра турли сўз ясалиш типлари ва моделлари мавжуд. Рус тилида феълнинг сифатдош, равишдош, инфинитив формалари феълнинг тусланмайдиган формаларини ташкил қилади. Туркий тилларда эса сифатдош ва равишдош тусланади, ҳаракат номи турланади. Бир қатор тилларда, масалан, рус тилида феъл формалари сис-темасига шахсиз феъллар киритилади.

Сўз-номларга сифат, сон, равишлар ҳам киритилади. Булар семантик, морфологик, синтактик, сўз ясалиш белгиларига кўра ўзаро фарқ қилади.

Ёрдамчи сўзларга кўмакчи, предлог, юклама, боғловчи, ар-тиклар киради. Булардан ташқари, модал ва тақлид сўзлар ҳам ажратилади.

Одатда, мустақил ва ёрдамчи сўзлар нутқда от ва феъллар учун хизмат қилади. Буни схемада қуйидагича кўрсатиш мум-кин:

Турли тилларда сўз туркумлари. Сўз туркумлари назарияси-нинг учинчи принципи турли тилларда сўз туркумлари масаласи-

дир. Бу тарихий-типологик характердадир. Турли тилларда сўз туркумларининг мавжудлиги унинг универсал эканлигини кўрсатади. Сўз туркумларининг миқдори, уларнинг белгилари тарихий *ўзгаришчан* бўлиб, турли системалардаги тиллардагина эмас, қариндош тилларда ҳам турличадир.

Сўз туркумларининг сони турли тилларда турлича бўлишига қарамай, бир тилдаги сўз туркумларининг миқдори бўйича ҳам олимлар орасида турлича қарашлар мавжуд. Масалан, ҳозирги рус тилидаги сўз туркумларининг миқдори ҳақида қуйидаги фикрлар мавжуд: кўпчилик олимлар сўз туркумини ўнта деб кўрсатадилар: от, феъл, сифат, равиш, сон, боғловчи, предлог, ундов ва юклама; баъзи олимлар эса рус тилида 12 та, ҳаттоки 15 та сўз туркуми мавжудлигини айтадилар.

Рус тилидаги *возможно, вероятно* каби сўзларни юқоридаги 10 туркумдан бирортасига киритиб бўлмайди. Шунинг учун баъзи олимлар уларни айрим туркумга киритишни тавсия қиладилар. Бу сўзлар морфологик форма нуқтаи назаридан равишга ўхшаса ҳам, лекин гапда равишлар бажарган функцияни бажармайди, яъни ҳол вазифасини ўтамайди. Улар сўзловчининг гапдан аглашилган мазмунга муносабатини кўрсатади. Улар шу хусусиятига кўра модал сўзлар деб номланади. *Стыдно, жаль* каби сўзлар ҳам ўзига хос хусусиятга эга. Улар формасига кўра равишларни эслатса ҳам, гапдаги функцияларига кўра улардан тубдан фарқ қилади: гапда кесим вазифасида келади ва бу хусусияти билан феълга ўхшайди. Лекин феълнинг бошқа хусусиятларини ўзида акс эттирмайди. Ана шу сабабларга кўра, уларни «ҳолат категорияси» туркумига киритишади ва ҳоказо.

Ҳозирги инглиз тилидаги сўз туркумларининг сони ҳам турли олимлар томонидан турлича талқин қилинади: баъзилари 10 та деб кўрсатса (от, сифат, сон, олмош, феъл, равиш, предлог, боғловчи, артикль ва юкламалар), баъзилари 14 та дейдилар: юқоридагиларга қўшимча равишда модал сўзлар, ҳолат категорияси, ундовлар, жавоб сўзлар киритилади.

Ҳозирги ўзбек тилида сўз туркумларининг от, сифат, сон, олмош, феъл, равиш, боғловчи, кўмакчи, юклама ва ундов турлари ажратилади. Кейинги йилларда нашр қилинган адабиётларда модал ва тақлидий сўзлар ҳам сўз туркумларининг алоҳида типига сифатида ажратилаётир.

Кўринадикки, сўз туркумларининг миқдори турли тилларда турли хил. Мавжуд сўз туркумлари ҳам ўз маънолари ва грамматик формалари билан ўзаро фарқ қилади. Масалан, от рус, ўзбек, эстон тилларида мавжуд. Отларнинг предметлик тушунчасини ифода қилиши, махсус сўз ясовчи морфемаларга ҳамда келишик ва сон категорияларига эга бўлиши уларнинг умумий томонидир. Лекин бу отлар суффикслар состави, келишик ва сон формаларининг ҳосил бўлишида ўзаро фарқ қилади. Масалан, рус тилида келишикларнинг сони 6 та. Ўзбек тилида ҳам олтига: бош (именительный), қаратқич (родительный), жўналиш (направительный), тушум (винительный), чиқиш (исходный), ўрин-пайт

(место-временной). Эстон тилида келишик формалари 14 та. Булардан номинатив, партитив ва генетив рус ва ўзбек тилларидаги бош (именительный), қаратқич (родительный) ва тушум (винительный) келишикларига мос келади; транслатив, эссив ва комитатив рус тилида творительный падеж ва предлог — келишикли бирикмаларга мос келади. Иллатив, инессив, элатив, алатив, адрессив ва аблативлар рус тилида макон маъноси билан боғлиқ бўлган предлог—келишикли бирикмаларга мос келади. Ўзбек тилида булар макон тушунчаси билан боғлиқ бўлган келишикли ва кўмакчили конструкциялар билан ифода қилинади.

Бу тилларда келишиклар составига кўра фарқ қилиб қолмай, келишик формаларининг ясалиш усуллари ва воситалари билан ҳам фарқ қилади. Масалан, рус тилида келишик формаларининг ясалиши учун флексиялар системаси мавжуд. Эстон тилида фақат отлар учун эмас, сифат, сон, олмошлар учун ягона турланиш системаси мавжуд. Ўзбек тилида келишик аффикслари стандарт ва бир маънолидир. Рус тилида от род категориясига эга, эстон ва ўзбек тилларида эса бу категория йўқ. Лекин ўзбек тилида отлар эгалик категориясига эга.

Рус тилидаги отларнинг яна ўзига хос томони унинг сифат ва сонларга аниқ қарши қўйилганлигида кўринади. Бу ҳол фақат туркий тиллардагина эмас, фин-угор, баъзи ҳинд-европа тиллари учун ҳам хос эмас. Ўзбек тилида сифат турланмайди, кўплик қўшимчасини олмайди. Лекин отлашиб келганда турланиши, кўплик аффиксини олиши мумкин.

Кўринадики, сўз туркумлари турли тилларда умумийликдан ташқари, ўзига хос маъно ва грамматик формаларга эга экан.

Синтаксис

65- §. Умумий тушунча

Синтаксис¹ грамматиканинг бир қисми бўлиб, у синтактик назария тараққиётининг ҳозирги босқичида тил ва нутқнинг синтактик структураси ҳақидаги таълим деб қаралади. Тилнинг асосий вазифаси — одамлар орасида фикр алмашиш қуролидир. Маълумки, кишилар сўз, сўз бирикмалари орқали эмас, балки гап орқали фикр алмашадилар. Демак, тилнинг асосий коммуникатив бирлиги бўлган гап синтаксиснинг асосий ўрганиш объекти ҳисобланади. Гап бўлаклари, сўз бирикмалари гапнинг структуравий қисмларидир. Умуман, синтаксисда, гап бўлаклари, уларнинг ўзаро синтактик муносабатга киришиш усуллари ва воситалари, сўз бирикмаси ва гаплар, уларнинг структураси, типлари, гапдан катта birlikлар, улар компонентларининг логик-грамматик муносабати каби масалалар ўрганилади.

¹ «Синтаксис» термини икки хил маънода қўлланилади: 1) тилнинг синтактик қурилиши маъносига; 2) тилнинг синтактик қурилишини ўрганган грамматиканинг бир қисми маъносига.

Гарчи, тилнинг синтактик қурилишини ўрганиш бой тарихга эга бўлса-да, аммо синтаксиснинг предмети, унинг чегараси каби масалаларни талқин қилишда ягона фикрга келинганича йўқ. Баъзи тилшунослар синтаксиснинг предмети деб фақат сўз бирикмасини кўрсатадилар. Уларнинг фикрича, гап сўз бирикмаларининг бир тури бўлиб, алоҳида лингвистик бирликни ташкил этади. Баъзи тилшунослар эса, синтаксиснинг предмети деб фақат гапни тан оладилар. Уларнинг фикрича, синтаксис, биринчи навбатда, тилнинг коммуникатив бирлиги — гапни, гапнинг турларини, уларнинг формаси ва мазмунини, гапни бўлакларга ажратиш масаласини ва синтактик воситаларни ўрганади.

Баъзи тилшунослар синтаксисни сўз бирикмаси ва гап ҳақидаги таълимот деб талқин қиладилар.

Бунда икки нарса ҳисобга олинмайди. Биринчидан, гап бўлаклари ва сўз бирикмалари гап қурилишининг элементларидир. Шунинг учун ҳам гап ҳақидаги таълимга ўз-ўзидан сўз бирикмаси ҳам киради. Иккинчидан, синтаксиснинг предметини белгилашда сўз бирикмаси ҳисобга олинса, гап бўлаклари ҳам синтаксис предметининг таркибий қисми деб қаралиши керак. Бу, ўз навбатида, синтаксис гап бўлаклари, сўз бирикмалари ва гап ҳақидаги таълим деб қайд қилинишини тақозо қилади. Гап бўлаклари ва сўз бирикмаларини гапнинг структуравий элементлари деб, синтаксиснинг предмети гап ҳақидаги таълим деб қараш мумкин. Лекин тилшунослик тараққиётининг ҳозирги босқичида синтаксиснинг ўрганиш объекти фақат гап эмас, гапдан катта бириклар деб ҳам қаралмоқда. Бунга абзац, мураккаб синтактик бутунлик, текст киритиляпти. Бу ҳол синтаксиснинг текшириш объектини анча кенгайтиради. Синтаксис предметини белгилашда бу ҳол ҳисобга олиниши керак. Мана шу асосда синтаксис тил ва нутқнинг синтактик қурилиши ҳақидаги таълим деб қаралади. Сўз бирикмаси ва гапларнинг қолипи (модели) тил бирлиги ҳисобланса, конкрет сўз бирикмалари ва гаплар нутқ бирлигидир.

Тилнинг синтактик қурилишининг асосий хусусиятларидан бири — турғунлиги бўлиб, унинг ривожланиши тафаккур ривожланиши, жамиятнинг коммуникатив эҳтиёжларининг ривожланиши билан чамбарчас боғлиқ.

Синтаксис фонетика билан боғлиқдир. Унинг фонетика билан алоқаси шундаки, синтактик бирикларни ташкил этган гап бўлаклари, сўз бирикмалари ва гаплар нутқ товушларидан ташкил топган. Бундан ташқари, урғу, мелодика ва интонация каби фонетик ҳодисаларнинг ҳам синтаксис учун аҳамияти жуда каттадир.

Синтаксис ва морфология ўзаро боғлиқ, улар бир-бирларини тўлдирувчи соҳалардир. Морфологиянинг бирикларни бўлган сўз формалари сўз бирикмалари ва гапларда шаклланади. Гап бўлаклари билан сўз туркумлари орасида ўзаро яқин муносабат мавжуд.

Келишик, сон, шахс каби морфологик категориялар, ёрдамчи

сўзлар синтаксис учун хизмат қилади. Синтаксис лексикология билан ҳам боғлиқдир. Тилдаги сўзлар грамматика ихтиёрига ўтиб, ўзаро синтактик муносабатга киришиб маълум фикр ифода қилади. Кишиларнинг фикр алмашуви учун хизмат қилади.

Синтаксис қуйидаги қисмлардан иборат:

1. Содда гап синтаксиси.
2. Мураккаблашган гап синтаксиси.
3. Қўшма гап синтаксиси.
4. Ўзга гап синтаксиси.
5. Гапдан катта бирликлар синтаксиси.

66- §. Синтактик муносабатнинг турлари

Турли тилларда мавжуд бўлган синтактик муносабатлар дастлаб икки турга бўлинади: **п р е д и к а т и в** ва **н о п р е д и к а т и в** б о г л а н и ш. Предикатив боғланиш гап структура асоси (грамматика маркази) компонентлари (эга ва кесим)нинг синтактик муносабатидир. Булар орқали гап ҳосил қилинади. *Мен институтда ўқийман* гапида эга ва кесим шахс ва сонда мослашиб, ўзаро синтактик муносабатга киришган. Нопредикатив боғланиш бундай хусусиятга эга эмас. Бунда сўзлар ўзаро турли усулда ва турли воситалар билан синтактик муносабатга киришади. Қўп тилларда сўзларнинг гапдаги синтактик муносабатларининг типлари деб талқин қилинаётган тенг боғланиш ва эргаш боғланиш (тенглашиш ва эргашиш деб ҳам юритилади) нопредикатив боғланишнинг турларидир.

1. Биринчи типда, яъни тенг боғланишда грамматик томондан бир-бирига тенг бўлган сўзлар ўзаро грамматик муносабатга киришади. Тенглашиш муносабати, асосан, тенг боғловчилар ва санаш интонацияси орқали ифодаланади. Мисоллар:

ўзбек тилида: — *йигитлар ва қизлар; уруш ва тинчлик.*

рус тилида: — *отец и дети; хорошо, но дорого.*

немис тилида: — *die Mutter und die Tochter*

инглиз тилида: — *The Lesson finished and the teacher went off.*

2. Иккинчи тип — тобеланиш (эргашиш)да грамматик томондан тенг бўлмаган сўзлар ўзаро грамматик муносабатга киришади. Бу ҳолда элементларнинг бири иккинчисига тобе бўлиб, уни аниқлайди, тўлдиради, аниқланаётган элемент ҳоким, аниқлаётган элемент эса тобе бўлади. Мисоллар:

ўзбек тилида: *тиниқ сув, қўшиқ айтмоқ, бақириб гапирмоқ.*

рус тилида: *длинная дорога, моя книга, работаю честно.*

инглиз тилида: *Long island is a long island.*

Тобеланиш муносабатини ифодаловчи воситалар, асосан, аффикслар, кўмакчилар, флексия, сўз тартиби ва интонациядир.

Туркий тилларда синтактик муносабатнинг тенглашиш ва эргашиш типларидан ўзгача синтактик муносабат мавжуд. Бу қаратқич ва қаралмиш муносабатидир. Тенглашишда грамматик жиҳатдан тенг бўлган сўзлар, эргашишда эса бири ҳоким, бири тобе вазиятдаги бўлаклар синтактик муносабатга киришса, қарат-

қич ва қаралмиш муносабатидаги сўзлар бир-бирига тобе, бир-бирига ҳоким вазиятда бўлади, яъни қаратқич келишигида келган сўз ўзи алоқадор бўлган сўзнинг III шахс эгалик аффиксини олиб келишини, аксинча, III шахс эгалик формасидаги сўз ўзи алоқадор бўлган сўзнинг қаратқич келишиги формасида келишини талаб қилади. Буни схемада қуйидагича кўрсатиш мумкин.

↔
Зулфиянинг китоби

Қаратқич ва қаралмиш муносабатининг табиатидан келиб чиқиб, уни муносабатдорлашиш деб аташ мумкин.

Нопредикатив боғланишнинг тенглашиш типи сўз бирикмаси ҳосил қилмайди, у гап бўлақларини уюштириб келади. Эргашиш ва муносабатдорлашиш усули эса сўз бирикмаси ҳосил қилади.

Синтактик муносабатнинг эргашиш усули уч хил: **мослашув, бошқарув ва битишув.**

Мослашув. Бунда ҳоким сўз қайси грамматик формада бўлса, тобе сўз ҳам шу формада бўлади. Масалан, рус тилида сифат от билан мослашиш учун отнинг грамматик формаларини (келишик, род, сон) қабул қилади: *красивая девушка, любимые книги, интересное представление.*

Мослашув тўлиқ ва тўлиқсиз бўлади. Юқоридаги мисолларда ҳоким ва тобе бўлақлар тўлиқ (ҳам келишик, ҳам род, ҳам сонда) мослашган. Бундай бўлақлар қисман мослашса, тўлиқсиз мослашув юзага келади. Масалан, рус тилида *черный кофе* бирикмасида тобе ва ҳоким бўлақ фақат род (мужской род) да мослашган. Чунки *кофе* сўзи кўплик формасини қабул қилмайди ва келишиклар билан турланмайди: *черного кофе, черному кофе, черным кофе, о черных кофе* кабилар. Буларда сифатларнинг келишик формаси сўз бирикмасининг гапдаги синтактик функциясини белгилайди.

Баъзи адабиётларда эга ва кесим алоқаси ҳам мослашув деб талқин қилинади. Бу сўз бирикмаси билан гапни фарқ қилмаслик гапни ҳам сўз бирикмасининг бир кўриниши деб қарашга олиб келади. Шундай бўлмаслиги учун эга ва кесим алоқаси, юқорида қайд қилинганидек, синтактик муносабатнинг предикатив боғланиши деб қаралади.

Кўп адабиётларда туркий тилларга хос қаратқич ва қаралмиш алоқаси ҳам мослашув деб кўрсатилади. Бироқ бунда тилшуносликда қабул қилинган тушунчадаги мослашув муносабати йўқ. Қийёс қилинг: *большое озеро — менинг дафтарим.*

Қаратқич ва қаралмишда шахс ва сон жиҳатдан мослашув бор дейилади. Лекин бунинг табиати ўзгача: бунда мослашув кишилик олмошлари, қаратқич ва эгалик формалари орқали юз беради. Шунда ҳам сонда мослашиш шарт эмас: *менинг китобларим.* Кўринадики, бунда тобе бўлақ ҳоким бўлақ формасига кираётгани йўқ: **-нинг қаратқич + (с)и** эгалик. Бунинг биринчи компоненти тобе, иккинчиси ҳоким деб ҳам бўлмайди. Шунини ҳисобга

олиб, бу тип боғланишни бошқарув деб ҳам айтишади. Лекин бошқарувда бошқариш — бир томонлама: ҳоким бўлак тобе бўлакни бошқаради: *институтга бораман*. Қаратқич ва қаралмиш муносабатида эса бошқариш икки томонлама. Кўринадики, қаратқич ва қаралмиш муносабатида тилшуносликда қабул қилинган тушунчадаги на мослашув, на бошқарув муносабати бор. Бу тип синтактик муносабатнинг табиатидан келиб чиқиб, уни синтактик муносабатнинг алоҳида типи — муносабатдорлашиш деб ҳисоблаш мумкин.

Бошқарув. Бунда тобе бўлак ҳоким бўлак талаб қилган формани олади. Мисоллар:

ўзбек тилида: *Киши меҳнатда чиниқади.*

рус тилида: *Вспомнить о друге.*

немис тилида: *einen Artikel lesen* (мақола ўқимоқ).

Бошқарув келишикли ва кўмакчи (предлог)ли бўлади. Қиёс қилинг: *Зулфияга олдим — Зулфия учун олдим.*

Битишув. Бунда ҳоким ва тобе бўлаklar ўзаро сўз тартиби ҳамда оҳанг ёрдамида муносабатга киришади. Мисоллар:

ўзбек тилида: *Кичкина бола йқиқилиб тушди.*

рус тилида: *Очень жарко, иду быстро.*

Битишув дунёдаги кўп тилларга хос. Бу, айниқса, қўшимчасиз тилларда, масалан, вьетнам тилида гапда сўзларни синтактик алоқага киритишнинг асосий усулидир. Битишув аффиксли тилларда ҳам мавжуд. Лекин буларда икки ҳодиса: ўзгармайдиган сўзларнинг битишуви ва ўзгарадиган сўз формаларининг битишуви фарқ қилинади. Биринчи тип бўйича рус тилида равиш, инфинитив, равишдош, компаратив (қиёсий даража формаси)лар битишади. Инглиз тилида сифатлар келишик, род ва сонда турланмайди. Улар отлар билан шу типда битишади: *the large room* (катта хона); туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида сифат, сон, сифатдош, олмошларнинг айрим кўринишлари от билан, равишнинг айрим кўринишлари ва равишдош феъл билан битишади: *катта бино, бешта дафтар, бу бино, ўқиган бола, тез ўқимоқ, кулиб чақирмоқ*; иккинчи типда сўз формалари ҳоким бўлак билан, агар улар бошқарилмаган, мослашмаган бўлса, битишув алоқасига киришади. Бу кўпроқ рус тилига хос: *товарищ Каримов, капитан Иванов, профессор Юлчиев.*

Эргаш боғланишнинг яна инкорпорация (латинча *incorporatio* ўз составига қўшилиш) усули ҳам мавжуд. Бу палеосиё ва Шимоллий Америка ҳиндулари тилига хос. Бунда негизлар аффикслар билан келиб сўз, сўз бирикмаси ва гапларни шакллантиради. Инкорпорацияда сўз негизлари турли аффикслар билан келиб, бир бутун морфологик бирликни ҳосил қилади. Бу инкорпоратив комплекс деб юритилади. Масалан: мытрэлгитэкупрэньеқывысқычетчье (Жуда тезлик билан тўр яшаш учун кетамиз) инкорпоратив комплекс қуйидагилардан иборат: мытрэ- лги-тэ-купрэ + н-ы-еқыв-ысқычет-чье. Бунда феълнинг тэкупрэньк ясама негизи (тўр яшаш), еқыв—жўналиш маъносидаги суффикс, лги—«жуда» маъносидаги префикс, сқычет —«тезлик» маъносини ифода қилувчи суффикс,

чъз — келаси замон ифода қилувчи аффикслар (префикс ва суффикс), мыт — биринчи шахс кўплик маъносини ифодаловчи суффикс.

Эргаш боғланишнинг у ёки бу формасининг ишлатилиши маълум даражада тилларнинг грамматик қурилишига боғлиқ. Масалан, мослашув аксарият синтетик (флектив) тилларга (рус тили, латин тили) хосдир. Аналитик тилларда (инглиз тили) мослашувнинг қўлланиш доираси чегараланган. Масалан, инглиз тилида сифат от билан мослашмайди: stone wall (тош девор), red pencil (қизил қалам). Бундай ҳолларда, аксинча, инглиз тили учун сўзнинг форма ўзгариши характерли бўлмаганлиги учун битишув кенгроқ қўлланади. Масалан: a tall man (баланд бўйли киши), the Withe House (оқ уй). Ўзбек тилида ҳам рус тилидаги мослашув муносабати, асосан, битишув орқали ифода қилинади. Қиёс қилинг: *большой дом — катта уй, бу китоб — это книга, пятый курс — бешинчи курс.*

67-§. Синтактик муносабатларни ифода қилувчи асосий воситалар

Биз юқорида синтактик муносабатларнинг турларини кўриб ўтдик. Ана шу синтактик муносабатлар турли грамматик воситалар орқали ифодаланади. Ер юзидаги тилларда бундай воситалар турличадир. Буларнинг асосийлари қуйидагилар: а ф ф и к с л а р, ё р д а м ч и с ў з л а р, с ў з т а р т и б и ва и н т о н а ц и я.

Аффикслар ёки сўз формалари синтактик алоқани ифодалашда кенг қўлланадиган воситадир. Масалан, туркий тилларда аффиксларнинг бир тури бўлган суффикслар синтактик алоқани ифодалашда асосий восита ҳисобланади. Бу тилларда префикслар йўқ, шунинг учун синтактик муносабатларни ифодалашда турловчи ва тусловчи суффикслар кенг ишлатилади. Масалан: *унинг китоби, бизнинг Ватанимиз, саёҳатга чиқмоқ, Биз ўқимоқдамиз.*

Ҳинд-европа тиллари оиласига, айниқса, славян тиллари группасига мансуб бўлган тилларда синтактик муносабатларни ифодалашда флексия асосий воситадир. Масалан: *хорошая погода, книга моей сестры, красные розы.*

Ердамчи сўзлар (кўмакчилар, боғловчилар ва боғламалар) синтактик восита сифатида турли тилларда ишлатилади. Мисоллар:

Ўзбек тилида: *Зулфия билан ишладим. Мен ўқитувчи бўламан.*
рус тилида: *писать на бумаге, ехать к друзьям.*

Баъзи тилларда синтактик восита сифатида артикль қўлланади. Масалан, инглиз тилида:

There is a book on the table.

He wants an apple from the garden.

Араб тилида артикльнинг ўзига хос хусусиятлари бор. Герман-роман тилларида артикль фақат оддан олдин қўлланади, бошқача қилиб айтганда, оддан бошқа сўз туркумлари артикль қабул қилмайди. Араб тилида эса артикль оддан ташқари, сифат, сон билан ҳам қўлланади.

Масалан, инглиз тилидаги a big book, француз тилидаги un grand livre сўз бирикмалари араб тилида қуйидагича ифодаланади: «кита: бу — Н каби: ру — Н»¹. Бунда Н ноаниқлик артикли от ва сифат билан ишлатилапти. Демак, араб тилида артикль олмош ва феълнинг аниқ формасидан ташқари, бошқа сўз туркумлари билан ҳам ишлатилади. Араб тилида артикльнинг бу хусусияти сўз бирикмалари ва гаплар тузилишида артикльнинг синтактик восита сифатида кенг ишлатилишини таъминлайди. Бу ҳақда тўлароқ тасаввурга эга бўлиш учун араб тилидаги «кита: бу — Н каби: ру — Н», «Ал — кита: бу каби ру» сўз бирикмаларини ва «Ал — кита: бу каби: ру — Н» жумласини ўзбек, рус, инглиз ва француз тилларидаги кўринишини қиёслаб кўрамыз.

Тил	Сўз бирикмаси	Гап	Синтактик муносабатни ифодаловчи восита
араб	а) кита: бу — Н каби: ру — Н б) Ал — кита: бу Л — каби: ру	Ал — кита: бу каби: ру — Н	артикль
ўзбек	катта китоб	Китоб катта	сўз тартиби
рус	большая книга	Книга большая	сўз тартиби
инглиз	а) a big book б) the big book	The book is big	сўз тартиби ва боғловчи феъл
француз	а) un grand livre б) Le grand livre	Le livre est grand	сўз тартиби ва боғловчи феъл

Кўриниб турибдики, араб тилида артикль синтактик муносабатларни ифодаловчи восита сифатида турли хил сўз бирикмаларини ва гапларни ясашда кенг қўлланилади.

Сўз тартиби синтактик восита сифатида кенг қўлланади, хусусан, сўзларнинг синтактик функциялари маълум морфологик кўрсаткичлар билан ифодаланмаганда, сўз тартиби синтактик муносабатларни кўрсатувчи асосий восита ролини ўйнайди. Айниқса, хитой-тибет тилларида сўз тартиби синтактик восита сифатида кенг қўлланади, чунки бу тилларда гап бўлаклари морфологик кўрсаткичлар орқали ифодаланмайди, шунинг учун ҳам сўзнинг синтактик функцияси унинг гапда туганган ўрнига қараб белгиланади.

Сўз тартибининг синтактик восита сифатида қайдаражада қўл-

¹ Араб тилида: «Ал», «Л» — аниқ артикль, «Н» — ноаниқ артикльдир.

ланиши тилнинг грамматик қурилишига боғлиқ. Агар бирон бир тилда синтактик муносабат морфологик восита орқали ифодаланса (флектив тиллар), унда сўз тартиби синтактик восита сифатида кам ишлатилади ва аксинча, сўзнинг синтактик функцияси ўз морфологик кўрсаткичларига эга бўлмаса, бу ҳолда сўз тартиби асосий восита сифатида хизмат қилади (хитой, вьетнам, герман тиллари). Рус ва ўзбек тилларида ҳам сўз тартиби синтактик муносабат ифода қилади. Мисоллар:

ўзбек тилида: *Китоб — маънавий бойлигимиз. Яхши раҳбар — чин падар.* рус тилида: *Трактор повредил бульдозер.* Агар шу гаплардаги сўзларнинг ўрни алмаштирилса, гапларнинг структураси ҳам, маъноси ҳам ўзгаради.

Интонация ҳам синтактик муносабат ифодаладиган воситадир. Интонацияни ташкил этган компонентлар: логик урғу, пауза, ритм, мелодика турли тилларда турли даражада синтактик восита сифатида ишлатилади.

Демак, тилларда сўзлар турли синтактик воситалар ёрдамида муносабатга киришади. У ёки бу тилда синтактик воситалардан қайси турининг ишлатилиши тилнинг грамматик қурилишига боғлиқ.

68- §. Сўз бирикмаси

Семантик ва грамматик жиҳатдан ўзаро синтактик алоқага киришган икки ёки undan ортиқ мустақил сўзлар **сўз бирикмаси** дейилади.

Сўз бирикмаси нутқ формаси бўлиб, кўп тилларда эргаш боғланиш (мослашув, бошқарув, битишув) асосида ҳосил бўлади. Бундай сўз бирикмалари ҳоким ва тобе бўлақдан ташкил топади. Аниқланиб, тўлдирилиб келаётган бўлақ ҳоким, аниқлаб, тўлдириб келаётган бўлақ тобе ҳисобланади. Сўроқ ҳоким бўлақдан тобе бўлаққа берилади: *катта бино — қандай бино?*

Сўз бирикмасининг компонентлари мустақил сўзлардан бўлади. Ёрдამчи сўзлар, жумладан, кўмакчи сўзлар, сўз бирикмасининг компоненти бўлолмайди. Кўмакчи сўзлар ўзлари алоқадор бўлган мустақил сўз билан бирга сўз бирикмасининг бир компоненти бўлиб келади: *Телефон орқали гаплашмоқ.*

Сўз бирикмаси сўз, қўшма сўз, турғун бирикма ва гаплардан фарқ қилади.

Сўз лексик ҳодиса, сўз бирикмаси грамматик ҳодиса. Сўз сўз бирикмаси каби номинатив функция бажариб, предмет, белги, иш-ҳаракатни умуман ифодалаш учун хизмат қилади. Сўз бирикмаси эса предмет, белги, иш-ҳаракатни шу хилдаги бошқа предмет, белги, иш-ҳаракатдан ажратиб ифодалайди. Қиёс қилинг: *дала — кўм-кўк дала.*

Сўз абстракт маъноли бўлиб, бирикмага киришгач, унинг маъноси конкретлик томон силжийди. Сўз тарихий категория бўлиб, тил бирлигидир, сўз бирикмаси эса нутқ процессида ҳосил бўлади. Шунинг учун ҳам у нутқ бирлиги ҳисобланади.

Қўшма сўзларнинг компонентлари ўртасида грамматик муносабат йўқ, улар ўз лексик-семантик мустақиллигини йўқотиб, бир бош урғу олиб, гапда бир синтактик вазифани бажаради. Сўз бирикмасининг компонентлари ўртасида грамматик муносабат мавжуд, улар лексик-семантик мустақиллигини сақлаб, ўз урғусига эга бўлади, гапда бошқа-бошқа синтактик функцияни бажаради.

Турғун бирикмалар бутунлигича, яхлит ҳолда қўлланади, тил бирлиги ҳисобланса, сўз бирикмаси нутқ процессида ҳосил бўлади. Сўз бирикмасидаги сўзлар ўз лексик маъносини сақлайди, турғун бирикма (фразеологизм)даги сўзлар эса бутунлигича ўз маъносидан кўчган ёки компонентларининг бири ўз маъносини ўзгартириб юборган бўлади. Қиёс қилинг: *қўл қўймоқ — дафтарни қўймоқ*.

Сўз бирикмаси моделлари гап тузиш моделлари каби, тил бирлиги бўлиб, конкрет сўз бирикмаси ҳам конкрет гап каби нутқ бирлиги ҳисобланади. Сўз бирикмаси номинатив категория бўлса, гап коммуникатив категориядир.

Ҳоким бўлакнинг қайси сўз туркумидан ифодаланишига қараб, сўз бирикмалари қуйидаги турларга бўлинади: 1) отли сўз бирикмалари; 2) феълли сўз бирикмаси; 3) равишли сўз бирикмаси; 4) сифатли сўз бирикмаси.

1) **отли сўз бирикмалари.** Сўз бирикмаларининг бу турида ҳоким бўлак от ёки отлашган сўзлар (олмош, сон, сифатдош) билан ифодаланади. Мисоллар:

ўзбек тилида: от + от — *укамнинг китоби*;
сон + от — *беш киши*;
сифат + от — *одобли фарзанд*;
сифатдош + от — *кечikkan поезд*;
равиш + от — *инглизча музика*;
олмош + от — *бу студент*;
равиш + сифат — *жуда иссиқ*;
олмош + сифат — *сендан яхши*;

инглиз тилида: от + от — *stone wall, Karim's book*;
сифат + от — *cold water, red pencil*;
сон + от — *five boys*;
сифатдош + от — *written letter*;
от + равиш — *Page one*;
олмош + от — *Your house*;

2) **феълли сўз бирикмаси.** Бунда ҳоким бўлак вазифасида феъл ва равишдош келади. Мисоллар:

ўзбек тилида: от + феъл — *ҳаётни севмоқ*;
равиш + феъл — *тез ишламоқ*;
равишдош + феъл — *кулиб гапирмоқ*;
от + равишдош — *вазифани бажариб*;

инглиз тилида: феъл + от — *He met a bear*;
феъл + равиш — *speak slowly*;
феъл + инфинитив — *came to rest*;
феъл + сон — *He has read two pages*;

3). равишли сўз бирикмаси. Бунда ҳоким ўлак вазифасида равиш желлади. Мисоллар:

ўзбек тилида: равиш + равиш — *жуда тез*;
от + равиш — *дарахтдан баланд*;

инглиз тилида: равиш + равиш — *very quickly*;
сон + от + равиш — *Five days ago*;

4) сифатли сўз бирикмаси. Ҳоким бўлак вазифасида сифат келди. Мисоллар:

ўзбек тилида: *тошдан силлиқ, гулдан нозик*;

инглиз тилида: *a busy boy, an evening paper*.

Сўз бирикмалари тобе бўлакнинг синтактик вазифасига кўра тўлдирувчил, аниқловчи, ҳолли сўз бирикмаларига бўлинади. Мисоллар: *Ёлғонни яшириб бўлмас. Очик ҳавода сайр қилиш. У заводда ишлайди* ва ҳоказо.

Сўз бирикмаларининг структураси турли тилларда турлича бўлади. Масалан, фузия ҳодисасида (рус тили) сўзлар ўзаро флексия орқали муносабатга киришади, аналитик тилларда эса сўзлар аксарият кўмакчи ёки артиклар ёрдамида бирикади. Масалан: рус тилида: *дверь комнаты* — инглиз тилида: *the door of the room*. Немис тилида эса сўз бирикмаларида тобе сўз артикль ва отнинг ўртасида ёки кесим қисмлари ўртасида келиб, ўзига хос «рамка»ни ҳосил қилади.

Немис тилида: *Er hat dieses Buch gelesen*. Буни инглиз тилида ҳам учратамиз: *long — long way*.

69-§. Гап

Қишиларнинг ўзаро фикр алмашуви сўз ёки сўз бирикмаси орқали эмас, балки гап орқали амалга ошади. Гап синтактик бирлик сифатида сўз ва сўз бирикмаларидан ҳам грамматик, ҳам семантик жиҳатдан фарқ қилади.

Гап ҳар бир тил системасида коммуникатив моҳиятга эга бўлган энг асосий бирлик бўлиб, ўзига хос структурага эга. Тил ўзининг коммуникатив функциясини фақат гап орқали бажаради. Шунинг учун ҳам гап проблемаси синтаксиснинг энг асосий ва марказий проблемасини ташкил этади.

Гапнинг табиати, моҳияти, унинг конструктив-грамматик белгилари, гапнинг сўз, сўз бирикмаси ва турғун бирикмалардан фарқи каби масалалар ҳар бир тилнинг грамматикасида ўрганилиши билан бирга умумий тилшунослик учун ҳам ғоят муҳим масалалардир.

Тилшунослик тарихида бу масалалар турлича талқин қилинган бўлиб, ҳозиргача унга 300 дан ортиқ таъриф берилган. Қадимги тилшуносликда гапга берилган таъриф (тугал фикр аналитик сўз ёки сўзлар бирлашмаси гап дейилади) турли вариантларда ҳозир ҳам мактаб дарсликларида учрайди. Бунда гапнинг фақат икки белгиси ҳисобга олинган, холос. Тилшуносликдаги логик оқим вакиллари ҳукм билан гапни, логик категориялар би-

лан грамматик категорияларни қориштириб юбордилар. Уларнинг фикрича, гапда ҳам ҳукмдагидек уч элемент: субъект, предикат ва боғлама бўлиши шарт. Кейинчалик бу назарияга психологизм оқимининг вакиллари кескин қарши чиқдилар. Уларнинг таъкидлашича, гап фақат фикрни эмас, балки инсоннинг психик фаолиятини, ҳиссиётини, иродасини ҳам ифодалайди. Кўришиб турибдики, гапга логик ва психологизм оқими вакиллари берган таърифларда гапнинг грамматик белгилари ҳисобга олинмайди. Кейинчалик эса формал оқимга мансуб бўлган тилшунослар гапни ўрганишда унинг формал грамматик белгиларига аҳамият бера бошладилар.

Совет тилшунослари гап проблемасини ўрганишда марксизм ва ленинизм классикларининг тилнинг ижтимоий ҳодиса эканлиги, гапнинг диалектик табиати ҳақидаги таълимотларига асосландилар. В. И. Лениннинг кўрсатишича, «ҳар бир гапда диалектиканинг ҳамма асосларини аниқлаш мумкин ва зарур» (В. И. Ленин. Философские тетради, стр. 237).

Гап тилнинг энг кичик коммуникатив бирлигидир ва бу бирлик ёрдамида жамият аъзолари бир-бирлари билан фикр алмашадилар. Сўз ва сўз бирикмалари гап тузилишида иштирок этади, аммо улар ўзларича бирор фикр англатмайди. Сўзлар, сўз формалари, сўз бирикмалари гапларда иш кўради. Гап анча мураккаб бирлик ҳисобланади. У, бир томондан, тил бирлиги, иккинчи томондан, нутқ бирлиги деб қаралади. Шунинг учун ҳам гапга икки томондан ёндашилади. Шунга кўра, гап термини икки маънолидир. Биринчи маъноси — тил бирлиги алоқа учун хизмат қилишга қаратилган конструктив бирликдир. Бу гап модели, гап формуласи деб юритилади. Иккинчи маъноси конкрет хабар, конкрет контекст билан боғлиқ бўлган нутқ бирлигидир. Бу маънода ифода (высказывание), фраза терминлари ҳам қўлланилаётир. Гап қурилиши модели билан ифода мазмунининг бирлиги гапнинг асосий коммуникатив хусусияти ҳисобланади.

Объектив борлиқ ва унга бўлган муносабатни ифода қилиб, грамматик шаклланиб, нисбий тугал фикр ёки ҳис-туйғу англатиб, интонацион бутунликка эга бўлган сўз ҳамда сўзлар бирлашмаси гап дейилади.

Гапнинг асосий логик-грамматик белгилари қуйидагилар:

Ҳар қандай гапда объектив борлиқ ва унга бўлган муносабат ифода қилинади. Сўзловчи шахснинг айтилаётган фикрга бўлган муносабати предикативликдир. Предикативлик гапнинг грамматик маъносини ифода қилади. У гап ҳосил қилувчи категория бўлиб, гапда ифода қилинаётган фикрнинг борлиққа бўлган муносабатини модал планда ҳамда замон ва шахс-сонда ифода қилувчи категориядир. Модаллик предикативликнинг таркибий қисми бўлиб, феъл майллари, модал сўзлар билан ифода қилинади. Умуман, предикативлик синтактик майл, замон, шахс-сон категориялари, модал сўзлар ва интонация орқали ифодаланади. Синтактик майл, замон, шахс категориялари морфологик майл, замон, шахс-сон категорияларидан фарқ қилади. Синтактик майл, замон,

шахс-сон категорияларининг маъноси кенгдир: бир майл, замон, шахс-сон формаси нутқ процессида бошқа майл, замон, шахс-сон маъноларини ифода қилиш учун ҳам қўлланиши мумкин.

Ҳар қандай конструкция гап бўлиб келиш учун тугалланган интонацияга эга бўлади. Жонли нутқда бир гап иккинчи бир гапдан тугалланган интонация (пауза) билан ажралиб туради. Ёзувда эса бу тиниш белгилар (нуқта, сўроқ, ундов белгилари) билан кўрсатилади.

Гапда фикрнинг барча формалари (ҳукм, сўроқ, буйруқ) ифода қилинади. Булар нисбий тугал бўлади. Гап грамматик категория, фикр формалари эса логик категориялардир.

Гап бир сўз ёки сўзлар боғламасидан ташкил топади. Бир сўзнинг гап бўлиб келиши махсус интонация туфайлидир. Бунда предикативлик интонация орқали ифодаланади: **Баҳор. Ҳамма ёқ кўм-кўк.**

Гап сўзлар боғламасидан иборат бўлганда, сўзлар маълум грамматик қонун-қондалар асосида синтактик алоқага киришади. Бу тип гапларда предикативлик майл, замон, шахс-сон категориялари, модал сўзлар билан ифодаланади: *Қирдан ғир-ғир шабада эсади. (О.)*

Ҳар қандай гап ўз грамматик асоси (грамматик марказ, структура асоси деб ҳам юритилади)га эга бўлади. Бу гапнинг бош бўлақларидир.

Гап фикр формаларидан ҳисобланган ҳукм (муҳокама) билан узвий боғлиқдир. Ҳукм гап орқали ифода қилинади. Ҳукм, асосан, икки компонентли: субъект, предикат. Гапнинг грамматик асоси ҳам икки компонентли: эга ва кесим. *Студентлар дам олишяпти. Раъно бақувват* мисолларида гап ва ҳукм ўзаро мос келган. Лекин бундан уларнинг асосига тенглик аломати қўйиш мумкин экан, деган хулоса келиб чиқмайди. Гапнинг семантик структураси ҳам, формал қурилиши ҳам ҳукм структурасидан фарқ қилиши мумкин. Бу гапнинг иккинчи даражали бўлақлар билан кенгайиб келишида яққол кўзга ташланади. Ҳукм логиканинг ўрганиш объекти, гап эса грамматиканинг ўрганиш объектидир. Логик категориялар умумкишилик характерида бўлса, грамматик категориялар конкрет тилларда турличадир. Булар ўзаро мос келиши ҳам, мос келмаслиги ҳам мумкин. Қиёс қилинг:

1. *Раҳима ишлаётир. Раъно — студент.*

2. *Пахта терилди. Расм расом томонидан ишланган.* Биринчи тип гапларда логик категориялар (субъект ва предикат) грамматик категорияларга мос келган. Иккинчи тип гапларда эса мос келмайди: *пахта* ва *расм* сўзлари логик жиҳатдан объект, грамматик жиҳатдан эса эгадир. Ҳукм фикрнинг бир формаси, гапда эса фикрнинг бошқа формалари (буйруқ, сўроқ) ҳам ифода қилинади. Гаплар турли тилларда, асосан, қуйидаги белгилар асосида классификация қилинади:

1. Ифода мақсадига кўра гаплар дарақ, сўроқ ва буйруқ гапларга бўлинади.

2. Эмоционаллигига кўра эмоционал ва ноэмоционал

гаплар фарқ қилинади. Эмоционал гапларга ундов гаплар киритилади.

3. Ифода мазмунига бўлган муносабатига кўра гаплар бўлишли ва бўлишсиз (тасдиқ ва инкор) гапларга ажралади.

4. Структурасига кўра гаплар қуйидаги типларга ажратилади:

а) грамматик марказининг миқдорига кўра содда ва қўшма гапларга бўлинади;

б) грамматик марказининг таркиби (эга+кесим ёхуд ё эга, ё кесимдан иборат бўлиши)га кўра икки составли ва бир составли гапларга бўлинади;

в) иккинчи даражали бўлақларнинг иштирокига кўра гапларнинг йиғиқ ва ёйиқ типлари мавжуд;

г) маълум фикр ифода қилиш учун зарур бўлган бўлақларнинг иштирокига кўра тўлиқ ва тўлиқсиз гапларга бўлинади.

5. Бўлақларга ажралиш-ажралмаслигига кўра гаплар бўлақларга ажраладиган ва бўлақларга ажралмайдиган гапларга бўлинади. Бўлақларга ажралмайдиган гапларга тасдиқ ёки инкор (*ҳа, йўқ, майли, асло*), сўроқ (*ростми, шундайми*), расм-одат (*салом, хайр, таҳсин, офарин, қойил, ташаккур, раҳмат*), ҳис-ҳаяжон (*уф, дод, вой*), буйруқ (*бас, жим*) ифодаловчи гаплар киради. Булар синтактик жиҳатдан бўлақларга ажралмайди: уларни ё эга, ё кесим, ё иккинчи даражали бўлақ деб бўлмайди.

70- §. Гап парадигмаси

Сўзларнинг ўзаро боғланган, шу билан бирга, бир-бирига қарама-қарши қўйилиб, бир бутун системани ташкил қиладиган икки ёки ундан ортиқ формалари парадигма деб юритилади. Бундай формаларга от ёки отлашган сўзлардаги сон (бирлик, кўплик), келишик, эгалик; феъллардаги замон, майл, шахс-сон формалари киради. Лекин ҳар қандай формалар системаси парадигма ҳосил қилавермайди. Масалан, сонларнинг турларини кўрсатувчи формалар, феълларда нисбат формалари мана шундайдир. Булар ўзаро кучсиз боғланиб, бир-бирига қарама-қарши қўйилмайди.

Содда гаплардаги майл, замон, шахс-сон формалари ўзаро боғлиқ ҳолда бир-бирига қарама-қарши қўйилиб, бир бутун системани ташкил қилади. Масалан, ўтган замон, ҳозирги замон, келаси замон формалари боғлиқ ҳолда бир-бирига қарама-қарши қўйилиб, замон формалари системасини ташкил қилади. Баъзи гаплар майл, замон, шахс-сон категорияларининг барча формаларида келиши мумкин:

Мен ёздим.

Мен ёзяман.

Мен ёзмоқчиман.

Мен ёзай.

Мен ёзсам.

Сен ёздинг.

Сен ёзясан.

Сен ёзмоқчисан.

Сен ёзгин

Сен ёзсанг.

У ёзди.

У ёзяпти.

У ёзмоқчи.

У ёзсин.

У ёзса.

Лекин барча гапларнинг парадигмаси бундай бўлавермайди. Баъзи гаплар парадигмаси ё майл, ё замон, ё шахс-сон жиҳатидан чегараланган бўлади. Масалан, бир составли эгаси топилмайдиган гапларнинг майл, замон, шахс-сон формалари билан қўлланиши қуйидагича: кесими фельнинг учинчи шахс, аниқлик майли формасида бўлади: *Ойни этак билан ёпиб бўлмайди.* (Мақол.)

71-§. Гапнинг актуал бўлиниши

Гапнинг актуал бўлиниши гапнинг формал бўлинишига қарши қўйилади. Агар формал бўлинишда гап таркиби грамматик элементларга бўлинса, актуал бўлинишда гап маъно жиҳатидан бўлинади. Гапнинг формал бўлинишининг асосий элементлари эга ва кесим ҳисобланса, актуал бўлинишнинг асосий элементлари гапнинг ифода асоси, маълум қисми эса гапнинг ядроси, яъни нима хабар қилаётган қисми ҳисобланади. Бунда фикр маълумдан номаълумга қараб ҳаракат қилади.

Гапнинг актуал бўлинишида фикрнинг маълум қисми ифода асоси (баъзи адабиётларда тема берилган деб ҳам номланяпти), номаълум қисми ифода ядроси (баъзи адабиётларда рема, янгилик деб ҳам номланяпти) деб юритилади. Демак, гапнинг актуал бўлинишида гап ифода асоси ва ифода ядроларига бўлинади. Актуал бўлиниш эга ва кесим состави билан, йиғиқ гапларда эга ва кесим билан мос келиши мумкин: *Институт студентлари спорт мусобақаларида ғолиб чиқдилар* гапида фикрнинг маълум қисми ифода асоси — *институт студентлари*, номаълум қисми — ифода ядроси — *спорт мусобақаларида ғолиб чиқдилар*. Яна мисол: *Чекиш ман этилган* гапида ифода асоси — *чекиш*, ифода ядроси — *ман этилган*. Биринчи мисолда актуал бўлиниш эга ва кесим состави билан, иккинчи мисолда эга ва кесим билан мос келган. Лекин нутқда кўпинча бундай бўлиниш мос келавермайди: *Бу китобни Раъно магазиндан сотиб олди* гапида ифода асоси — *Бу китобни*, ифода ядроси — *Раъно магазиндан сотиб олди*.

Гапнинг ҳамма типлари ҳам актуал бўлинавермайди. Одатда, бўлакларга ажралмайдиган гаплар, номинатив гаплар, тўлиқсиз гапларнинг баъзи типлари актуал бўлмайди.

Езувда гапнинг актуал бўлиниши тиниш белгилар билан ажратилмайди. Баъзан ифода асоси ва ифода ядросининг тире билан ажратилиши кузатилади. Оғзаки нутқда эса гапнинг актуал бўлинишида интонация асосий воситадир. Оҳанг ифода асосида кўтарилиб, ифода ядросида пасаяди: *Раъно Узоқова саёҳатга кетди*. Одатда, ифода асоси гап бошида, ифода ядроси эса ундан кейин келади.

Гапда сўзлар тартиби ёки логик урғунинг ўзгариши билан гапнинг актуал бўлиниши ҳам ўзгариши мумкин. Қиёс қилинг: *Студентларнинг республика илмий конференцияси* /Тошкентда бўлди. Тошкентда /республика студентларининг илмий конференцияси бўлди. Биринчи гапда ифода асоси — *студентларнинг республика*

илмий конференцияси, ифода ядроси эса Тошкентда бўлди; иккинчи гапда эса ифода асоси — Тошкентда, ифода ядроси — студентларнинг республика илмий конференцияси бўлди.

Англантилаётган фикр характерига кўра бир гап турлича актуал бўлиниши мумкин. Қиёс қилинг: *Эркин/ спортда ғолиб чиқди — Эркин спортда/ ғолиб чиқди. Биз/ одамзоднинг энг яхши фарзандлари орзу қилган замонда яшамоқдамиз. — Биз одамзоднинг энг яхши фарзандлари орзу қилган замонда/ яшамоқдамиз.*

АДАБИЁТЛАР

Азизов О. Тилшуносликка кириш, Тошкент, 1963, 82—92, 99—115-бетлар.

Головин Б. Н. Введение в языкознание, М., 1973, стр. 135—212.

Баранникова Л. И. Введение в языкознание, Саратов, 1973, стр. 204—268.

Кодухов В. И. Введение в языкознание, М., 1979, стр. 232—282.

Севортян Э. В. К проблеме частей речи в тюркских языках. «Вопросы грамматического строя» тўплами, М., 1955.

Ўзбек тили грамматикаси, I том, «Фан» нашриёти, Тошкент, 1975.

Ўзбек тили грамматикаси, II том, «Фан» нашриёти, Тошкент, 1976.

Бархударов Л. С. Структура простого предложения современного английского языка, М., 1966.

Ер юзида яшовчи халқлар, элатлар, қабилалар ҳар хил тилда сўзлашадилар. Тилшуносликка оид адабиётларда ер юзида 3000 атрофида тил мавжудлиги қайд қилинади.

Дунё тилларининг харитасига назар ташланса, тилларнинг ва шеваларнинг ниҳоят даражада кўплиги ва уларнинг алоқа воситаси сифатида бажарадиган функциясининг ҳам хилма-хиллиги яққол кўринади. Масалан, Совет Иттифоқида 130 га яқин тил бор. Ҳиндистонда 720 га яқин тил ва шевалар, Индонезияда 180—200, Филиппинда 80 га яқин тил ва шевалар мавжуд. Хусусан, Африка кўп тилли қитъа ҳисобланади. Жанубий Гвинеядаги икки миллион аҳоли 400 га яқин тил ва шевада сўзлашадилар.

Ер юзидаги тиллар функционал жиҳатдан тенг эмас. Баъзи тилларда бир миллат, элат ёки қабила сўзлашса, баъзи бир тиллар халқро алоқа воситаси сифатида ҳам хизмат қилади. Лекин уларнинг ўрганилиш даражаси бир хил эмас, чунки қачонлардир алоқа воситасини ўтаган баъзи бир тиллар ҳозирги даврда тамоман йўқолиб кетган (масалан, Америкадаги ҳинду қабилалари тилларининг кўпчилиги). Бундан ташқари, айрим тилларнинг мустақил тиллиги ёки бирор тилнинг шеваси эканлиги ҳам тўла аниқланмаган. Тилшунослик фанининг асосий проблемаларидан бири дунё тилларини ўрганиш ва умумлаштириш асосида уларнинг классификациясини тузишдан иборатдир. Албатта, ҳар қандай илмий классификация қандайдир умумий белги ва принципларга асосланади.

Тилшуносликда тилларнинг бир неча классификацияси мавжуд. Буларнинг энг муҳимлари қуйидагилар: ареал (география), типологик, генеологик, функционал классификация.

Ареал классификацияда жаҳон тилларининг харитаси, турли мамлакатларнинг тил томонидан характеристикаси, айрим тиллар қўлланиш доирасининг кенгайиши каби масалалар ўз ифодасини топади.

Масалан, РСФСР территориясида 50 дан ортиқ, СССРда эса 130 га яқин миллат ва элатлар яшайди. Булар ичида рус, украин, белорус, ўзбек, татар, қozoқ, озарбайжон, арман, грузин, литва, молдаван кабилар аҳолиси энг кўп сонли миллатлар ҳисобланади. Булардан ташқари, автоном область, миллий округ шаклида давлат бўлиб яшовчи элатлар ҳам борки, булар сон жиҳатдан 20 мингдан ошмайди. Масалан, Шимолда яшовчи нанай, манси каби элатлар.

СССР аҳолиси тилларининг қардошлиги жиҳатидан ҳинд-европа, туркий, фин-угор, болтиқ, иберий-кавказ, мўғул, тунгус-маньжур, палеосиё тилларида алоқа қилиши билан характерланади. СССР аҳолисининг асосий кўпчилиги ҳинд-европа тилларида гаплашади, туркий тилларда гаплашувчи халқлар улардан кейин иккинчи ўринда туради.

Тилларнинг функционал классификацияси қуйидаги белгиларга асосланади:

- 1) тилнинг ўзи тегишли бўлган халқ тарихи билан алоқаси;
- 2) тилнинг жамиятдаги вазифаси.

Тиллар халқ тарихи билан алоқасига кўра, асосан, 3 типга ажралади: қабила тили, элат тили, миллий тил.

Тилларнинг ижтимоий функциясининг кенгайиши уларнинг функционал дифференциациялашувига олиб келади. Натижада турли нутқ стиллари шаклланиб боради. Ривожланган ҳозирги адабий тилларнинг кўпчилигида бадний, илмий, публицистик, расмий-идоравий, сўзлашув каби стиллар шаклланган.

Тилларнинг типологик классификациясида тилларнинг грамматик қурилиши асосга олиниб, уларнинг асосий типлари белгиланади. Бунда тилларнинг морфологик ва синтактик типологияси фарқ қилинади.

Морфологик типологияда кўпроқ сўзларнинг ўзгариши асосга олинади. Тилларнинг морфологик классификацияси сўз қурилишида ўзак ва аффиксларни ўзаро қарама-қарши қўйишга асосланади. Бу классификация тилшуносликда анча кенг тарқалган. Синтактик типология гап ва сўз бирикмаларида ифода қилинадиган логик-семантик муносабатларнинг универсаллигига суянади. Бунда қесим формаси, синтактик алоқа, гапдаги логик-семантик муносабат кабилар ҳисобга олинади. Қесим формасига кўра гаплар от ва феъл гапларга ажратилади. Бу тип гаплар барча тиллар учун хос.

Тилларнинг синтактик классификациясида субъект—предикат, объект — атрибут муносабатларнинг ифодаланишига асосланган классификация кенг тарқалган. Бу жиҳатдан И. И. Мешчанинов уч синтактик типни ажратади: посессив, номинатив ва эргатив.

Посессив (латинча *possesivus* сўзидан олинган бўлиб, эгалик, қарашлилик маъносини ифода қилади) синтактик типда от атрибутинг конструкциялар, уларнинг кўринишлари асосга олинади. Бу эгалик, қарашлилик муносабатини ифода қилувчи махсус синтактик конструкциядир. Бу муносабат турли тилларда турли воситалар, масалан, ўзбек тилида эгалик, қаратқич келишик аффикслари орқали ифодаланади. Тилларнинг характерида кўра, посессивлик ё аниқловчи, ё аниқланмиш, ё ҳар иккиси орқали ифодаланиши мумкин.

Номинатив синтактик типда эга бош келишик (номинатив) формасидаги сўзлар билан ифодаланади: *Инсон кўп нарсага қодир*.

Эргатив синтактик типда эга фақат бош келишик формасидаги сўзлар билангина эмас, эргатив келишик (грекча *ergates* сўзидан

олиниб, бажарувчи шахс маъносини ифода қилади) орқали ифода қилиниши ҳам мумкин. Бу кўпроқ кавказ тилларига хос. Рус, ўзбек ва бошқа тилларда эргатив келишик маъносини ифода қилувчи бўлак тўлдирувчи вазифасини бажаради: *Письмо написано студентами. Расм Зулфия томонидан ишланган.*

Тилларнинг генеологик классификацияси тил фактларини тарихий принцип асосида ўрганиб, тилларнинг қариндошлик муносабатини аниқлайди. Бу классификация тилшуносликда анча кенг тарқалган бўлиб, деярли дунёдаги барча тилларни қамраб олади.

72- §. Қиёсий-тарихий метод

XVII—XVIII асрлар давомида турли тилларни ўрганиш натижасида тўпланган маълумотлар уларни бир-бири билан қиёслаб ўрганишга омил яратди ва аста-секин тилларнинг бир-бири билан қариндошлик муносабати борлиги ҳақида фикрлар пайдо бўла бошлади.

Француз гуманисти Гвильельм Постеллус (1510—1581) ўзининг «Тилларнинг қариндошлиги ҳақида», голланд олими Иосиф Скалигер (1540—1609) эса «Европаликларнинг тиллари ҳақида мулоҳазалар» асарларида тилларни классификация қилишга уринганлар. Тилшунослар қадимги ҳинд (санскрит) тилини илмий ўргана бошлайдилар. Санскрит тилини ўрганиш эса қиёсий-тарихий тилшуносликнинг шаклланишига катта ижобий таъсир кўрсатди.

1786 йилда инглиз шарқшунос олими Вильям Джоунз (1746—1794) Калькуттада қилган илмий докладыда санскрит тилининг грек, латин, кельт, гот ва қадимги форс тиллари билан қариндош эканлигини кўрсатиб берди. У санскрит тилини «классик тиллар»га қиёслаб, бу тилларда фақат ўзақларнинггина эмас, балки грамматик формаларнинг ҳам ўхшашлигини ва бу ўхшашликларнинг тасодифий эмаслигини, булар ҳинд-европа тиллари орасида қариндошлик муносабати борлигини кўрсатади, деб мулоҳазажуритди. Гарчи бу даврда конкрет қиёсий-тарихий метод ҳали яратилмаган бўлса-да, қиёслаб ўрганиш ҳинд-европа тиллари доираси билан чегараланган бўлса-да, тилларни қиёсий ўрганишда тарихий ёндашиш зарурлигини англаш тилшунослик тарихида янги метод — қиёсий-тарихий методнинг яратилишига илмий замин яратади.

Қиёсий-тарихий методнинг шаклланишига Ф. Бопп, Я. Гримм, Р. Раск, А. Х. Востоковлар асос солдилар.

Франц Бопп (1791—1867) кўп тилларни ўрганиш натижасида санскрит билан бошқа кўпгина Европа тиллари ўртасида ўхшашлик борлигини исботлаб берди. Унинг бу соҳадаги асосий хизмати шундан иборатки, у тилларни қиёслаб ўрганишда ва тилларнинг қариндошлик муносабатини исботлашда грамматик фактларга асосланди. 1816 йилда эълон қилинган «Санскрит тилининг тусланиш системаси ва уни грек, латин, форс ва герман тилларидаги

тусланиш системасига қиёслаш» номли асарида бу тилларда тусланишнинг ўхшашлигини ва бу тилларнинг бир манбадан келиб чиққанлигини кўрсатиб ўтди.

Ф. Боппнинг асосий асари 1833—1852 йилларда яратилган «Санскрит, зенд, арман, грек, латин, литва, қадимги славян, гот ва немис тилларининг қиёсий грамматикаси» номли уч томлик асаридир. Бунда қиёсий-тарихий тилшуносликнинг илмий принципларини ва иш методларини асослаб берди. У ҳинд-европа тилларида флексиянинг келиб чиқиш тарихини ўрганиб, тилшуносликда «агглютинация» назариясини яратди.

Расмус Кристиан Раск (1787—1832) ўзининг «Қадимги исланд тили ва исланд тилининг пайдо бўлиши» (1814) номли асарида тилларнинг қариндошлиги сўзларнинг ўхшашлигига эмас, балки грамматик формаларнинг ўхшашлигига асосланиши кераклигини қайд қилди.

Якоб Гримм (1785—1863) йирик немис тилшунос олими, қиёсий-тарихий методнинг асосчиларидан бири сифатида герман тиллари қиёсий грамматикасини биринчи бўлиб яратди. 1819—1837 йиллар давомида тўрт томлик «Немис тили грамматикаси» номли асарини яратди. Бу асарда Я. Гримм немис ва бошқа тилларнинг фонетикаси билан грамматикасини қиёсий-тарихий метод асосида ёритиб, герман тиллари билан бошқа ҳинд-европа тилларининг товушлар системаси ўртасида ўхшашлик борлигини исботлаб берди. Бу фонетик қонун кейинчалик тилшуносликда «Гримм қонуни» деган ном олди. Бу қонунга биноан, ҳинд-европа тилларидаги жарангсиз портловчи товушлар [p, t, k] га герман тилларидаги жарангсиз сирғалувчи товушлар [f, b, h] мос келади. Ҳинд-европа тилларидаги жарангли портловчи [b, d, g] товушлари герман тилларидаги [p, t, k] жарангсиз портловчи товушларга мос келади. Бу ҳодиса грамматикада ҳам учрайди¹.

1820 йилларда машҳур рус тилшуноси А. Х. Востоков ўзининг «Славян тили ҳақида мулоҳазалар» асарида славян тиллари ўртасида қардошлик муносабати мавжудлигини исботлаб берди. Шундай қилиб, қиёсий-тарихий метод асосида қиёсий-тарихий тилшунослик шаклланди.

Қиёсий-тарихий тилшунослик тилларнинг қардошлик муносабати ўрганиш асосида тилларнинг генеологик классификациясини яратди. Бу классификацияда тиллар тарихий принцип, яъни тилларнинг келиб чиқиши, тарихий тараққиётини таққослаб ўрганиш асосида группаланади. Демак, тилларнинг генеологик классификациясини тузиш учун тилларнинг қариндош эканлигини, агарда қариндош бўлса, уларнинг яқин ва узоқ қариндош эканликларини аниқлаш зарур. Бунинг учун тилларни бир-бири билан таққослаш лозим. Баъзи ҳинд-европа тилларидаги «она», «уч», «сув» тушунчаларини ифодаловчи сўзларни таққослаб кўрайлик².

¹ Қаранг: Ж. Б. Бўронов. Инглиз ва ўзбек тиллари қиёсий грамматикаси, Тошкент, 1973.

² Қаранг: В. И. Кодухов. Общее языкознание. М., 1974.

рус	болгар	поляк	литва	немец	француз	тожик
мать	майка	matka	matina	mutter	mere	модар
три	три	trzy	trys	dret	trois	се
вода	вода	woda	vanduo	wasser	eou	об

Қўришиб турибдики, гарчи бу тиллардаги сўзлар фонетик ва морфологик жиҳатдан бир-биридан фарқланса-да, ўзак умумий. Бу ҳол юқоридаги тилларнинг қардош эканлигини, бир манбадан келиб чиққанлигини кўрсатади.

Қиёсий-тарихий метод қардош тилларнинг фактларини бир-бирига системали равишда таққослаб, ўтмишда бир неча тилларга умумий бўлган лингвистик элементларни, сўз ва унинг формаларини қайта тиклаш (реконструкция қилиш) билан шуғулланади.

Қиёсий-тарихий методнинг асосий вазифаси ўтмишда қардош бўлган тилларнинг ривожланиш қонуниятларини ўрганиш ва умумлаштиришдан иборатдир.

Қиёсий-тарихий метод битта асос тил (праязык) дан ажралиб чиққан қардош тилларнинг фактларини ўрганади.

Қиёсий-тарихий тилшуносликда тил системаларининг бир-бири билан муносабати тил элементларининг субстанциясига (ифода ва маъно) асосланиб ўрганилади, масалан, тилларнинг қариндошлик муносабати тил бирликларининг ифода ва маъно аспектларининг бир-бирига мос келиши ва мос келмаслигига боғлиқдир.

Демак, қиёсий-тарихий метод ўз табиатига кўра субстанционал метод бўлиб, тилларнинг қариндошлик муносабатини аниқлашда, қардош тилларнинг тарихий тараққиёт қонунларини ўрганишда, тил фактларини қайта тиклашда, сўзларнинг этимологиясини ўрганишда жуда муҳим роль ўйнайди. Тилларнинг генеологик классификацияси тилларни қиёсий-тарихий метод ёрдамида ўрганиб, уларнинг қариндошлик муносабати ва даражасини аниқлаш натижасидир.

73- §. Тилларнинг генеологик классификацияси

Ҳинд-европа тиллари оиласи энг кенг тарқалган тиллар оиласидир. Бу тиллар кўпроқ Европа мамлакатларига тарқалган. Осиё (масалан, Ҳиндистон), Америка, ҳатто Австралия ва Африкада ҳам ҳинд-европа тилларидан фойдаланилади.

Ҳозирги ҳинд-европа тиллари оиласи қариндошлик даражасига кўра қуйидаги группаларга ажралади: ҳинд, эрон, славян, болтиқ, герман, роман, кельт, грек, албан, арман.

Бу тилларнинг барчаси умумий қонунга эга, яъни уларда ўзак, аффикс ва товуш мунтазам мос келади.

1. Ҳинд-европа тиллари оиласи.

1. **Ҳинд тиллари группаси.** Бу группага қуйидаги тиллар киради: **Жонли тиллар:** ҳинд ва урду тиллари, бенгал тили, панжоб тили, лахндо тили, синх тили, ражастхон тили, гужарат тили, маратхи тили, сингаль тили, непал тили, бихар тили, орий тили, ассам тили, кашмир тили, лўлилар тили. **Ўлик тиллар:** Санскрит—қадимий ҳинд адабий тили. Бу тил эрамиздан аввалги VI асргача алоқа қуроли сифатида ишлатилган ва машҳур асарлар ушбу тилда ёзилган. Ҳозир эса у ўлик тил ҳисобланади. Гарчи ўлик тил сифатида қўлланишдан чиқиб қолган бўлса-да, ҳозиргача санскрит китоб тили сифатида олимлар томонидан ишлатилиб келинади. Машҳур ҳинд тилшуноси Панини санскрит тилининг биринчи грамматикасини яратган.

2. **Эрон тиллари группаси.** Форс тили, пушту тили, тожик тили, курд тили, осетин тили, суғдийлар тили—XX аср бошларида Урта Осиёда топилган тил, помир тили—ёзувга эга бўлмаган Помир тиллари, скиф, паҳлавий, хоразмий, қадимги форс, парфян каби тиллар ўлик тиллар ҳисобланади.

3. **Славян тиллари группаси.** Славян тилларига кирувчи тиллар 3 кичик группага бўлинади: шарқий, жанубий, ғарбий группалар.

а) **шарқий славян тиллари:** рус тили, украин тили, белорус тили;

б) **жанубий славян тиллари:** болгар тили, македон тили, серб-хорват тили, словен тили;

в) **ғарбий славян тиллари:** чех тили, словак тили, поляк тили, кашуб тили, сораб тили.

4. **Болтиқ тиллари группаси.** Литва ва латвия тиллари киради.

5. **Герман тиллари группаси.** Бу группага кирувчи тиллар ҳам шимолий герман, ғарбий герман, шарқий герман тиллари каби кичик группаларга бўлинади.

а) **шимолий герман тиллари:** дания тили, швед тили, норвег тили, исланд тили.

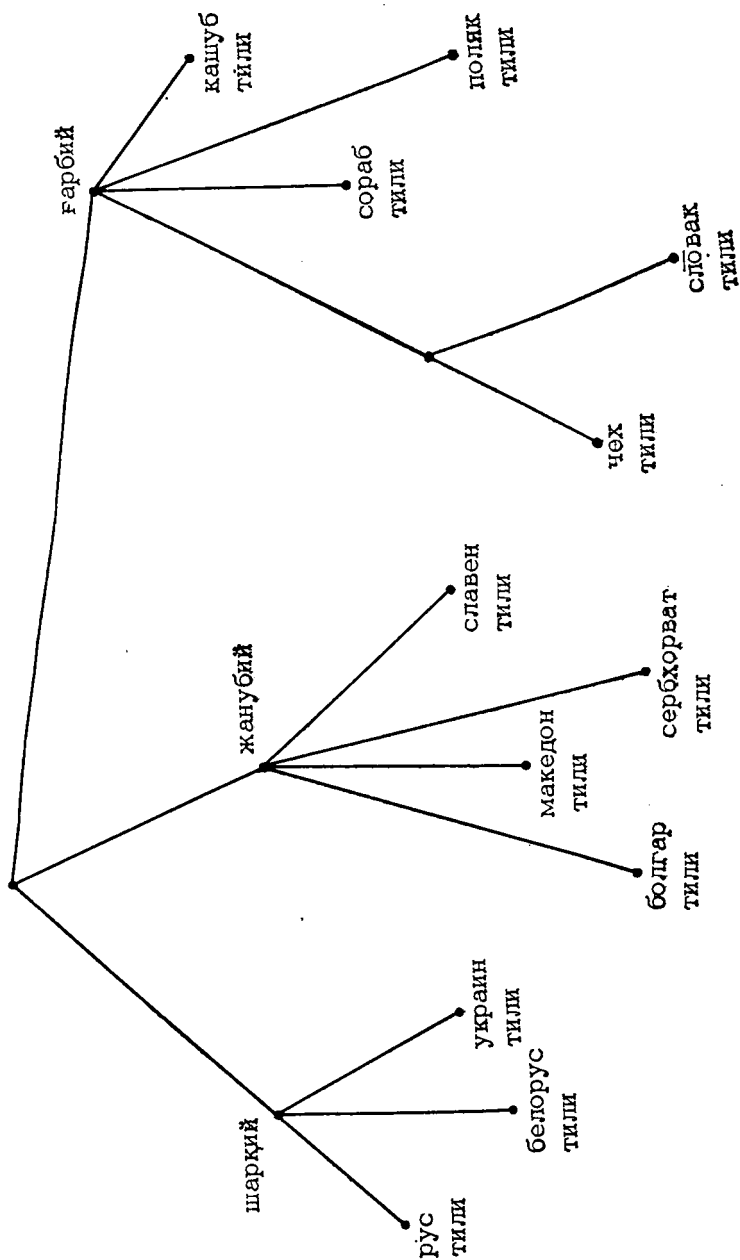
б) **ғарбий герман тиллари:** инглиз тили, голланд тили, фриц тили, немис тили.

в) **шарқий герман тиллари:** бу кичик группага кирувчи тиллар: вестгот, остгот тиллари ўлик тиллар ҳисобланади.

6. **Роман тиллари группаси.** Бу тиллар группаси француз тили, италян тили, испан тили, португал тили, румин тили, молдаван тили, латин тилларидан иборат бўлиб, латин тили ўлик тил ҳисобланади. Жуда кўп адабий ва тарихий-маданий асарлар латин тилида ёзилган. Ботаника, медицина, астрономия фанларига оид асарлар XIX асргача латин тилида ёзилган. Бир неча асарлар давомида Ғарбий Европада латин тили асосий ёзув тили вазифасини ўтаган. Ҳозиргача латин тили медицинада қўлланиб келмоқда.

7. **Кельт тиллари группаси.** Ирланд тили, шотланд тили ёки гелл тили ўлик тил ҳисобланади. Шотландияликлар инглиз тилида сўзлашадилар.

Славян тиллари группаси

8. Грек тиллари группаси. Ҳозирги даврда бу группадан фақат грек тили қолган. Бу тил Грециянинг давлат тили ҳисобланади.

9. Албан тили. Албан тили Албан Халқ Республикасининг тили ҳисобланиб, бу тилнинг луғат составида грек, роман, славян ва туркий тиллардан ўтган сўзлар кўп учрайди. Ёзуви латин алфавитига асосланган.

10. Арман тили. Арман тили қадимий ёзувга эга бўлган тилдир. Ҳозир эса Арманистон ССРнинг асосий тили ҳисобланади. Арман тилида ёзув V асрдан бери мавжуд ва унинг ўз алфавити бор. Бу тилда шевалар кўп.

Ҳинд-европа тиллари оиласига юқорида кўрсатилган тиллардан ташқари, хетт-тохар каби ўлик тиллар ва уларнинг шевалари ҳам киради.

II. Хом-сом тиллари оиласи.

Сом тиллари оиласига кирувчи тиллар уч группага бўлинади:

1. Шарқий сом тиллари: аккад тиллари. Бу тиллар жуда қадимги ёдгорликларда ўз аксини топган.

2. Шимолий сом тиллари: ханнан ва оромий тиллар группаси.

3. Жанубий сом тиллари: араб ва амхар тиллари.

Сом тиллари ичида энг кенг тарқалган тил араб тилидир.

Қадимги араб тилида бой фалсафий, математик ва филологик адабиётлар яратилган.

Хом тиллари группасига қадимги миср тили, копт тили, бербер ва кушит тиллари киради.

III. Кавказ тиллари оиласи.

1. Ғарбий группа: абхаз, кабардин, черкас, адигей тиллари.

2. Нах тиллари группаси: чечен, ингуш, бацбий тиллари.

3. Доғистон тиллари группаси. Бу группага авар, даргин, лезгин, лак, табасарин каби ёзуви бор тиллар ва андий, каратин, тиндин, чамолин, багауль, ахвах, бутлих, гадоберин, цез, бететин каби ёзувга эга бўлмаган тиллар киради.

4. Жанубий ёки картвел тиллари группаси. Картвел тиллари группасига грузин, зан ва сван тиллари киради. Бу тиллар ичида грузин тили қадимий ёзувга эга.

IV. Угор-фин тиллари оиласи.

1. Угор тиллари группаси: венгр (можор) тили, мансий тили ва хантий тили.

2. Фин тиллари группаси: фин, саам, эстон, карель, коми, удмурт, марий, мордов тиллари.

3. Самодий тиллари группаси: ненец, энец, селькум тиллари.

V. Тунгус-манжур тиллари оиласи.

1. Тунгус тиллари группаси: эвенк, эвен тиллари.

2. Манжур тиллари группаси: манжур, нанай, удей, ульг, орог тиллари.

Шуни қайд қилиб ўтиш керакки, тунгус-манжур тилларида сўзлашадиган аҳолининг сони кўп эмас, бу халқлар Шарқий Сибирь, Сахалин ороли, Чукотка, Қоряк миллий округларида яшайдилар.

VI. Хитой-тибет тиллари оиласи.

1. Тай-хитой тиллари группаси: хитой тили. Бу тил энг қадимий тиллардан бири бўлиб, бой ёзув ёдгорликларига эга. Хитой тили кўп шевали тилдир. Унинг еттита асосий шеvasи бир-биридан шунчалик фарқ қиладики, баъзи бир олимлар бу шеваларни мустақил тил деб ҳам ҳисоблаганлар.

Бу группага дунган тили, вьетнам тили, тай тили, лаос тиллари ҳам киради.

2. Тибет-бирма тиллари группаси: тибет тили, бирма тили.

VII. Дравид тиллари оиласи.

Бу оилага тамил, малалаям, телугу, каннар, тулу, бархун, гонди тиллари киради.

VIII. Малай-полинезия тиллари оиласи.

Бу тиллар оиласига Индонезия тиллари: малай, ява, даяк, тагаль, батак, аге, бали, мадур, ториги, буғий каби тиллар киради.

Индонезия ва Филиппин оролларида турли халқ ва элатлар яшайди. Уларнинг тиллари ҳам турлича.

IX. Австралия тиллари оиласи

Австралияда маҳаллий халқ тиллари жуда кўп бўлиб, энг асосий тил аранта тили ҳисобланади.

X. Папуас тиллари оиласи.

Икки миллион аҳолиси бўлган янги Гвинеяда 400 га яқин тил ва шевалар мавжуд. Бу тиллар папуас тиллари деб аталади.

XI. Африка тиллари оиласи.

1. Банту тиллари группасига Шимолий-Ғарбий, Шимолий, Марказий, Шарқий ва Ғарбий Африкада тарқалган тиллар: бубе, лунду, фанг, конго, рунди, ганда, пото, игала, луба, бемба, субийя, суахили, санга, шамбала, зулу, сото, венда, лунда каби тиллар киради.

2. Судан тиллари группасига занда, банда, кома, кунама, кардофан, мильту ва бошқа тиллар киради.

XII. Палеосиё тиллари оиласи.

СССРнинг шимоли-шарқий территориясида истиқомат қилувчи халқларнинг тиллари палеосиё тиллари оиласини ташкил қилади. Бу икки группага бўлинади: 1. Чукот тиллари группаси: чукот, коряк тиллари; 2. Сибирь группаси: одуль, нивх тиллари.

XIII. Эскимос тиллари оиласи.

Врангель, Чукотка, Канада, Алясканинг шимолида яшовчи халқларнинг тиллари эскимос тиллари оиласини ташкил этади.

XIV. Шимолий Америка тиллари оиласи.

Америка ҳиндуларининг тиллари бу оилани ташкил этади. Ҳиндуларнинг тиллари турли-туман бўлиб, уларнинг кўпчилиги йўқолиб кетган. Бу тиллар ёзувга эга эмас.

Бирорта тиллар оиласига кирмаган тиллар:

а) япон тили, б) корейс тили, в) айн тили.

Бу тилларнинг келиб чиқиши ва тарихий тараққиёти етарли даражада ўрганилмаганлиги сабабли, ҳозиргача бу тиллар уёки бу тиллар оиласига киритилмаган.

XV. Мўғул тиллари оиласи.

а) халха-мўғул тили, б) бурят тили, в) қалмоқ тили.

XVI. Туркий тиллар оиласи.

Туркий тиллар оиласига 30 га яқин тил киради¹. Бу тилларда сўзлашувчи халқлар Осиё, Европа, Америка ва Австралияда истиқомат қиладилар. Бу тилларда сўзлашувчиларнинг аксарияти Осиё қитъасида яшайди.

Туркий тиллар оиласига қуйидаги тиллар киради: турк, озарбайжон, туркман, гагауз, қрим-татар, қорағой, балқар, қўмиқ, нўғой, татар, бошқирд, олтой, шор, хакас, тува, ёқут, қирғиз, ўзбек, қорақалпоқ, чуваш, уйғур, қозоқ.

Туркий тиллар қуйидагилардан иборат².

1. **Булғор тиллари группаси:** ҳозирги чуваш тили ва қадимги булғор ва хазар тиллари.

2. **Ўғуз тиллари группаси:** а) туркман тили — Туркменистон ССР халқининг тили; б) тухман тили — Шимолий Қавказ ва Ставрополь ўлкасида яшовчи туркманларнинг тили; в) ўғуз-булғор тилларига гагауз ва болқон турклари тиллари киради; г) озарбайжон ва турк тиллари.

3. **Қипчоқ тиллари группаси:** а) қарай тили. Бу тилда Литва ССР, Украина ССРнинг жанубида ва Қримда истиқомат қилувчи қарай элати сўзлашади; б) қўмиқ тилида Доғистон Автоном республикасида истиқомат қилувчи қўмиқлар сўзлашади; в) қорағой-балқар тилида Кавказда яшовчи қорағой ва балқар элатлари сўзлашади; г) қрим-татар тилида қрим, белорус, литва татарлари сўзлашадилар; д) татар тили, бошқирд тили, ж) нўғой тили, з) қорақалпоқ тили, и) қозоқ тили.

4. **Ўзбек ва уйғур тиллари группаси.** Ўзбек тили ўзбек халқининг миллий адабий тили бўлиб, бир-биридан фонетик, морфологик ва лексик хусусиятлари билан фарқланиб турадиган шевалардан ташкил топган.

Уйғур тили Урта Осиё, Қозоғистон ва Хитой Халқ Республикасининг Синьцзян-Уйғур Автоном республикасида яшовчи уйғур халқининг тилидир.

5. **Ўғиз тиллари группаси:** а) тува тили Тува АССР ва Монголия Халқ Республикаси территориясида яшовчи тува халқининг тилидир; б) тоғалар (ёки карагасс) тили Красноярск ўлкасида яшовчи элат тили.

6. Ёқут тили Ёқутистон АССРда яшовчи ёқутларнинг тилидир.

7. Хакас тиллари группаси: хакас тили, шор тили, чўлим тили (чўлим татарлари тили), олтой тилининг шимолий шевалари.

8. Қирғиз-қипчоқ тиллари группаси: қирғиз тили, олтой тили.

74- §. Тилларнинг морфологик классификацияси

Морфологик классификация генеологик классификация каби тилларни таққослаб ўрганишга асосланса-да, бу икки хил классификациянинг принциплари ва мақсадлари турличадир.

¹ Қаранг: Н. А. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. М. 1969.

² Қаранг: Н. А. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. М.; 1969; А. А. Реформатский. Введение в языковедение. М., 1967.

Генеологик классификация тилларнинг тарихини ўрганиши натижасида уларнинг қариндошлик муносабатини ва қариндошлик даражасини белгилайди. Тилларнинг қариндошлик муносабатини билиш учун қиёсий-тарихий метод ёрдамида тиллардаги бир-бирига ўхшаш ҳодисалар қиёслаб ўрганилади ва тиллар оилалари ҳамда группалари белгиланади, яъни генеологик классификация қилинади. Морфологик классификация эса тилларнинг келиб чиқиши, тарихи ва уларнинг қариндошлик муносабати билан қизиқмайди; бу классификация тилларнинг грамматик (морфологик) хусусиятларини, аниқроғи ўзак ва аффиксларни қарама-қарши қўйиш асосида таққослаб ўрганишга асосланади. Морфологик классификация натижасида тил типлари ажратилади. У ёки бу тилнинг қайси морфологик типга мансуб эканлигини аниқлаш учун эса шу тиллардаги сўз қурилиши (структураси) ўрганилади.

Тилларнинг морфологик классификациясига йирик немис олими Фридрих Шлегель (1772—1829) асос солди. У ўзининг «Ҳиндларнинг тили ва донолиги» (1809) номли асарида санскрит тилини грек, латин ва туркий тиллар билан чоғиштириб, тилларни икки типга ажратади: а) а ф ф и к с л и т и л л а р; б) ф л е к т и в т и л л а р.

Ф. Шлегель тилларни икки типга ажратишга ўзак-негизнинг ўзгариш ва ўзгармаслигини асосга олади. Аффиксли тилларда грамматик маънолар алоҳида-алоҳида аффикслар орқали ифодланади; флектив тилларда эса бир аффикс турли грамматик маъноларни ифода этади. Ф. Шлегелнинг бу классификацияси кейинчалик унинг укаси Август фон Шлегель томонидан қайта кўриб чиқилди.

Август Шлегель ўзининг «Провансал тили ва адабиёти ҳақида мулоҳазалар» (1818) номли асарида тилларни уч типга бўлади: а) флектив тиллар¹; б) агглютинатив (қўшимчали) тиллар²; в) аморф (қўшимчасиз) тиллар³.

А. Шлегель ҳам акаси Ф. Шлегель каби хитой тилини аморф тилларнинг типик вакили деб ҳисоблайди. Флектив тилларга сом ва ҳинд-европа тилларини киритади. Қолган тилларни эса агглютинатив тилларга мансуб деб қарайди.

Умумий тилшуносликнинг асосчиси машҳур немис олими Вильгельм фон Гумбольд тилшунослик фанининг бошқа масалалари қаторида тилларнинг морфологик классификацияси масаласи билан ҳам қизиқиб, ўзигача маълум бўлган тилларни тўрт типга ажратади: аморф, агглютинатив, флектив ва полисинтетик⁴ тип. Полисинтетик тилларга эскимос, алеут, чукот ва Америка ҳиндилари тиллари киради. Бу тилларнинг типологик хусусияти шундан иборатки, гап муракаб ва қўшма сўз шаклида бўлади.

Тилларнинг морфологик классификацияси масаласи билан қиё-

¹ Флектив — латинча flexios — «букилиш» маъносини англатади.

² Агглютинация — латинча agglutatio — «епштириш» демакдир. Бу термин биринчи марта Ф. Бопп томонидан ишлатилган.

³ Аморф — грекча amorphos — «шаклсиз», «формасиз» маъноларини англатади.

⁴ Полисинтетик — грекча polysintaktikos — кўп таркибли демакдир.

сий-тарихий тилшунослик оқимининг йирик намояндаларидан бири Август Шлейхер ҳам шуғулланган. У дунё тилларини уч типга бўлади: ўзакли ёки ажратувчи (русча корневые, изолирующие) тиллар, агглютинатив тиллар ва флектив тиллар.

А. Шлейхер тилларни уч типга ажратишда сўз тузилишига ва гап составида сўзларнинг ўзаро грамматик муносабатларини ифодаловчи воситаларга асосланади.

А. Шлейхернинг фикрича, ўзакли тилларда (хитой-тибет тиллари) сўзларни гапда бир-бири билан боғлайдиган қўшимчалар йўқ, шунинг учун гап ўзгармайдиган ўзақлардан тузилади ёки ёрдамчи сўзлар орқали бирикади. Агглютинатив тилларда эса сўз формалари ўзгармай қўшиладиган аффикслар ёрдамида ясалади. Бу ҳолда ҳар бир аффикс бир грамматик маънони ифодалайди. Масалан, туркий тиллар. Флектив тилларда эса ички ва ташқи флексия мавжуддир.

А. Шлейхер агглютинатив тилларда ҳам, флектив тилларда ҳам синтетик ва аналитик қурилишга эга бўлган тил турларини ажратади. У тилларни уч морфологик типга ажратишда ва уларга баҳо беришда ўзининг биологик (натуралистик) концепциясига асосланади.

Тилларнинг морфологик классификацияси масаласи билан Г. Штейнталь (1821—1889), Н. Финк, Москва тилшунослик мактабининг асосчиси Ф. Ф. Фортунатов (1848—1914) ҳам шуғулланган. Шундай қилиб, морфологик (типологик) классификацияга кўра, дунёдаги барча тиллар сўз структурасининг тузилиши нуқтаи назаридан тўрт типга бўлинади. Қуйида шу ҳақда фикр юритилади.

1. Ўзакли ёки ажратувчи тиллар.

Ўзакли ёки ажратувчи тилларга хитой, бирма, тай, тибет ва бошқа Жануби-Шарқий Осиё тиллари киради. Бу тилларда форма ясовчи, сўз ўзгартувчи аффикслар йўқ. Бошқача қилиб айтганда, гапда сўзларнинг ўзаро грамматик алоқасини кўрсатиб турувчи аффикслар бўлмайди. Бундай тилларда гап составида сўзларнинг грамматик функцияси ва уларнинг ўзаро муносабати сўзнинг ўрнига қараб белгиланади. Грамматик муносабат сўз тартиби, урғу, интонация ва бошқа воситалар орқали ифодаланади.

Ўзакли тилларда гапда сўзларнинг ўзаро грамматик муносабатлари, асосан, сўз тартиби орқали ифодаланади. Масалан, хитой тилида сўз тартибининг ўзгариши билан бир гапдан бошқа янги гаплар ҳосил бўлади. Буни қуйидаги мисолларда кўриш мумкин: шу фан цзай чжоцзы-шан — *Китоб столнинг устида ётибди*. чжоцзы-шан фанчжд шу — *Столнинг устида ётган нарса китобдир*. во жэньши чжэгэ жэнь — *Мен бу одамни танийман*. чжэгэ жэнь ва жэньши — *Мен танийдиган киши шу*.

Хитой тилида бир сўз турли контекстда турлича маъно ва турли грамматик функцияда кела олади. Масалан, *хао* сўзи турли сўз бирикмалари ва контекстларда турли хил маъно англатади: *хао*— жэнь — *яхши одам*, *сно хао* — *яхшилик қилиш*, *дэно хао*— *қадимги дўстлик*, *хао* во — *бу киши мени яхши кўради*.

Ҳинд-европа тилларида товушнинг пасайиши ёки кўтарилиши морфологик аҳамиятга эга эмас, аммо хитой тилида товушнинг пасайиши ва кўтарилиши натижасида феълнинг ҳозирги ва ўтган замон формалари ясалди.

II. Агглютинатив тиллар

Агглютинатив тилларга туркий ва фин-угор тиллари оиласидаги мўғул тиллари, дравид тиллари, банту тиллари, япон ва бошқа тиллар кирди.

Агглютинатив тилларнинг бошқа тиллардан ажралиб турадиган асосий грамматик хусусиятлари қуйидагилар:

1. Аффикслар бир маънони ифодалайди; сўз составида иштирок этаётган ҳар бир аффикс фақат бир маънони англатган ҳолда биринкетин ёпишиб кела беради. Масалан, ўзбек тилида *студентларга* сўзида **-лар** кўплик, **-га** жўналиш келишиги маъносини ифодалайди, венгр тилида *haz — уй, hazba — уйда, hazak — уйлар, hazakba—уйларда*.

Флектив тилларда эса бир аффикс бир вақтнинг ўзида бир неча грамматик маъно ифодалаши мумкин. Масалан, рус тилида *друзьям* сўзида **-ям** суффикси бир вақтнинг ўзида ҳам кўплик, ҳам жўналиш келишиги, ҳам род маъносини ифодалайди.

2. Аффикслар ўзакка механик равишда қўшилаверади, лекин ўзак билан жуда бириктиб кетмайди; ўзакдан ажралиб туради. Флектив тилларда эса негиз (ёки ўзак) билан жуда бириктиб кетади; ўзак ва аффикслар мустақил ҳолда қўлланмайди. Қиёс қилинг: *мактаблардан, вижу* (ўзаги *вид*).

3. Туркий тилларда префикс йўқ, грамматик маънолар аффикслар орқали ифодаланadi. (Ўзбек тилида тожик тилидан ўзлашиб қолган айрим префиксларгина мавжуд.) Аффиксларнинг кетма-кет қўшилиши натижасида сўзнинг кенгайиши фақат бир томонга, яъни ўнг томонга йўналган бўлади. Флектив тилларда эса префикс ҳам, суффикс ҳам мавжуд: *gentle — ungentle, ungentleman — ungentlemanly, читал — прочитал, читали — прочитали*.

Туркий тилларда кўмакчилар (послелоглар) отдан ёки от вазифасидаги сўздан кейин келиб, уни бошқа сўзга — бошқарувчига боғлайди ва улар орасидаги синтактик муносабатларни ифодалайди. Масалан, *Тинчлик учун курашамиз. Дўстларим билан учрашаман*. Флектив тилларда эса кўмакчилар от ёки от вазифасидаги сўздан олдин келади ва улар предлоглар деб аталади. Масалан, рус тилида: *в книге, над столом, с друзьями, к брату*; инглиз тилида *with my friend, on the table, in the book, to my brother* кабилар.

5. Туркий тилларда грамматик род (жинс) категорияси йўқ. Шунга кўра гапда сўзларнинг ўзаро синтактик алоқага киришуви ўзгача: туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида сифат, сон, олмош, сифатдошлар от билан битишув муносабатига киришади. Рус тилида эса бундай сўзларнинг бирикуви мослашувдир. Қиёс қилинг: *катта бино, бешта дафтар, бу одам, йўқитган бола; большой дом, вторая книга, пятый курс, читающий человек*.

Ҳинд-европа тилларида кесимнинг морфологик белгилари фақат феълга қўшилса, туркий тилларда кесим вазифасида келган ҳар

бир сўз туркумига қўшилиши мумкин. Қиёс қилинг: *Это здание — институт; Мен укам билан кинога бордим. Биз бахтиёрмиз. Бу бино институтдир.*

VIII. Флектив тиллар.

Флектив тилларга ҳинд-европа (рус, немис, латин, ҳинду ва бошқа тиллар), сом (араб, иврит) тиллари киради. Сўзнинг морфологик формаларининг флексия орқали ясалиши бу тилларнинг асосий морфологик хусусиятидир. Бу тилларда ҳар бир мустақил сўзнинг дастлабки шакли ҳам негиз ва қўшимчаларга бўлинади, натижада ўзак-негиз мустақил қўлланмайди. Масалан, рус тилида *сижу, сидишь, сидят* сўзларининг ўзак-негизи *сид, сиж* бўлиб, булар мустақил ишлатилмайди. Бундан ташқари, флектив тилларда (агглютинатив тиллардан фарқли ўлароқ) бир қўшимча бир неча грамматик маъно ифодалаши мумкин. Масалан, рус тилида: *видел* сўзидаги *-ел* қўшимчаси замон (ўтган замон), сон (бирлик), шахс (биринчи), майл, род маъноларини ифодалайди.

Флектив тилларга сўз ясовчи ва сўз ўзгартувчи функцияни бажарадиган ички флексия хос. Бунда ўзак-негизда товуш алмашуви билан турли грамматик маънолар ифодаланади.

Ички флексияда ундош товушлар ҳам, унли товушлар ҳам ўзгариши мумкин. Инглиз ва немис тилларида кўпроқ унли товуш ўзгарса, рус тилида кўпроқ ундош товушларнинг ўзгариши кузатилади. Масалан, инглиз ва немис тилларида кучли феълларнинг асосий формаларини ясайдиган аблаут ҳодисаси қуйидагича:

немис тилида — *singen — sang — gesungen*;

инглиз тилида — *bring — brought — brought, sing — sang — sang, see — saw — seen*;

рус тилида — *вижу — видел — увидел*.

Ички флексия ёрдамида немис ва инглиз тилларида отнинг бирлик ва кўплик формалари ясалиши мумкин. Масалан:

немис тилида —	Brüder	ака
	Brüder	акалар
инглиз тилида —	woman	аёл
	women	аёллар
	foot	оёқ
	feet	оёқлар

Француз тилида ундош товушларнинг алмашиши сифатнинг род формаларини ҳам ўзгартади.

rond — круглый ([d] товуши талаффуз қилинмайди.)

ronde — круглая ([d] товуши талаффуз қилинади.)

grand — большой ([d] товуши талаффуз қилинмайди.)

grande — большая ([d] товуши талаффуз қилинади.)

Маълумки, араб тилида ўзак-негиз фақат ундош товушлардан иборат бўлади: ктб сўзининг ўзаги «ёзув» маъносини англатади. Бунда ктб ўзагидаги унли товушларни алмаштириш билан бир неча бошқа маънодаги сўзлар яшаш мумкин: катаба — у ёзди, *katib* — ёзувчи, *kitab* — китоб, *akteb* — ёзмоқ, *maktab* — идора, *makatib* — идоралар, *madrasa* — мактаб, *madaaris* — мактаблар.

14. полисинтетик тиллар.

Полисинтетик тилларга Америка ҳиндлари, чукот, коряк ва бошқа тиллар киради. Бу тилларнинг асосий морфологик хусусиятлари — эга, аниқловчи, тўлдирувчи ва ҳолни ифодалаб келган сўзлар феъл билан бирикиб, мураккаб таркибли қўшма сўз формасига ўхшаш гап ҳосил қилишидир. Бунда гап бошида эга, охирида кесим, тўлдирувчи, ҳол, аниқловчилар эса эга билан кесимнинг ўртасида келади. Масалан, чукот тилида ты-ата-каа-нмы-ркын— *Мен семиз буғуларни ўлдирияман.* Тилларнинг юқорида кўриб ўтилган тўрт типга ажратилиши дунё тиллари сўз структурасини қиёслаб ўрганишнинг натижасидир. Аммо тилларни тўрт (ўзакли, агглютинатив, флектив ва полисинтетик) типга ажратиш ниҳоят даражада нисбийдир. Гап шундаки, соф агглютинатив ёки флектив тил бўлмаганидек, соф ўзакли ёки соф полисинтетик тил ҳам бўлмайди. Масалан, агглютинатив тил ҳисобланган туркий тилларда флексия ҳам учрайди.

XIX—XX асрларда тузилган мавжуд морфологик классификация ҳозиргача ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. У тилларнинг грамматикаларини тузишда, уларнинг тарихини ўрганишда ва дунё тилларини қиёсий-типологик йўл билан тадқиқ қилишда хизмат қилиб келмоқда.

75-§. Аналитик ва синтетик тузумдаги тиллар

Тилларнинг типологик характеристикасида яна аналитик ва синтетик тузумдаги тиллар фарқ қилинади.

Аналитик¹ тилларнинг хусусияти шундан иборатки, бу тилларда грамматик муносабатлар қўшимчалар (аффикслар) орқали эмас, аналитик воситалар (сўз тартиби, боғловчи, қўмакчи ва бошқалар) ёрдамида ифодаланади. Инглиз, француз, форс каби тиллар мана шундай тиллардир.

Синтетик тилларда грамматик маъно қўшимчалар орқали, яъни сўзнинг составида ифодаланади. Масалан, рус тилида *книгу* сўзи лексик маънодан ташқари бир неча грамматик маъноларни ҳам ифодалайди (винительный падеж, бирлик ва женский род).

Синтетик² тилларга қадимги ҳинд-европа тиллари, ҳозирги литва, немис, славян тилларининг кўпчилиги киради. Аналитик тилларга эса роман тиллари, инглиз тили, дания тили, янги грек тили ва бошқа тиллар киради.

Шуни ҳам қайд қилиш керакки, соф аналитик ёки соф синтетик тиллар бўлмайди. Синтетик тил ҳисобланган рус тилида аналитик тилларга хос хусусиятлар ҳам учрайди. Масалан, келаси замон ёрдамчи феъл ёрдамида ясалади: *буду писать, будешь писать, будут писать*. Аналитик тил ҳисобланган инглиз тилида эса синтетик тилларга хос хусусиятлар учрайди ва ҳоказо.

¹ Аналитик — грекча *analitikas* — «ечилиш», «ажратилиш» демакдир.

² Синтетик — грекча *sinetikos* — «бириктириш», «бирикиш» маъноларини англатади.

АДАБИЁТЛАР

- Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969.
Головин Б. Н. Введение в языкознание. М., 1973, стр. 256—263.
Серебренников Б. А. К проблеме классификации тюркских языков. Журн. «Вопросы языкознания», 1961, № 4.
Иванов В. В. Генеологическая классификация языков и понятие языкового родства. М., 1954.
Климов Г. А. Вопросы методики сравнительно-генетических исследований. Л., 1971.
Кузнецов П. С. Морфологическая классификация языков. М., 1954.
Реформатский А. А. Введение в языковедение. М., 1967, стр. 382.
Кодухов В. И. Введение в языкознание. М., 1979, стр. 303—328.
Савченко А. Н. Сравнительная характеристика индоевропейских языков. М., 1974.
Азизов О. Тилшуносликка кириш. Т., 1963, 127—134- бетлар.
Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. «Тилшуносликдан умумий маълумот» боби. Т., 1978.

76- §. Тилнинг пайдо бўлиши ва бу ҳақдаги турли назариялар

Тилнинг пайдо бўлиши масаласи инсониятни кўп вақтлардан бери қизиқтириб келади. Тилнинг пайдо бўлиши жуда мураккабдир. Бу масала фақат тилшуносликнинггина эмас, бошқа кўп фанларнинг: антропология, психология ва этнография каби фанларнинг ҳам ўрганиш объектидир. Тилнинг пайдо бўлиши онг ва жамиятнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ.

Тилнинг пайдо бўлиши билан айрим конкрет тил ёки тиллар оиласининг пайдо бўлиши масаласи бошқа-бошқа масалалардир. Айрим тиллар ва қардош тиллар турли давр, шароитда турли конкрет сабабларга кўра пайдо бўлган.

Тилнинг келиб чиқиши одам ва кишилик жамиятнинг пайдо бўлиши масалаларининг таркибий қисмидир.

Тил ҳайвонот дунёси — одамсимон маймулларнинг узоқ вақт давом этган эволюцияси натижасида пайдо бўлган.

Одамнинг пайдо бўлиш эволюцияси ва жамиятнинг шаклланишини уч босқичга бўлиб кўрсатиш мумкин:

1. Юқори даражада тараққий қилган приматлар-австралопитеклар босқичи. Бу даврда австралопитеклар икки оёқлаб юришга ўтиб, таёқ, тош, суяк парчаларидан қурол сифатида фойдаланганлар. Бу босқич биздан 2—3 миллион йил олдинги даврга тўғри келади.

2. Энг қадимги одамлар — палеантроплар босқичи. Бу даврда палеантроплар сунъий қуроллар, турар жой тайёрлаганлар, йирик ҳайвонларни коллектив бўлиб ов қилиш билан шуғулланганлар. Бу босқич биздан деярли бир миллион йил олдинги даврга тўғри келади.

3. Ҳозирги замон кишилари босқичи. Бу 40—50 минг йил олдин бошланган. Тахминан бир миллион йил олдин пайдо бўлган энг қадимги одамлар узоқ вақт одамга хос биологик ва социал хусусиятларга эга бўла бошлайдилар. Аниқ нутқ уларга ҳайвонот дунёсидан ажралиш, жамият бўлиб уюшиш, ўз тафаккурини ривожлантириш, биргаликда ишлашни ташкил қилишга ёрдам беради.

Тилнинг пайдо бўлиши учун фақат биологик заминларгина эмас, жамиятнинг пайдо бўлиши зарур эди.

Кишилик тарихи икки даврдан иборат: тарихгача бўлган давр ва тарихий давр. Тарихгача бўлган давр кишиларнинг ибтидий жамоа бўлиб яшаши, яъни кишилик жамиятининг шаклланиш, тикланиш, уюшиш давридир.

Ибтидий кишилар жамоаси социал-биологик организм бўл-

ган. Уларда инстинктив меҳнат ривожланган бўлиб, табиатнинг тайёр предметларидан фойдаланганлар. Инстинктив меҳнат онг ва тилнинг пайдо бўлиши учун шароит яратди.

Аслида, кишиликнинг меҳнат фаолияти сунъий меҳнат қуролларини тайёрлашдан бошланади.

Янги меҳнат қуролларини яратиш зарурияти ишлаб чиқариш фаолияти, ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатларини яратади. Бу ҳол борган сари биологик муносабатларни сиқиб чиқара бошлайди. Ибтидоий жамоачилик уруғчилик тузуми билан алмаша бошлайди. Шундай қилиб, кишилик жамияти тарихи бошланади. Ибтидоий жамоа тузуми биринчи иқтисодий формация бўлди. Мана шу даврда қариндош тиллар пайдо бўла бошлайди.

Кўрнадикки, тилнинг пайдо бўлиши, бир томондан, кишилик организмнинг эволюцияси билан, иккинчи томондан, ибтидоий жамоанинг жамиятга айлануви билан боғлиқ бўлган. Тилнинг пайдо бўлиши ҳақида турли назариялар яратилди ва уларда бу масала турлича ёритилди. Қуйида бу назарияларнинг баъзиларини кўриб чиқамиз.

Тақлидий овоз назарияси. Бу назария қадимги грек олимлари Демокрит ва Платон даврида пайдо бўлиб, XX асргача яшаб келди. Бу назарияга кўра, дастлабки одамлар ё онгли, ё онгсиз равишда ташқи дунёдаги турли-туман товушларга, яъни ҳайвонларнинг бақириқ-қақириқларига, қушларнинг сайрашига, шамол ва шаршараларнинг овозига ва ҳоказоларга нутқ органлари билан тақлид қилишган. Табиатдаги товушларга тақлид қилиш натижа-сида сўзлар пайдо бўлган, масалан, рус тилида: *кукушка, гавкать, щипеть, шипение*; ўзбек тилида: *қарға, шаршара, каклик, чумчуқ, миёв, миёвламоқ*. Лекин бундай сўзлар тилда жуда оз. Тилдаги кўпчилик сўзларнинг пайдо бўлишини бу назария орқали изоҳлаб бўлмайди. Табиатда товуш чиқармайдиган нарса ва предметларнинг сони товуш чиқарадиганларига нисбатан кўп эканлиги маълум. Шундай бўлгач, товуш чиқармайдиган нарса ва предметларга ном қаердан олиб қўйилган?— деган табиий савол туғилади.

Товушга тақлид назарияси тўғри бўлса, унда ибтидоий жамиятда яшаётган қабилалар тилида бундай усул билан пайдо бўлган сўзларнинг сони фан ва техникаси ривожланган халқларнинг тилидагига нисбатан кўпроқ бўлиши керак эди. Лекин сўнгги йилларда Австралия ва Жанубий Америкада топилаётган, ибтидоий формацияни бошидан кечираётган қабилалар тилида ўтказилган тажрибалар шуни кўрсатадики, бу тилларда товушларга тақлид қилиш йўли билан пайдо бўлган сўзлар ривожланган тиллардагига нисбатан бирмунча кам. Бундан ташқари, табиатдаги бақириқ-қақириқларга, шовқин-суронларга тақлид қилиш учун ўта ривожланган нутқ органи зарур. Одамсимон маймунларнинг тараққий қилмаган ҳиқилдоғи эса турли товушларга тақлид қила олмас эди. Демак, товушга тақлид назарияси тилнинг пайдо бўлиши масаласини ҳал қилолмайди. Бу назария тил билан тафаккур бирлигига зид бўлган назариядир.

Ундов назарияси. Тилнинг пайдо бўлиши ҳақида кенг тарқалган иккинчи фикр ундов назариясидир. Бу назария ҳам қадим замонлардан бизгача етиб келган бўлиб, унинг асосида ҳам ҳайвонларнинг бақириқ-чақириқлари ётади. Бу назария бўйича ибтидий одамлар ҳайвонларнинг бақириқ-чақириқларини ўрганиб олиб, улар орқали ўзларининг ички кечинмаларини, ғам-аламларини ифода қилганлар. Бундай сўзларга, одатда, *ох*, *ух* каби ундов сўзларни мисол қилиб кўрсатадилар. Тилдаги бошқа сўзлар эса ана шу сўзларнинг комбинацияларидан келиб чиққан деб тушунтирилади. Француз олими Жан Жак Руссо (XVIII аср) ҳам шу фикрни қувватлайди.

Дунёдаги барча тилларда бундай элементлар мавжуд. Улар асосида турли сўзлар ясалиши мумкин: рус тилида: *охать*, *ухать*; ўзбек тилида: *уфламоқ* каби. Лекин бундай сўзларнинг миқдори шу қадар камки, тилдек мураккаб ҳодиса ана шу йўл билан пайдо бўлган дейиш бу масалани жуда соддалаштириб юборади. Бундан ташқари, бу назария тилнинг ижитмой ҳодиса эканлигини рад этади. Бинобарин, мазкур назарияни қабул қилиш тилнинг асосий функциясини инкор қилиш демакдир. Одамларнинг ички кечинмаларини изҳор қилишлари ҳамма вақт тингловчининг бўлишини тақозо қилмайди. Ваҳоланки, тилнинг яшаши ва ривожланиши жамият билан узвий боғлиқдир: жамият бор жойдагина тил бор, тил бор жойда жамият бор.

Тақлидий овоз ва ундов назариялари, асосан, психофизиологик планда сўзлашиш механизмининг келиб чиқишини ўрганишни биринчи даражали масала сифатида кўндаланг қилиб қўйди. Социал факторларни ҳисобга олмаслик тилнинг келиб чиқиши масаласига скептик муносабатда бўлишга олиб келди. Бунда биологик томонга ҳаддан ортиқ аҳамият бериб, одам ва кишилик жамиятининг пайдо бўлиши ҳисобга олинмади.

Меҳнат қийқириқлари назарияси. Бу назарияни XIX асрнинг 70-йилларида француз философи Л. Нуаре яратди.

Унинг қайд қилишича, тил инстинктив қийқириқлардан пайдо бўлган. Немис олими Карл Бюхер ҳам бу назарияни қувватлаб чиқди.

Турли қийқириқ ва ҳайқириқлар коллектив меҳнат фаолиятини энгиллаштиради, уни тартибга солади. Бундай қийқириқ, ҳайқириқлар дастлаб беихтиёр, бехосдан айтилган бўлса ҳам, кейинчалик уларнинг баъзилари меҳнат процесси символикага айланди. Бундай қийқириқлардан кишилар ҳозир ҳам меҳнат фаолиятларида фойдаланадилар. Лекин бундан меҳнат қийқириқлари биринчи нутқ элементлари бўлган деган хулоса келиб чиқмайди. Л. Нуаре энг муҳим масала — алоқа қуроли сифатида тилга бўлган социал эҳтиёжни ҳисобга олмайди.

Меҳнат қийқириқлари назарияси ундов назариясига ўхшаб кетади. Лекин бунда қийқириқ ва ҳайқириқлар кишиларнинг меҳнати жараёнида юз беради. Инстинктив қийқириқ меҳнат билан боғлиқ бўлса ҳам, биологик фактордир.

Ижтимоий келишув назарияси. Бу назария XIX асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлди. Бу назария бўйича, нарса ва предметларни аташда одамлар ўзаро келишиб олишган. Бунинг тилнинг пайдо бўлиши билан ҳеч қандай алоқаси йўқлиги кўриниб турибди. Бирор нарса тўғрисида келишиб олиш учун келишув воситаси, яъни тил керакдир. Бинобарин, бу назария тилнинг пайдо бўлишини эмас; балки тил ривожланишининг баъзи томонларининга тушунтириши мумкин.

Ўқорида кўриб ўтилган назарияларнинг асосий камчилиги шундан иборатки, уларда тилнинг пайдо бўлиши тафаккурнинг пайдо бўлиши билан боғланмайди. Тилнинг пайдо бўлиши одам ва тафаккурнинг пайдо бўлиши масаласининг таркибий қисмидир. Тилнинг пайдо бўлиши кишилик коллективининг пайдо бўлиши билан боғлиқдир.

77- §. Тилнинг пайдо бўлиши тўғрисида марксистик таълимот

Тилнинг пайдо бўлиши масаласи диалектик материализм асосчилари К. Маркс ва Ф. Энгельс томонидан ёритиб берилди. Ф. Энгельснинг «Маймуннинг одамга айланиш процессида меҳнатнинг роли», «Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши» асарларида тилнинг пайдо бўлиши проблемасига катта эътибор берилди.

Тилнинг пайдо бўлишида биологик ва социал факторлар катта роль ўйнаган. Бундан чамаси бир миллион йил муқаддам ер юзидо одамсимон маймунларнинг жуда тараққий қилган насли яшаган. Бу маймунлар фанда австралопитеклар деб ном олган. Улар, одатда, ерда юрган. Олдинги оёқлари баъзи вақтларда турли нарсаларни ушлашга одатланган, яъни қўл вазифасини ўтаган. Уларнинг жағи қисқа бўлган, бу эса товушларни талаффуз қилишга катта имкон берган. Австралопитекларнинг топилган қолдиқларига қараганда уларнинг мияси катта бўлган. Бундан келиб чиқадики, улар мураккаб фаолиятга мўлжаллангандир. Одамсимон маймунлар олдинги оёқлари билан дастлаб тайёр предметлардан қурол сифатида фойдаланганлар ва кўпроқ тик юришни ўргана бошлаганлар.

Аста-секин меҳнат қуролларини уларнинг ўзлари ясай бошлайдилар. Одамсимон маймунларнинг бу насли палеантроп (питекантроплар, синантроп)лар деб аталади. Бу вақтда улар тик юришни тўла ўзлаштирадилар. Тик юриш аввал одат бўлиб, сўнгра заруриятга айланади, шу тариқа озод бўлган қўл борган сари кўпроқ ва хилма-хил ишларни бажаради ва маймун одамга айлана бошлайди.

Одамсимон маймунларнинг одамга айланиш эволюциясининг навбатдаги бўғини неандертальцлар деб номланади. Бу даврнинг хусусияти шундан иборатки, унда неандертальцлар дастлабки маъноли товуш ва товушлар бирикмасини талаффуз қила бошлайдилар. Элементар фикрлар билан товушлар бир-бирига илк бор боғлана бошлайди. Мана шундай қилиб, одам жамият эволю-

циясида буюк паллага қадам қўйди.— тил билан тафаккур шакллана бошлади. Қишилик жамиятининг бу икки қудратли кучининг майдонга келиши меҳнат билан узвий боғлиқ бўлди.

Тахминан 40—50 минг йиллар олдин ҳозирги замон одамларининг кроманьонлар деб ном олган авлодлари пайдо бўлди. Бу одамлар ибтидоий-ижтимоий формациянинг аъзолари бўлиб, уларнинг ҳаётида мураккаб ижтимоий меҳнат ва оилавий муносабатлар ўрнатилган эди. Бу даврда уларда мия яхши ривожланган, нутқ тараққий этган ва мавҳум тафаккур пайдо бўлган эди.

Шундай қилиб, тилнинг пайдо бўлиши одамнинг пайдо бўлиши билан узвий боғлиқдир. Бу процесда иккита биологик фактор катта роль ўйнади: биринчиси, маймуннинг олдинги оёқлари қўл вазифасини ўтай бошлади, бу эса меҳнат қилишга имкон берди; иккинчиси, дастлаб ҳеч қандай маъно англамайдиган товушларнинг аста-секин маъно кашф этишидир. Марксистик тилшунослик меҳнат, алоқа зарурияти тилнинг пайдо бўлишида ҳал қилувчи роль ўйнашини илмий асослаб берди. «Қўлнинг тараққий қилиши натижасида, меҳнат натижасида,— деб ёзади Ф. Энгельс,— табиат устидан бошланган ҳукмронлик, илгарига қараб босилган ҳар бир янги қадам сайин одамнинг билим даражасини кенгайтира борди. Табиат буюмларида у доимий равишда янги, шу вақтгача маълум бўлмаган хусусиятларни оча борди, иккинчи томондан, меҳнатнинг ривожланиши, зарурият орқасида, жамият аъзоларининг янада яқинроқ жипслашувига ёрдам берди, чунки шунинг орқасида бир-бирларига ёрдам қилиш, биргалашиб ишлаш тез-тез учрайдиган ҳодисалардан бўлиб қолди ва бу биргалашиб ишлашнинг фойдасини англаш жамиятнинг ҳар бир айрим аъзоси учун равшанроқ бўла борди. Қисқача айтганда, уюшган кишилар шу даражага етдиларки, уларда бир-бирларига *ниманидир айтиш эҳтиёжи* туғилди. Бу эҳтиёж ўзига керакли органини вужудга келтирди: маймуннинг тараққий қилмаган ҳиқилдоғи аста-секин, лекин тўхтовсиз модуляция йўли билан борган сари тараққий қилган модуляция учун ўзгариб турди, оғиз органлари аста-секин, аниқ равшан товушлар чиқаришга ўрганди»¹. Хуллас, меҳнат, тил, фикр бир вақтда ўзаро боғлиқ ҳолда пайдо бўлди. Лекин булар ичида тилнинг пайдо бўлишида меҳнат алоҳида роль ўйнади. Бу ҳақда Ф. Энгельс: «Аввало меҳнат, сўнгра у билан бирга бурро-бурро қилиб сўзлаш иккита энг муҳим сабаб бўлдики, бу сабаблар таъсири остида маймуннинг мияси секин-аста одам миясига айланди»²,—деб ёзади. Мия ва сезги аъзоларининг тараққий этиши, онгнинг ривожланиши мавҳум тафаккурни юзага келтирди. Фикрлаш фаолиятининг кучайиши, онг тараққиёти эса тилнинг ривожланишига кучли таъсир кўрсатди. Фикр ва нутқ тараққиётининг такомиллашуви, ўз навбатида, меҳнатга таъсир қилиб, унинг янада ҳаракатчан ва аниқ бўлишига ёрдам

¹ Ф. Энгельс. Маймуннинг одамга айланиш процессида меҳнатнинг роли. К. Маркс, Ф. Энгельс. Танланган асарлар. II том, Тошкент, 1959. 83- бет.

² Ф. Энгельс. Шу асар, 84- бет.

берди. Меҳнат, тил ва онг орасидаги бундай муносабат ҳозир ҳам давом этмоқда.

Дастлабки тил жуда содда ва камбағал бўлган. У интонация ва имо-ишора билан қўшилган диффуз ҳолдаги товуш гаплардан иборат эди, булар маймуннинг қийқиришларига ўхшаш бўлган. Товушлар комплекси асосий тил бирлиги ҳисобланган. Бундай товушлар комплекси бир бўғинли бўлиб, товушлар аниқ фарқ қилинмаган. Товушлар, асосан, ундош бўлиб, унча кўп эмас эди. Кишилик нутқининг аниқ бўлиши лаб ва тил орқа, оғиз ва бурун товушларини фарқли талаффуз қила бориш билан боғланган. Тил олди ва лаб товушларининг пайдо бўлиши ва уларнинг дифференциацияси кейинчалик юз берди. Товушлар комплекси инвентари ҳам кўп бўлмаган. Шунинг учун ҳам бир сўз турли шаронтда турли маъно ифода қилган. Бундай сўзларни такрорлаш, қўшиш сўз формаси яшашнинг асосий усули бўлган. Сўз туркумларининг шакллана бориши ва уларнинг синтактик хусусиятларга эга бўлиши билан сўз формаларининг дифференциацияси бошланади. От ва феълнинг ўзаро қарши қўйилиши, олмош ва ёрдамчи сўзларнинг ҳосил бўлиши, лексик-грамматик категорияларнинг шаклланиши грамматик қурилишнинг юзага келишига олиб келди. Фонетик ва грамматик қурилиш, луғат состави тил структурасини ташкил қилади.

78- §. Тилларнинг тараққиёти. Тил тараққиётининг дифференциация ва интеграция процесси

Кишилар ибтидоий жамиятнинг дастлабки даврларидаёқ тўда-тўда бўлиб яшаганлар. Булар уруғ деб ном олган. Уруғ кишилар жамиятининг энг кичик, оддий ҳамда қадимий уюшмасидир. Уруғ турли сабабларга кўра бўлиниб кетади: қариндош уруғлар пайдо бўлади. Бир нечта қариндош уруғ қабилани ташкил қилади. Бундай уюшмаларнинг ўз тили, алоқа воситаси бўлган. Ф. Энгельс бу ҳақда шундай деган эди: «Қабиланинг айрим, ўзига хос *диалектик (шеваси)* бор. Ҳақиқатда қабила демак — аслда диалект демакдир»¹.

Давр ўтиши билан қабила аъзолари кўпайиб, кенгроқ территорияга тарқала бошлайдилар. Бошқа территорияларга ажралиб кетган қариндош қабилалар маълум ижтимоий-иқтисодий шароитларда бир тилнинг турли диалектларида сўзлашувчи қабилалар уюшмасига — қабилалар иттифоқига бирлашадилар. Қабила иттифоқларининг умумий тили бўлади, лекин бунда айрим қабила тиллари қабила иттифоқи тилига нисбатан диалект ёки шева ҳолатида бўлади. Қариндош қабилалар иттифоқи халқни ташкил қилади. Халқнинг ташкил топишининг иқтисодий базаси — капитализмгача бўлган ишлаб чиқариш муносабатларидир.

Айрим қабилалар иттифоқига фақат қардош қабилалар эмас,

¹ Ф. Энгельс. Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши. Тошкент, 1956, 103- бет.

бошқа қабиладар ҳам кирган. Ф. Энгельснинг қайд қилишича, «халқ эмас, территория бўлинган». Қабиладар иттифоқлари ўрнига территориал бўлинишга асосланган давлат тузуми пайдо бўлади. Масалан, Европада грек, эски француз, қадимги рус ва бошқа халқлар ташкил топади.

Қадимги рус халқи (элати) шарқий славян қабилаларининг бирлашуви билан юзага келди, 882 йилда Новгород князи Олег Киевни эгаллади ва уни Киев Руси давлатининг пойтахти қилди. Киев Руси қўшни қабила ва давлатлар билан бўлган оғир курашларга бардош бериб, ўз давлати ва маданиятини яратди, бу шарқий славян қабилаларининг ўз умумий тилига эга бўлган ягона халқ (элат)—қадимги рус халқи бўлиб уюшишини таъминлади.

Халқ кишиларнинг тарихий уюшмаси сифатида территория, маданият, тил бирлигини тақозо қилади. Унинг пайдо бўлиши иқтисодий ва давлат тузуми асосига кўра турлича бўлиши мумкин. Қадимги миср, қадимги хитой халқ (элат)лари тарихий жиҳатдан биринчи халқлар бўлган. Улар қулдорлик жамиятида ташкил топди. Феодализм жамиятида қадимги рус, француз халқлари юзага келди. Ўзбек халқи XI—XII асрлардан бошлаб шакллана бошлайди.

Умумий территория турли қабила кишиларининг биргаликда яшашлари учун шароит яратади. Умумий маданият ва умумий тил шакллана боради. Лекин феодализм учун умумий давлат ва умумий тил билан бирга территориал диалектлар ҳам характерли эди.

Демак, тил бу даврда, бир томондан, қатор бир-биридан фарқ қилувчи диалектлар сифатида намоён бўлса, иккинчи томондан, уларни бир-бирига яқинлаштирувчи етакчи иқтисодий ва маданий марказ тили сифатида намоён бўлади.

Диалектлар, маҳаллий тиллар уруғчилик давридан бошлаб капитализмгача сон жиҳатидан кўпайиб боради. Аввал бир қабила иттифоқига кирган тиллар марказдан узоқлашган сари улардаги диалектал фарқ орта боради ва охири бу диалектал фарқлар янги тил пайдо бўлиши учун асос бўлади: миқдор ўзгариши сифат ўзгаришига олиб келади.

Янги-янги диалект ва тилларнинг пайдо бўлишида икки фактор ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди: в а қ т ва м а с о ф а. Вақт ўтган сайин масофанинг кенгая бориши янги диалект ва тиллар пайдо бўлишига олиб келади.

Диалектлар сонининг кўпайиши ва улар асосида янги-янги тилларнинг вужудга келиши тил тараққиётининг д и ф ф е р е н ц и а ц и я процессини ташкил қилади. Демак, дифференциация деганда тилларни диалектларга парчаланиши тушунилади, бир тилга мансуб диалектларнинг миқдор томондан ортиб бориши англашилади.

Тилнинг диалектдан фарқи шуки, тил бутун бир халққа хизмат қилади, диалект эса халқнинг бир группасигагина тааллуқлидир. Шу сабабдан тил кўп функцияли, ҳамма учун умумий алоқа

воситасидир, яъни инвариант воситадир, диалект эса функция нуқтаи назаридан чегараланган бўлиб, тилнинг бир вариантини ташкил этади.

Халқ тили ёзма адабий тил формасида ҳам намоён бўлиши мумкин, лекин унинг ҳамма диалектларни бирлаштириш қобилияти бу даврда анча ожиз ва таъсир кучи кам бўлади.

Ҷамиятнинг муайян тарихий шароитида халқлар тараққий қилиб, миллатга айланади. Миллатнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши учун албатта кўп миқдордаги одамлар орасида иқтисодий муносабат бўлиши зарур. Миллатнинг асосий белгилари қуйидагилар: умумий территория, умумий тил, умумий маданият ва маънавий бирлик. Шу белгиларни ўзида мужассамлаштирган кишилар уюшмаси миллат, унинг тили эса миллий тил деб аталади.

«Капитализмнинг феодализм устидан узил-кесил ғалаба қилган даври бутун дунёда миллий ҳаракатлар билан боғлиқдир. Бу ҳаракатларнинг иқтисодий асоси шуки, товар ишлаб чиқариш тўла ғалаба қилиши учун буржуазия ички бозорни эгаллаши керак, аҳолиси бир тилда сўзлашувчи территориялар давлат йўли билан бирлаштирилиши, бу тилнинг тараққийси ва адабиётда маҳкам ўрнашиши йўлидаги барча тўсиқлар бартараф қилиниши керак. Тил кишиларнинг энг муҳим алоқа воситасидир; тил бирлиги ва унинг бемалол ривожланиб бориши ҳозирги капитализмга мувофиқ келадиган ҳақиқатан эркин ва кенг савдо оборотининг, аҳолининг ҳамма айрим синфларга эркинлик билан ва кенг суратда бирлашининг энг муҳим шартларидан бири...»¹. «Миллатлар—ижтимоий тараққиётдаги буржуа даврининг муқаррар маҳсули ва муқаррар формасидир»².

Демак, миллат капитализм маҳсулидир. Капитализмда майдонга келган миллатлар буржуазия миллатини ташкил этади. Ҳозирги вақтда Европа, Америка қитъаларидаги кўпчилик миллатлар, масалан, француз, инглиз, испан, америка ва бошқалар буржуа миллатларидир. Капитализм тузуми шароитида миллатлар тенг ҳуқуққа эга бўлмайди. Ҳукмрон миллат майда миллатларни ва халқларни, хусусан, мустамлака халқларини эзиш, уларнинг маданиятлари ва тилларини хўрлаш сиёсатини олиб боради. Бундай даврни яқин-яқинларда ўз бошидан кечирган кўпчилик Осиё ва Африка мамлакатлари бунга яққол мисолдир. Лекин ҳозирги пайтда мустамлака асоратини абадий улоқтириб ташлаган ва ташлаётган Осиё ҳамда Африка халқлари, ўз мамлакатларида халқ-демократик тузумни барпо қилган халқлар буржуазиянинг миллатчилик сиёсати оқибатларини батамом йўқ қилиб, ўз маданиятларини, она тилларини эркин ривожлантириш имкониятларига эга бўлдилар ва бўлмоқдалар.

Миллатларнинг чинакам гуллаб-яшнаши ва ривожланиши социализм даврида рўй берди. Социализм давридаги миллатлар социалистик миллатлар деб аталади. СССР даги ҳамда халқ

¹ В. И. Ленин. ТАТ, 25- том, Тошкент, 1976, 296—297- бетлар.

² В. И. Ленин. ТАТ, 26- том, Тошкент, 1976, 83- бет.

демократияси мамлакатларидаги миллатлар ана шундай миллатлардир. Совет Иттифоқида ва халқ демократияси мамлакатларида миллатларнинг тенг ҳуқуқлиги таъмин этилган, демак, миллий тилларнинг эркин ва мустақил ривожланиши учун барча имкониятлар мавжуд.

Миллий тиллар, албатта, ўз адабий ёзув формасига эга бўлади. Миллий тилнинг бу формаси мазкур миллатнинг ҳар бир аъзоси учун, ҳар бир шеvasи учун умумийдир. Ҳар бир миллат ўз адабий тилининг мустақамланиши учун ҳаракат қилади. Унинг маданий мероси она тилида ўз аксини топади. Агар капитализмгача бўлган ижтимоий-иқтисодий формацияларда тиллар ва диалектлар сон жиҳатидан кўпайиб борган бўлса, капитализмдан бошлаб, яъни миллат ва миллий тилларнинг пайдо бўлиши билан акс тенденция юзага келади. Бу даврда диалектлар камайиб, адабий тилга яқинлаша боради. Бу процесс социализм даврида яна ҳам тезлашади. Бунга сабаб фан ва техниканинг тез суръатлар билан ривожланиши муносабати билан радио ва телевизорлар сонининг кўпайиши, улар орқали адабий тилда олиб бориладиган кундалик эшиттириш ва кўрсатувлар, газета ва журналларнинг кўплаб нашр этилиши ва территориянинг ҳамма бурчакларига тарқатилиши, кўплаб илмий ва адабий асарларнинг нашр этилиши ва ниҳоят, олий ва махсус ўрта таълим системаларида ўқиш-ўқитиш ишларининг адабий тилда олиб борилиши, адабий тил мавқеининг кўтарилиши унинг таъсир доирасини кенгайтиради. Тил тараққиётидаги бу процесс тилшуносликда интеграция деб юритилади. Демак, интеграция бир тилга мансуб шеваларнинг адабий тил нормаларига яқинлашувидир. Юқорида кўриб ўтилган қабилалар иттифоқи тилининг шаклланиши ҳам тил тараққиётининг интеграция процессини ташкил қилади. Булардан кўриниб турибдики, интеграция дифференциацияга нисбатан аксли процесс бўлиб, улар турли натижаларга олиб келади. Бундай процесслар тилда тасодифан юз бермайди, балки жамият тараққиётига ва реал ижтимоий шароитга мувофиқ ҳолда рўй беради.

79-§. Тилларнинг чатишуви масаласи

Ҳар бир тил ўз бошидан турли даврни ўтказади. Бирорта тилни пайдо бўлганидан бошлаб то ҳозиргача ўзича ривожланиб келяпти, деб бўлмайди. Маълумки, тил инсон билан боғлиқ. Тил ўзича ривожланмайди, унинг ривожланиши жамият билан узвий боғлиқдир.

Тил тараққиётига қўшни халқлар орасидаги турли муносабатлар: савдо-сотиқ ва маданий алоқалар, урушлар ўз таъсирини кўрсатади. Бундай ҳодисалар баъзи тилларга кўпроқ, баъзиларига эса камроқ таъсир этади. Масалан, ҳозирги инглиз тили луғат бойлигидаги сўзларнинг тахминан 30% гина соф инглиз сўзларидир, бошқалари эса роман тилларидан ва баъзи шарқ тилларидан ўзлаштирилган сўзлардир. Тиллар орасидаги бундай муносабатлар тиллар ҳамкорлиги (языковые контакты) дейилади.

Тиллар ҳамкорлигида тилларнинг чатишувига катта аҳамият берилади. Лекин ҳар қандай ҳамкорлик ҳам тиллар чатишувига киравермайди. Масалан, бир тилдан иккинчи бир тилга сўз ўзлаштирилиши тиллар чатишувига кирмайди, чунки ўзлаштирилган сўзлар тилнинг грамматик структурасига ўз таъсирини ўтказмайди: араб тилидан ўзбек тилига ўзлаштирилган сўзлар бунга мисол бўлади.

Франциянинг XI асрда Британия оролини босиб олиши ва француз тили билан англосаксон тиллари орасидаги кураш натижаси чатишувга мисолдир. Маълумки, бу ерда ғолиблар тили бўлмиш француз тили билан мағлублар тили — англосаксон тиллари орасида узоқ вақт давом этган курашдан кейин ғолиблар ўз тилини йўқотиб, англосаксон тилини қабул қиладилар. Шунинг ҳам айтиш керакки, англосаксон тили ҳам француз тилидан баъзи элементларни қабул қилди.

Чатишув процессида икки ҳодиса юз беради: **субстрат** ва **суперстрат** (Бу сўзлар латинча бўлиб, биринчиси «таг қатлам», иккинчиси эса «устки қатлам» деган маъноларни англатади). Ҳар иккала тушунча мағлуб тилнинг ғолиб тилдаги элементларидир. Агар мағлуб тилнинг элементлари ғолиб тилнинг фонетик, грамматик системаларини бузиб, унга актив таъсир қилган бўлса, унда субстрат ва суперстрат ҳодисалари рўй беради.

Субстрат юз берганда келгиндилар тили маҳаллий тилни сиқиб чиқаради ва ишлатилишдан чиқиб кетаётган тил келгиндилар тилига сезиларли таъсир кўрсатади.

Суперстрат ҳодисасида эса келгиндилар тили маҳаллий тил билан курашиб, унга сезиларли даражада таъсир ўтказади, лекин уни сиқиб чиқармайди. Бунга Британия оролининг норманлар томонидан босиб олиниши ва норман тилининг инглиз тилига кўрсатган таъсири мисол бўла олади.

Субстрат билан суперстратни шартли равишда қуйидагича кўрсатиш мумкин:

$$\frac{\text{тил А}}{\text{келгинди}} + \frac{\text{тил Б}}{\text{маҳаллий}} = \text{Аб} — \text{субстрат.}$$

$$\frac{\text{тил А}}{\text{келгинди}} + \frac{\text{тил Б}}{\text{маҳаллий}} = \text{Ба} — \text{суперстрат.}$$

Лекин тилдаги бу ўзгаришлар кескин, тўсатдан содир бўлмайди: тилда революция бўлмайди, тилдаги ўзгаришлар аста-секин, эволюцион йўл билан амалга ошади. Шу билан бирга, тил тараққиётида турғунлик ҳам бўлмайди, у доимо ривожланишдадир.

80- §. Миллий тилларнинг шаклланиши ва тараққиёти

Юқорида кўриб ўтганимиздек, миллий тилларнинг пайдо бўлиши миллатнинг пайдо бўлиши билан узвий боғлиқдир.

Ижтимоий ва тарихий категория бўлмиш миллат капитализм билан бирга пайдо бўлади ва тараққий этади. Капитализм жара-

ёнида пайдо бўлган буржуазия миллати антагонистик синфлардан ташкил топади. Социалистик тузумда ҳам миллат синфлардан ташкил топади, лекин бу синфлар антагонистик характерда бўлмайди. Синфсиз жамият фақат коммунистик жамиятдагина бўлади.

Миллат ва миллий тилларнинг пайдо бўлиш процесси турли халқларда турлича ва турли вақтда содир бўлди.

Қаерда феодализм тузуми емирилиб, капиталистик системага ўтилган бўлса, шу ерда миллат ва миллий тил ҳам пайдо бўла бошлади.

К. Маркс ва Ф. Энгельс миллий тиллар уч йўл билан пайдо бўлиши мумкинлигини айтиб ўтганлар¹.

1. Миллий тил пайдо бўлгунга қадар мавжуд бўлган бирор диалект миллий тил даражасига кўтарилади. Бунга ҳозирги француз тилини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Бу тилнинг асосида Париж ва унинг атрофида кенг тарқалган Иль-де-Франс диалекти ётади. 1539 йилда Франциска I нинг буйруғи билан ана шу диалект Франциянинг ягона давлат тили деб эълон қилинди.

2. Миллий тил чатишув йўли билан ҳосил бўлади. Бунга инглиз тили мисол бўла олади.

Инглиз тили ўз бошидан асосан уч даврни ўтказган: биринчи давр қадим замонлардан то XI асргача бўлган давр. Бу даврда англлар, сакслар ва ютлар Британияни босиб олиб, маҳаллий кельт (ҳозирги шотландлар, ирландлар ва уэлзларнинг қадимий авлодлари) қабилаларини Бретань ярим оролига ҳайдаб, ўзлари Эритания оролига ҳукмрон бўлиб олганлар. IX—X асрларда англосакслар ва данияликлар орасида урушлар бўлиб ўтади ва бу урушда данияликлар енгиб, англосаксларга қўшилиб, чатишиб кетадилар.

Иккинчи давр XI—XV асрларни ўз ичига олади. Бу давр ичида норманлар Британияни босиб олиб, ҳукмронликни ўз қўлларига оладилар. Улар француз тилида гаплашар эдилар. Англосакслар эса герман тилида сўзлашардилар. Бу икки тил орасида узоқ вақт сураш бўлиб, оқибатда маҳаллий тил енгиб чиқади, лекин француз тили англосакслар тилига маълум даражада ўз таъсирини сўрсатди. Жумладан, инглиз тили тарихида содир бўлган «унлиларнинг буюк силжиши» француз тили суперстрати билан изоҳланади.

Учинчи давр XVI асрнинг охирига тўғри келади. Бу даврда англосакс тили ва француз тили орасидаги чатишув процесси тугаб, миллий инглиз тилининг барпо бўлиш даври бошланади. Инглиз миллий тилининг шаклланиши Вильям Шекспир номи билан боғлиқдир.

3. Миллий тил диалектларнинг мужассамлашуви билан ҳосил бўлади. Бу йўл билан рус ва ўзбек миллий тиллари шаклланди. XVI—XVII асрда Москва давлатининг пайдо бўлиши билан Мос-

¹ К.Маркс, Ф. Энгельс. Асарлар, 3- том, Москва, 1955, 427- бет.

ква диалекти асосида рус миллий тили шакллана бошлайди. Москва ўша даврларда шимол ва жануб диалектларининг тута-шадиган маркази эди.

Ўзбек миллий адабий тили қарлуқ-чигил-уйғур диалекти асо-сида шаклланди. Бу диалект Тошкент, Фарғона, Самарқанд-Бу-хоро шеваларини ўз ичига олади. Ўзбек миллий адабий тилининг шаклланишида қипчоқ ва ўғуз шеваларининг ҳам иштироки бор. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг нормалари фонетик жиҳатдан Тошкент шеvasига ва морфологик жиҳатдан Фарғона шеvasига асосланган.

Миллий тилларнинг шаклланишида ва ривожланишида бадий сўз усталари, ёзувчи ва шоирларнинг роли жуда катта. Масалан, рус миллий адабий тилининг шаклланиши ва ривожланишида М. В. Ломоносов, Д. И. Фонвизин, Н. М. Қарамзин, А. И. Крилов, А. С. Грибоедов, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Н. В. Гоголь, В. Г. Белинский кабиларнинг роли катта бўлди. Бунда, айниқса, рус адабий тилининг асосчиси бўлмиш А. С. Пушкиннинг хизма-ти алоҳида ўрин эгаллади. Ўзбек миллий адабий тилининг шакл-ланиши ва ривожланишида эса Ҳамза Ҳакимзода Ннёзий, Абдул-ла Қодирий, Садриддин Айний, Фафур Фулом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Миртемир каби йирик адибларимизнинг ижодий фаолия-ти муҳим аҳамиятга эга бўлди.

81- §. Миллатлараро ва халқаро алоқа тиллари

Дунёда 3000 га яқин тил мавжуд бўлса, шундан 300 га яқини ўз ёзувига эга. Бундан 200 га яқини бир миллиондан ортиқ аҳо-лиси бўлган халқлар учун хизмат қилади. Булар ичида хитой, инглиз, рус, испан, ҳинди ва урду, япон, немис, араб, португал, француз каби тиллар жаҳонда энг кўп тарқалган тиллар ҳисоб-ланади. Лекин бу тилларда гаплашувчи кишиларнинг сони шу миллат аъзоларининг сонига тўғри келавермайди. Масалан, хитой тилида, асосан, шу миллат вакиллари сўзлашади. Инглиз, испан, рус тилларида эса шу миллатлардан ташқари кўпгина бошқа миллат вакиллари ҳам гаплашади. Лекин айрим тилларнинг, ма-салан, инглиз ва рус тилларининг кенг тарқалиш сабаби бир хил эмас. Инглиз тилининг кенг тарқалиши Англиянинг колонизатор-лик сиёсати билан боғлиқ бўлса, рус тилининг тарқалиши унинг миллатлараро алоқа воситасига айланиши, фан ва техника, мада-ният ва санъатда юз берган оламшумул ўзгаришларни биринчи манбадан ўрганишга бўлган қизиқишнинг жаҳон бўйлаб ортиб бориши, умуман, рус тилини ўрганишга бўлган эҳтиёжнинг тобора кенгайиб бориши билан изоҳланади.

Жаҳонда энг кўп тарқалган тиллар билан бир қаторда кам тарқалган тиллар ҳам мавжуд бўлиб, булар қабила ёки элат аъзо-ларининг алоқа воситаси ҳисобланади. Масалан, Доғистонда бот-лих тили Ботлих ва Миарсу овулларида, гинух тили Цинтин районининг Гинух овулида яшовчи аҳолининг тили ҳисобланади.

Гинухлар ҳаммаси бўлиб 200 киши атрофида. Буларнинг кўпчилиги авар тилини ҳам билади.

Тилнинг ижтимоий моҳияти унинг ёзма адабий формага эга бўлиши билан кенгайиб боради. Бевосита алоқа билан бир қаторда турли адабиётлар, вақтли матбуот, радио ва телевидение кабилар ҳам тилнинг тарқалишида асосий факторлардан ҳисобланади. Тилнинг тарқалиши эса унинг қўшимча функция бажаришига олиб келади. Мана шу асосда миллатлараро ва халқаро алоқа тиллари юзага келади.

Миллатлараро алоқа тили турли миллат, элат вакиллари ўртасида алоқа қилиш учун хизмат қилади. Бундай тилнинг юзага келиши турли халқлар ўртасида, айниқса, кўп миллатли мамлакатларда ўзаро алоқа қилиш эҳтиёжи билан боғлиқ. Масалан, ўзбек тили Ўзбекистон ССР да яшовчи ўзбеклар, тожиклар, уйғурлар, татарлар, қорақалпоқлар, туркманлар ва бошқалар учун мана шундай тил вазифасини бажармоқда.

Мамлакатимизда кишиларнинг янги тарихий бирлиги — совет халқи юзага келди. Рус тили Совет Иттифоқида яшовчи барча халқларнинг миллатлараро алоқа тилига айланди.

Миллатлараро алоқа тили билан бир қаторда янада кенг диапазонли ва янада кенгроқ вазифаларни бажарувчи тиллар ҳам пайдо бўлди. Булар халқаро алоқа тилларидир. XVII—XVIII асрларда испан, француз ва немис тиллари, XIX асрда инглиз тили, XX асрда рус тили жаҳонда кенг тарқалди. Булар П. Н. Денисов ва В. Г. Костомаровларнинг кўрсатишича, XX асрнинг тарихий категорияси сифатида илмий-техник тараққиётда муҳим факторга айланди. Ҳозир жаҳонда инглиз ва рус тиллари алоҳида роль ўйнамоқда.

Тилшунослик бу типдаги жаҳон тилларидан бошқа қуйидаги тип тилларнинг мавжудлигини ҳам қайд қилади.

Хитой портларида «пижин-инглиш» тили порт ходимлари ва бошқа давлатлардан келган сув кемалари матрослари орасида алоқа воситаси бўлиб хизмат қилади. Бу тил бузиб айтиладиган инглиз тили лексикаси билан хитой грамматикасидан ташкил топган. Масалан, инглиз тилида ригеоп сўзи «каптар» маъносида ишлатилади, «пижин-инглиш» тилида эса бу сўз ҳар қандай парандани англатади. Магу сўзи инглиз тилида исм — атоқли от бўлиб, аёлларга кўп қўйилади, «пижин-инглиш»да эса бу сўз умулман аёллар маъносида қўлланади ва ҳоказо.

Ўрта денгиз портларида «сабир» тили «халқаро тил» вазифасини ўтайди. Бу тил француз, испан, итальян, грек ва араб тиллари элементларидан ташкил топган.

Тарихда айрим тилларни ижтимоий ҳаётнинг баъзи соҳаларида халқаро алоқа тили вазифасида қўллаш ҳоллари бўлган. Масалан, Ўрта асрларда Европада фан тили сифатида латин тили қўлланган. Шарқда эса бу вазифани араб, форс тиллари бажарган.

Араб ва форс тиллари маҳаллий тиллар, жумладан, ўзбек тили лугат составида, латин тили илмий терминологияда чуқур из қолдирди. Илмий адабиётларда латинча терминларнинг кўплаб

учраши ҳам шу билан изоҳланади. Ҳозирги вақтда ботаника, зоология, медицина, фармакология фанларида латинча номлар халқаро номенклатура вазифасини ўтайди.

82- §. Халқаро сунъий тиллар

Юқорида қайд қилинганидек, халқаро тил масаласи ҳамма вақт актуал масала бўлиб келди ва ҳозир ҳам шундай бўлиб қолмоқда. Шу муносабат билан азалдан олимлар халқаро алоқа воситаси сифатида сунъий тил яратиш тўғрисида бош қотириб келадилар. Бундай тиллар фақат XIX аср охирида пайдо бўла бошлади.

1880 йилда Германияда И. М. Шлейер томонидан яратилган «воляпюк» номли тилнинг проекти эълон қилинди. 1887 йилда эса Польшада врач-полиглот Заменгоф томонидан яратилган «эсперанто» тили пайдо бўлди. У тез орада турли мамлакатларга тарқалди. Дастлаб бу тил билан марка йиғувчилар (филателистлар), нумезматлар (танга пул йиғувчилар), спортсменлар, коммерсантлар, кейинчалик философлар, филологлар ва ҳаттоки ёзувчилар ҳам қизиқиб қолдилар. Эсперанто тили дарсликлари кўплаб нашр қилина бошлади. Бу тилда халқаро конгресс ва конференциялар ўтказилмоқда. 25 радиостанция эшиттириш олиб бормоқда, журнал ва газеталар нашр қилинмоқда. Баъзи адабий асарлар бу тилга таржима қилинди, баъзи ёзувчилар эса бу тилда адабий асарлар ҳам яратдилар. Лекин бу асарларнинг бадий қиймати йўқ даражада, чунки сунъий тиллар табиий тиллардан фарқли ўлароқ стилистик воситалардан холидир. Лондондаги энг йирик эсперанто кутубхонаси 30 мингдан ортиқ номдаги китоб фондига эга. СССРда эсперанточилар уюшмаси 1921 йилдан буён мавжуд.

Эсперанто 16 грамматик қоида ва қирққа яқин суффикс ва предлогга эга. Ҳар бир сўз қандай ёзилса, шундай ўқилади. Ҳар бир фонемага бир латин ҳарфи мос келади. Ургу доимо сўзнинг охириги бўғинидан олдингисига тушади. Сўз ўзгариши, форма ясалиши, сўз ясалиши агглютинация усули билан амалга оширилади. Сўз туркумлари форма ясовчи суффикслар орқали ажратилади. Масалан, сўз **о** билан тугаса (*patro* — ота), от туркумига, **а** билан тугаса (*patra* — бахтли), сифат туркумига, **е** билан тугаса (*patre* — оталарча), равиш туркумига хос бўлади. Кўплик **ј** суффикси, келишиклардан тушум суффикси, қолганлари предлог орқали кўрсатилади. Сўз ясалиши суффикслар ва приставкалар орқали амалга оширилади. Бир ўзакдан 20 дан тортиб 60 гача сўз ясаш мумкин.

Халқаро сунъий тил ўз системасининг баъзи афзалликларига қарамай, кишиликнинг полифункционал тили вазифасини бажара олмайди. У табиий миллий тилларга нисбатан иккиламчи, ёрдамчидир. Бу тилда гаплашувчиларнинг сони чегараланган. Булардан ташқари, сунъий тилларнинг асосий камчилиги — уларнинг ривожланмаслигидир; бу тилни она тили деб ҳисоблайдиган жамиятнинг йўқлигидир. Агар табиий тиллар табиий равишда эволю-

ция йўли билан доимо ривожланиб турса, сунъий тиллардаги ҳамма янгиликлар сунъий равишда амалга оширилади. Ана шу сабабларга кўра бундай тиллар ҳеч қачон халқаро тил вазифасини ўтай олмайди. Табиий тиллар ижтимоий жиҳатдан ҳар қандай сунъий тиллардан ўз хусусиятлари билан устун туради. Биринчидан, халқаро алоқанинг табиий тилларини юз миллионлаб кишилар ёшликдан ҳеч қандай қўшимча тадбирларсиз эгаллаб боради, иккинчидан, бу тилларда асрлар давомида яратилган адабиётлар мавжуд, учинчидан, бу тиллар бошланғич, ўрта, олий мактаблар тили бўлиб, бу ўқув юртлари кўп асрлик традицияларга эга, тўртинчидан, бу тилларда бошқа мамлакатларда ҳам миллион-миллион кишилар алоқа қилади, бешинчидан, жамият бу тилларни ўқитишда маълум тажриба орттирди, бу тилларда кўплаб ўқув ва махсус адабиётлар нашр қилинган. Бундай тилларнинг ижтимоий базаси анча кенг бўлиб, у юз миллионлаб кишиларни ўзида бирлаштиради.

Ҳақиқий халқаро тил бирор табиий миллий тил асосида пайдо бўлади. Лекин бундай тилнинг пайдо бўлиши учун маълум тарихий шарт-шароит бўлиши лозим. Бундай тил бутун дунёда социализм ғалаба қилгандан кейингина содир бўлиши мумкин. Бундай тил буйруқ йўли билан киритилмай, балки миллатларнинг эркин иродаси билан майдонга келади.

83- §. Рус тили — миллатлараро алоқа тили

Л. И. Брежнев шундай деган эди: «Бизнинг мамлакатимизда социалистик қурилиш йилларида кишиларнинг янги тарихий бирлиги — Совет халқи вужудга келди. Биргаликда қилинган меҳнатда, социализм учун курашда, социализмни ҳимоя қилиш учун элиб борилган жангларда синфлар ва социал гуруҳлар, миллатлар ва элатлар ўртасида янги, гармоник муносабатлар — дўстлик за ҳамкорлик муносабатлари пайдо бўлди. Бизнинг кишиларимиз марксча-ленинча идеологиянинг муштараклиги, коммунистик жамият қуришдаги юксак мақсадларнинг муштараклиги билан жипс ташган. Кўп миллатли Совет халқи ана шу монолит жипслигини ўз меҳнати билан, Коммунистик партия сиёсатини яқдил маъқуллаши билан намоён қилмоқда»¹.

Ҳозирги вақтда бизнинг мамлакатимизда 130 га яқин миллат ва элат вакиллари яшайди. Шунинг учун ҳам бизнинг мамлакатимизда миллий масаланинг ҳал қилиниши алоҳида аҳамиятга эгадир. Социализмда миллатларнинг сиёсий тенг ҳуқуқлилиги таъминланибгина қолмай, уларнинг эски тузумдан мерос қолган иқтисодий ва маданий тенгсизлиги ҳам тугатилди. «Барча Совет иллий республикалари ўзаро қардошларча ёрдамга, биринчи навбатда улуғ рус халқининг ёрдамига таяниб,— дейилади Совет 1-тифоқи Коммунистик партиясининг программасида,— ўзларида юзирги замон саноатини, ишчилар синфи ва интеллигенциянинг иллий кадрларини вужудга келтирдилар, шаклан миллий, мазму-

¹ Л. И. Брежнев. Ленин йўлидан. Тошкент, 1972, 3- том, 313- бет.

нан социалистик маданиятни ривожлантирдилар. ...Тенг ҳуқуқли халқларнинг ихтиёрий асосларида ягона кўп миллатли давлатга — Совет Социалистик Республикалари Иттифоқига бирлашуви ва жипслашуви, уларнинг давлат, ҳўжалик ва маданий қурилишда мустаҳкам ҳамкорлиги, қардошларча дўстлиги, улар экономикаси ва маданиятининг равнақ топиши ленинча миллий сиёсатнинг энг муҳим якунидир»¹.

Октябрь революцияси ҳамма миллатларнинг экономикаси, фани ва маданиятини бирдай гуллаб-яшнаши учун барча имкониятларни яратди. Бундай шароитда СССР да тил сиёсати масаласи алоҳида аҳамият кашф этди. Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг программасида СССР халқлари тилларининг бундан буён ҳам эркин ривожланиб бориши, СССР нинг ҳар бир гражданига хоҳлаган тилида гапириши, ўз болаларини хоҳлаган тилида тарбиялаши ва ўқитиши учун тўла эркинлик берилиши, у ёки бу тилни ишлатишда ҳеч қандай имтиёз чеклаш ёки мажбур қилишларга йўл қўйилмаслиги алоҳида қайд этилади. Халқларнинг қардошларча дўстлиги ва ўзаро ишончи шароитида миллий тиллар янада гуллаб камол топади. Ҳар бир тил бошқа тиллардан ўз эҳтиёжига яраша сўзлар ўзлаштиради.

Рус тили ўзининг лексик ва грамматик тузилиши, ёзма ва оғзаки нутқ шаклларининг турли-тўманлиги, услублари ва маъно қирралари жиҳатидан беҳад бой тилдир. У бошқа тилларнинг, жумладан, ўзбек тилининг тараққиётига самарали таъсир кўрсатиб келяпти. Ш. Р. Рашидов шундай ёзади: «Айни вақтда рус тили бошқа кўпгина миллий тилларни бойитиш ва ривожлантиришга катта таъсир ўтказиб келди ва ҳозир ҳам ўтказмоқда, уларнинг луғат фондини тўлдириб, лексик имкониятларини кенгайтирмоқда.

Рус тили революцион тафаккурни, илғор ижтимоий фан ва демократик маданиятни ривожлантиришда, халқларни маънавий жиҳатдан бир-бирига яқинлаштиришда буюк роль ўйнайди»². Бой ва мукаммал рус тили миллий тилларнинг, шу жумладан ўзбек тилининг русча ва интернационал сўзлар ҳамда ижтимоий-сиёсий, илмий-техник терминлар билан бойишида муҳим манба бўлиб қолди. Бундай сўзлар СССР миллатлари тилларининг луғат состиавидан мустаҳкам ўрин эгаллади. Бундай сўзларга *коммунизм, колхоз, радио, совет, комсомол, самолёт, паровоз, трамвай, агитатор* каби сўзларни киритиш мумкин.

Ўзбек тили луғат бойлигига рус тили орқали кирган сўзларнинг баъзилари дунёдаги кўпгина тилларда товуш томони деярли ўзгартирилмай ишлатиладиган халқаро терминлардир. Булар интернационал сўзлар бўлиб, умумий лексик фондни ташкил қилади. Бу сўзлар турли соҳаларга: сиёсий-ижтимоий соҳага: *коммунистик, партия, революция, диалектика, демократия*; sanoатга:

¹ Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг программаси. Тошкент, 1961, 16—17-бетлар.

² Ш. Рашидов. Дўстлик ва қардошлик тили, Тошкент, 1978, 14-бет.

транспорт, энергетика, станок, индустрия; қишлоқ хўжалигига: агроном, бригада, агротехника, трактор, ирригация; илмий ва техник терминологияга: математика, физика, теорема, кафедра, ракета, академия, грамматика, фонетика, ботаника; адабиёт ва санъатга: опера, поэма, театр, роман, проза, кантага, оркестр; ҳарбий иш ва спортга: маршал, генерал, майор, футбол, гимнастика, финал; савдога: банк, магазин, буфет; турмушга: тарелка, стол, шкаф ва бошқа соҳаларга оид.

Рус тили бошқа тилларнинг ривожланиш манбаи бўлиш билан бир қаторда ўз зиммасига яна бир вазифани қабул қилди. «Рус тили амалда СССР даги барча халқларнинг миллатлараро алоқа ва ҳамкорлик қилишида умумий тил бўлиб қолди»¹. Бу жамиятимиз тараққиётининг объектив қонуниятидир. Миллатлараро алоқа тилисиз миллий республикалар ва ўлкалар ўртасида дўстона муносабатлар ўрнатиш мумкин эмас. Ўзаро алоқа ва иттифоқ ўрнатмасдан туриб, Совет Иттифоқининг ягона давлат планига мос келадиган иқтисодий, сиёсий, маданий тараққиётига эришиш мумкин эмас. Иттифоқимиздаги барча миллатларнинг ҳам ишлаб чиқариш, ҳам хўжалик, ҳам маданий жиҳатдан ўзаро алоқада бўлиши, халқимизнинг бир бутун иқтисодий системага бирлашиши миллатлараро алоқа воситасининг юзага келишини тақозо қилди. Бу вазифани фақат рус тили бажариши мумкин эди.

Рус тили миллатлараро алоқа воситаси сифатида совет жамияти монолит бирлигининг мустаҳкамланиб боришида, СССР халқлари сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳамкорлигининг кенгайиши ва ривожланишида ҳамда уларнинг яқинлашувида муҳим фактор бўлиб қолди. Рус тили образли қилиб айтганда, абадий барҳаёт Лениннинг тили бўлганлиги билан шарафлидир. Ленин мана шу тилда жаҳон меҳнаткашларини озодликка олиб чиқиш йўлларини белгилаб берди.

Рус тили жаҳонда биринчи бўлиб социализм қурган ва бутун планетамизда коммунизм ғалабаси учун курашнинг байроқдори бўлиб қолган рус миллатининг тилидир. Рус тили маданият ва донишмандликнинг, озодлик ва адолат ғояларининг туганмас хазинасидир, моддалар сирини топиш ва космосга парвоз қилиш йўлини очиб бераётган фаннинг, жаҳондаги энг илғор фаннинг тилидир. Рус тили тинчлик нишонасидир, илм машъалидир, гуманизм ва тараққиётнинг олижаноб идеяларини ифодаловчи тилдир. Иттифоқчи республикаларнинг аҳолиси ўзаро мана шу рус тили орқали алоқа қиладилар. Иттифоқимиздаги барча халқларнинг тилида юзага келган энг йирик асарлардан шу тил орқали бутун халқлар баҳраманд бўлмоқдалар. Рус тилига қилинган таржима миллий ёзувчининг жаҳонга танилиши учун дарвозадир. Ўз навбатида қардош халқлар ҳам рус тилининг шарофати билан жаҳон маданияти хазиналарининг дурдоналаридан баҳраманд бўлаётирлар.

¹ Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг программаси, Тошкент, 1961, 17-бет.

Рус тилининг миллатлараро алоқа тили вазифасини бажаришининг объектив ва субъектив сабаблари мавжуд. Ғарбнинг Болтиқ денгизидан Осиёнинг Сахалинигача бўлган кенг территорияда тарқалган рус тили СССР аҳолисининг ярмидан кўпини ташкил қилган рус халқининг тили эканлиги, СССР аҳолисининг тўртдан бир қисмини ташкил қилган украин ва белорусларнинг ва СССР аҳолисининг қолган қисмининг кўпчилиги рус тилида гаплаша олиши, жуда кўплаб рус бўлмаган аҳолининг рус тилини ўзининг она тили деб эътироф этгани, хуллас, Иттифоқимиздаги барча халқларнинг тўртдан уч қисми рус тили орқали ўзаро алоқа қила олиши рус тилининг миллатлараро алоқа тили вазифасини бажара олувчи тил эканини кўрсатади. Рус тилининг жаҳон тиллари ичида энг бой тиллардан бири эканлиги ҳам унинг миллатлараро алоқа тилига айланишида муҳим роль ўйнади. «Рус тили,— деб таъкидлаган эди доҳийларимиз К. Маркс ва Ф. Энгельс,— энг кучли ва энг бой, жонли тиллардан биридир». Рус тилининг гўзаллиги, тасвирийлиги, ихчамлиги, унинг бой луғати ва грамматик қурилиши узоқ вақтлардан буён доҳийларимиз, йирик олим ва ёзувчиларнинг диққатини ўзига жалб қилиб келган. Бундан икки асрдан кўпроқ вақт илгари буюк рус фарзанди М. В. Ломоносов «Россия грамматикаси»га ёзган сўз бошида ўзининг кузатишларига яқун ясаб, «испан тилининг кўркамлиги, француз тилининг бурролиги, немис тилининг пишиқлиги, итальян тилининг назокати, бунинг устига, юнон ҳамда латин тилларининг бойлиги ва қисқа қилиб тасвирлаш кучининг ҳаммаси рус тилида бор»,— деган эди. XIX аср француз реалист ёзувчиси Проспер Мериме рус тилини Европа тиллари ичида энг бойи ва энг гўзали деб ҳисоблайди: «Рус тили, менинг билишимча, Европа тилларининг энг бойидир: у гўёки энг нафис жилва, оҳангларни акс эттириш учун яратилгандай. Унинг жуда ҳам сиқиклиги, шу билан бирга, аниқлиги орқасида кўпгина фикрларни бирлаштириш учун битта сўзгина етарлидир, бошқа тилларда бунинг учун бутун-бутун жумлалар керак бўларди». Гоголнинг кўрсатишича, рус сўзи «тасвирлаш учун эмас, предметни кўзгуда ифодалаш учун қобилиятлидир». Буларнинг ҳаммаси рус тили бизнинг шароитимизда миллатлараро алоқа тили бўлиш учун энг қулай ва мос тил эканлигини тасдиқлайди.

Мана шунинг учун ҳам СССРда яшовчи турли миллатлар ўз она тиллари билан бир қаторда рус тилини ҳам ихтиёрий равишда севиб ўрганмоқдалар. Бу процесс катта ижобий аҳамиятга эгадир. «Рус тили—янги инсонни тарбиялашнинг таъсирчан воситасидир. Рус тилини ўрганиш — айни вақтда чуқур, ғоявий-сиёсий таълим олиш деган маънони ҳам билдиради. Рус тилини билган киши замона воқеаларини катта сезгирлик билан илғаб оладиған, фан ва техникада юз бераётган жамики ўзгаришларни аниқ фаҳмлаб оладиған, бутун инсоният учун муҳим бўлган жараёнларнинг йўналишини тушунадиган бўлади»¹.

¹ Ш. Р. Рашидов. Дўстлик ва қардошлик тили. Тошкент, 1978, 65- бет.

Рус тилини ўрганишга бўлган қизиқиш чет элларда ҳам тобора кенг тус олмақда. Совет Иттифоқининг дунёда ҳар томонлама энг тараққий этган мамлакатларнинг бирига айланганлиги, унинг экономика, фан ва техника, маданият соҳасида эришган ютуқлари чет эл мамлакатларида Ватанимизга бўлган қизиқишни оширмақда. Турли мамлакатларнинг халқлари биринчи бўлиб сциалистик жамият қурган, инсоният учун космик фазога биринчи бўлиб йўл очиб берган, жуда катта фан-техника тараққиётиг эришган халқ тўғрисида кўпроқ нарсаларни билишга қизиқадилағ. Эндиликда рус тили сиёсий, маданий, илмий ва иқтисодий алоқалар воситаси, давримиздаги интернационал ҳаётнинг ажралма таркибий қисми бўлиб қолди. Аҳолининг кенг табақалари орасида рус тилига қизиқиш кучайиб кетганлиги сабабли бир қанча мамлакатларнинг олимлари, жумладан, Австрия, Франция, Германия Федератив республикаси, Германия Демократик республикаси, Польша ва Чехословакия олимлари рус тили ўқитувчиларининг халқаро уюшмасини тузишни таклиф қилдилар. Бу таклиф кенг равишда қўллаб-қувватланди. Бундай уюшма ташкил ҳақ қилинди. Уюшма барча мамлакатларда рус тилини ўрганувчиларга ёрдам бериш, шу билан рус тилининг ижтимоий функциясини янада кенгайтиришни ўз олдига вазифа қилиб қўйди. Уюшма бу вазифани бажаришда янги-янги ютуқларга эришмоқда. Жаҳонда рус тилини мажбурият остида эмас, ҳаётий эҳтиёж туфайли ўрганувчилар сони борган сари ортиб бормоқда.

Шуни ҳам қайд қилиш керакки, миллатлараро алоқа воситаси бўлиб хизмат қилаётган рус тили Иттифоқимизда барча миллатлар учун мажбурий давлат тили эмас. Сиёсий ва ҳуқуқий нуқтан назардан бошқа халқлар тиллари билан тенг ҳуқуққа эгадир. Рус тилининг миллатлараро тил функциясини бажариши бошқа иттифоқдош миллат ёки элатлар тилининг мавқеини асло камситмайди. Улар тобора ривожланиб, ижтимоий функцияси борга сари кенгайиб бормоқда.

АДАБИЕТЛАР

- Энгельс Ф. Маймуннинг одамга айланиш процессида меҳнатнинг рс Марксча-ленинча философия хрестоматияси, I том, 419—433-бетлар.
- Ленин В. И. Миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи тўғрисида. Тула асарлар тўплами, Т., 1976, 25-том.
- Реформатский А. А. Введение в языковедение. М., 1967, стр. 465—527.
- Леонтьев А. А. Возникновение и первоначальное развитие языка. М., 1963.
- Будагов Р. А. Проблема развития языка. М., 1965.
- Костомаров В. Г. Программа КПСС о русском языке. М., 1962.
- Поршиев Б. Ф. О начале человеческой истории. М., 1974, стр. 124—201.
- Базнев А. Г., Исаев М. И. Язык и нации. М., 1973, стр. 76—190.
- Исаев М. И. Сто тридцать равных. М., 1970.
- Головин Б. Н. Введение в языкознание. М., 1977, стр. 216—230.
- Кодухов В. И. Введение в языкознание. М., 1979, стр. 53—102.
- Азизов О. А. Тилшуносликка кириш. Т., 1963, 118—134-бетлар.
- Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Узбек тили. «Тилшуносликдан умумий маълумот» боби. Т., 1978, 3—15-бетлар.

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш	3
Кириш	
Тилшунослик фани ва унинг предмети	5
Тилшунослик ва бошқа фанлар	10
Тилшунослик аспекти	14
Тил кишилик алоқасининг энг муҳим воситаси сифатида	15
Алоқасининг бошқа воситалари	16
Тил ижтимоий ҳодиса сифатида	17
Тил ва тафаккур	19
Тилнинг ички қурилиши	22
Фонетика ва фонология	
Фонетиканинг ўрганиш объекти ва вазифалари	26
Талаффуз органлари ва товушларнинг артикуляцияси	27
Акустик фонетика ҳақида маълумот. Товушларнинг акустик белгилари	29
Экспериментал фонетика методлари	30
Нутқ товушларининг классификацияси	32
Унли товушлар классификацияси	32
Ундош товушларнинг классификацияси	38
Нутқнинг фонетик бўлиниши	41
Ургу	44
Интонация	45
Нутқ товушларининг ўзгариши	47
Комбинатор ўзгаришлар	48
Позицион ўзгаришлар. Редукция	51
Товушларнинг адмашуви	52
Товушларнинг функционал жиҳати. Асосий фонологик тушунчалар	54
Фонология назариялари	58
Транскрипция	62
Транслитерация	67
Орфоэпия	68
Тилдаги тарихий фонетик ўзгаришлар ва фонетик-фонологик қонунлар	69
Ёзув	
Жамият тарихида ёзувнинг аҳамияти	72
Ёзувнинг пайдо бўлиши	73
Пиктография	73
Логсграфик, нероглифик ва михсимон ёзув	75
Фонографик ёзув	82
Алфавит	85
Графика	88
Орфография	88
Ёзувнинг махсус турлари	91
Лексикология ва семасиология	
Лексика, лексикология ва семасиология ҳақида умумий тушунча	92
Тил структурасида сўзнинг ўрни	93

40-§.	Сўз ва тушунча	95
41-§.	Сўз маънолари ўртасидаги муносабатлар	100
42-§.	Омонимлар, уларнинг типлари ва манбалари	102
43-§.	Синонимлар ва антонимлар	104
44-§.	Табу ва эвфемизмлар	105
45-§.	Терминология	106
46-§.	Фразеология	108
47-§.	Этимология	110
48-§.	Тилнинг луғат состави	111
49-§.	Тил луғат составининг ўзгариши	113
50-§.	Тил луғат состави тараққийетининг асосий йўллари	115
51-§.	Лексикография	120

Сўзнинг материал структураси ва сўз яшаш

52-§.	Сўзнинг материал структураси	125
53-§.	Сўз материал структурасининг ўзгариши	128
54-§.	Сўз яшаш	132

Грамматика

55-§.	Грамматика ҳақида тушунча	135
56-§.	Грамматиканинг турлари	135
57-§.	Сўзнинг лексик ва грамматик маъноси	144
58-§.	Грамматик маъно ифода қилувчи воситалар	146
59-§.	Грамматик категория	154
60-§.	Грамматик жинс (род) категорияси	158
61-§.	Сон кат горияси	160
62-§.	Келишик категорияси	162
63-§.	Замон категорияси	164

Морфология

64-§.	Сўз туркумлари	166
-------	--------------------------	-----

Синтаксис

65-§.	Умумий тушунча	175
66-§.	Синтактик муносабатнинг турлари	177
67-§.	Синтактик муносабатларни ифода қилувчи асосий воситалар	180
68-§.	Сўз бирикмаси	182
69-§.	Гап	184
70-§.	Гап парадигмаси	187
71-§.	Гапнинг ақтуал бўлиниши	188

Тилларнинг классификацияси

72-§.	Қиёсий-тарихий метод	192
73-§.	Тилларнинг генеологик классификацияси	194
74-§.	Тилларнинг морфологик классификацияси	199
75-§.	Аналитик ва синтетик тузумдаги тиллар	204

Тилнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши

76-§.	Тилнинг пайдо бўлиши ва бу ҳақдаги турли назариялар	206
77-§.	Тилнинг пайдо бўлиши тўғрисида марксистик таълимот	209
78-§.	Тилларнинг тараққиёти. Тил тараққийетининг дифференциация ва интеграция процесси	211
79-§.	Тилларнинг чатишуви масаласи	214
80-§.	Миллий тилларнинг шаклланиши ва тараққийети	215
81-§.	Миллатлараро ва халқаро алоқа тиллари	217
82-§.	Халқаро сунъий тиллар	219
83-§.	Рус тили — миллатлараро алоқа тили	220